માનવ જીવનનું મહા કર્તવ્ય

સમ્યગ્દર્શન

અહો, સમ્યગ્દર્શન !

એક સેકંડ માત્રનું સમ્યગ્દર્શન અનંત જન્મ-મરણનો નાશ કરનાર છે. એક માત્ર સમ્યગ્દર્શન સિવાય જીવ અનંત કાળમાં બધું કરી ચૂકયો છે, પણ સમ્યગ્દર્શન કદી પણ એક સેકંડ માત્ર પણ પ્રગટ કર્યું નથી. જો એક સેકંડ માત્ર પણ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે તો તેની મુક્તિ થયા વિના રહે નહિ. સમ્યગ્દર્શન એ જ માનવજીવનનું મહા કર્તવ્ય છે.

પૂ. ગુરુદેવશ્રી

પહેલી આવૃત્તિ

પ્રત : ૧૦૦૦

વીર સં. ૨૪૭૬ કારતક સુદ–૧ ઇ. સ. ૧૯૪૯

બીજી આવૃત્તિ

પ્રત : ૨૦૦૦

વીર સં. ૨૫૨૦ શ્રાવણ વદ–૨ ઇ. સ. ૧૯૯૪

ત્રીજી આવૃત્તિ

પ્રત : ૧૦૦૦

વીર સં. ૨૫૨૧ શ્રાવણ વદ–૨ ઇ. સ. ૧૯૯૫

મૂલ્ય : સ્વાધ્યાય

: મુદ્રક :

કહાન મુદ્રણાલય

જૈન વિદ્યાર્થીગૃહ, સોનગઢ–૩૬૪૨૫૦

પરમોપકારી પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામી

* પ્રકાશકીય નિવેદન *

સંસારમાં મનુષ્યપણું દુર્લભ છે. મનુષ્યભવ અનંતકાળે મળે છે, પરંતુ સમ્યગ્દર્શન તો એનાથીયે અનંતું દુર્લભ છે. મનુષ્યપણું અનંતવાર મળ્યું છે પણ સમ્યગ્દર્શન પૂર્વે કદી પ્રાપ્ત કર્યું નથી. મનુષ્યપણું પામીને પણ ફરીથી પાછો જીવ સંસારમાં રખડે છે, પરંતુ સમ્યગ્દર્શન તો એવી ચીજ છે કે એકવાર પણ જો તેને પામે તો જીવનો અવશ્ય મોક્ષ થાય. માટે મનુષ્યભવ કરતાંય અનંતગણા દુર્લભ એવા સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન કરવો એ જ આ દુર્લભ માનવજીવનનું મહા કર્તવ્ય છે. સમ્યગ્દર્શન વગર સાચું જૈનત્વ હોતું નથી; એ સમ્યગ્દર્શન મહાન દુર્લભ અને અપૂર્વ વસ્તુ હોવા છતાં યે અશક્ય નથી. સત્સમાગમે આત્મસ્વભાવનો પ્રયત્ન કરે તો તે સહજ વસ્તુ છે, આત્માના પોતાના ઘરની તે ચીજ છે.

આ કાળે આ ભરતક્ષેત્રમાં એવા સમ્યગ્દર્શનધારક મહાત્માઓની ઘણી જ વિરલતા છે, છતાં પણ હજી તદ્દન અભાવ નથી. અત્યારે પણ, ખારા પાણીના સમુદ્રમાં મીઠા પાણીની વીરડી માફક, સમ્યગ્દષ્ટિ ધર્માત્મા આ ભૂમિમાં વિચરે છે. એવા એક પવિત્ર મહાત્મા પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી કાનજીસ્વામી પોતાના સ્વાનુભવપૂર્વક ભવ્ય જીવોને સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ સમજાવી રહ્યા છે. તેઓશ્રીના સાક્ષાત્ સમાગમમાં રહીને સમ્યગ્દર્શનના પરમ મહિમાનું અને તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયનું શ્રવણ કરવું એ માનવજીવનની કૃતાર્થતા છે. પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી પોતાના કલ્યાણકારી ઉપદેશ વડે સમ્યગ્દર્શનનું જે સ્વરૂપ સમજાવી રહ્યા છે તેનો એક બહુ જ અલ્પ અંશ અહીં અપાયો છે.

જિજ્ઞાસુ જીવો એક વાત ખાસ લક્ષમાં રાખે કે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થયા પહેલાં દેશનાલબ્ધિ અવશ્ય હોય છે. છ દ્રવ્ય અને નવ પદાર્થના ઉપદેશનું નામ દેશના છે અને એવી દેશનાથી પરિણત આચાર્ય વગેરેની ઉપલબ્ધિને તથા તેમના દ્વારા ઉપદિષ્ટ અર્થનાં ગ્રહણ–ધારણ તથા વિચારણાની શક્તિના સમાગમને દેશનાલબ્ધિ કહે છે. (જુઓ, શ્રી ષટ્ખંડાગમ પુસ્તક ૬, પૃ. ૨૦૪) એટલે સમ્યગ્જ્ઞાની પાસેથી ઉપદેશનું સીધું શ્રવણ કર્યા વગર સમ્યગ્દર્શન હોઈ શકે નહિ. માત્ર શાસ્ત્રના વાંચનથી સમ્યગ્દર્શન થઈ શકતું નથી. માટે જેને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરીને આ સંસારના જન્મ-મરણથી છૂટવું હોય, ફરીથી નવી માતાના પેટે ન પુરાવું હોય તેણે સત્સમાગમનું સેવન કરીને દેશનાલબ્ધિ પ્રગટ કરવી જોઈએ. માત્ર એક સેકંડનું સમ્યગ્દર્શન જીવના અનંત ભવનો નાશ કરીને તેને ભવસમુદ્રથી પાર લઈ જાય છે. જિજ્ઞાસુ જીવો એ સમ્યક્ત્વના દિવ્ય મહિમાને સમજો અને સત્સમાગમે તે કલ્યાણકારી સમ્યક્ત્વને પામીને આ ભવસમુદ્રનો પાર પામો!—એ જ આ માનવજીવનનું મહા કર્તવ્ય છે.

શ્રી વીર-દિવ્યધ્વનિ દિન	**વકીલ રામજી માણેકચંદ દોશી**
વીર સં. ૨૪૭૫	પ્રમુખ
અષાઢ વદ ૧	શ્રી દિ. જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

*

આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ ટૂંક સમયમાં અપ્રાપ્ય થઈ જવાથી તેની ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રકાશિત કરતાં આનંદ અનુભવીએ છીએ. * *

□ વિષયસૂચિ □

	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	સમ્યક્ત્વને નમસ્કાર	૧
૨	સમ્યક્ત્વનું માહાત્મ્ય	૧
૩	આત્મ-અનુભવની પ્રેરણા	૨
૪	દ્રવ્યદૃષ્ટિનો મહિમા	૪
૫	સમ્યક્ત્વની પ્રતિજ્ઞા	૬
૬	અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિનું પરિણમન	૭
૭	આત્મહિતના અભિલાષીનું પ્રથમ કર્તવ્ય	૭
૮	શ્રાવકોનું પ્રથમ કર્તવ્ય	૧૦
૯	મોક્ષનો ઉપાય—ભગવતી પ્રજ્ઞા	૧૪
૧૦	જીવનનું કર્તવ્ય	૨૭
૧૧	કલ્યાણની મૂર્તિ	૨૮
૧૨	दंसण मूलो धम्मो —ધર્મનું મૂલ સમ્યગ્દર્શન	૨૮
૧૩	સમ્યગ્દર્શન ગુણ છે કે પર્યાય?	૨૯
૧૪	હે જીવો! સમ્યક્ત્વની આરાધના કરો	૩૨
૧૫	સમ્યગ્દર્શનની રીત	૩૭
૧૬	ભેદવિજ્ઞાનીનો ઉલ્લાસ	૪૩
૧૭	રે ભવ્ય! તું તત્ત્વનો કૌતૂહલી થઈ આત્માનો અનુભવ કર	૪૩
૧૮	સૌથી મોટામાં મોટું પાપ, સૌથી મોટામાં મોટું પુણ્ય અને સૌથી પહેલામાં પહેલો ધર્મ	૪૫
૧૯	પ્રભુ! તારી પ્રભુતા	૪૬
૨૦	અંતરથી સત્‌નો હકાર	૪૭
૨૧	નિઃશંકતા	૪૯
૨૨	ધર્માત્મા વગર ધર્મ હોતો નથી	૪૯
૨૩	સત્‌ની પ્રાપ્તિ માટે અર્પણતા	૫૦
૨૪	સમ્યગ્દૃષ્ટિની અંતરદશા (કાવ્ય)	૫૨
૨૫	જિજ્ઞાસુએ ધર્મ કેવી રીતે કરવો?	૫૩
૨૬	એકવાર પણ જો મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરે તો જરૂર મોક્ષ પામે	૬૬
૨૭	અપૂર્વ પુરુષાર્થ	૬૮
૨૮	શ્રદ્ધા-જ્ઞાન અને ચારિત્રની ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાઓ	૬૮
૨૯	સમ્યગ્દર્શન-ધર્મ	૬૯
૩૦	હે જીવો! મિથ્યાત્વના મહાપાપને છોડો	૭૦
૩૧	દર્શન-આચાર અને ચારિત્ર-આચાર	૭૩
૩૨	કોણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ?	૭૬
૩૩	સમ્યગ્દૃષ્ટિનું વર્ણન	૭૬
૩૪	મિથ્યાદૃષ્ટિનું વર્ણન	૭૭
૩૫	સ્વભાવનો અનુભવ કરવાની રીત	૭૭
૩૬	પુનિત સમ્યગ્દર્શન	૭૯
૩૭	સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ અને તે કેમ પ્રગટે?	૮૨
૩૮	ધર્માત્માની સ્વરૂપ-જાગૃતિ	૮૬
૩૯	હે ભવ્ય! આટલું તો જરૂર કરજે	૮૬
૪૦	(૧) મિથ્યાત્વ એ જ પાપ	૮૯
	(૨) એ મહાપાપ કેમ ટળે?	૮૯
૪૧	સમ્યગ્દર્શન વગર બધું કર્યું.... પણ તેથી શું?	૮૯
૪૨	દ્રવ્યદૃષ્ટિ તે જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે	૯૪
૪૩	ધર્મની પહેલી ભૂમિકા (ભાગ-૧)	૯૬
૪૩	ધર્મની પહેલી ભૂમિકા (ભાગ-૨)	૧૦૧
૪૩	ધર્મની પહેલી ભૂમિકા (ભાગ-૩)	૧૦૯
૪૪	ધર્મસાધન	૧૨૦
૪૫	નિશ્ચય શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કેમ પ્રગટે?	૧૨૧
૪૬	સમ્યક્ત્વનો મહિમા	૧૨૫

[ઉપરના બધા લેખો ગુજરાતી આત્મધર્મમાં ૬૨ માં અંક સુધીમાં આવી ગયા છે.]

૧. સમ્યક્ત્વને નમસ્કાર

હે સર્વોત્કૃષ્ટ સુખના હેતુભૂત સમ્યગ્દર્શન ! તને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર હો.

આ અનાદિ અનંત સંસારમાં અનંત અનંત જીવો તારા આશ્રય વિના અનંત અનંત દુઃખને અનુભવે છે.

તારા પરમાનુગ્રહથી સ્વ-સ્વરૂપમાં રુચિ થઈ. પરમ વીતરાગ સ્વભાવ પ્રત્યે પરમ નિશ્ચય આવ્યો. કૃતકૃત્ય થવાનો માર્ગ ગ્રહણ થયો.

હે જિન વીતરાગ ! તમને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું. તમે આ પામર પ્રત્યે અનંત અનંત ઉપકાર કર્યો છે.

હે કુંદકુંદાદિ આચાર્યો ! તમારાં વચનો પણ સ્વરૂપાનુસંધાનને વિષે આ પામરને પરમ ઉપકારભૂત થયાં છે. તે માટે હું તમને અતિશય ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું.

સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ વિના જન્માદિ દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિ બનવા યોગ્ય નથી.

(—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર)

૨. સમ્યક્ત્વનું માહાત્મ્ય

(૧) સમ્યક્ત્વ વગરના જીવો પુણ્ય સહિત હોય તો પણ જ્ઞાનીઓ તેને પાપી કહે છે; કારણ કે પુણ્ય-પાપ રહિત સ્વરૂપનું ભાન ન હોવાથી પુણ્યના ફળની મીઠાશમાં પુણ્યનો વ્યય કરીને, સ્વરૂપના ભાન રહિત હોવાથી, પાપમાં જવાના છે.

(૨) સમ્યક્ત્વ સહિત નરકવાસ પણ ભલો છે અને સમ્યક્ત્વ રહિતનો દેવલોકમાં નિવાસ પણ શોભા પામતો નથી. (પરમાત્મપ્રકાશ અ. ૨, દોહા-૫૮નો ભાવાર્થ)

(૩) અપાર એવા સંસાર સમુદ્રથી રત્નત્રયીરૂપ જહાજને પાર કરવા માટે સમ્યગ્દર્શન ચતુર ખેવટિયો (નાવિક) છે.

(૪) જે જીવને સમ્યગ્દર્શન છે તે અનંત સુખ પામે છે અને જે જીવને સમ્યગ્દર્શન નથી તે પુણ્ય કરે તોપણ અનંત દુઃખ ભોગવે છે.

—આવી અનેક મહિમાઓ સમ્યગ્દર્શનની છે. માટે દરેક જીવો કે જેઓ સદા અનંત સુખ જ ઇચ્છે છે તેઓને તે પામવાનો પ્રથમ ઉપાય સમ્યગ્દર્શન જ છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પણ આત્મસિદ્ધિના પ્રથમ જ પદમાં કહે છે કે :—

જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત;
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્‌ગુરુ ભગવંત. ॥ ૧ ॥

—જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના એટલે કે આત્માના ભાન વગર અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન પામ્યા વગર અનાદિ કાળથી અનંત દુઃખ—એકલું દુઃખ જ ભોગવ્યું છે. તે અનંત દુઃખથી મુક્ત થવાનો ઉપાય એક માત્ર સમ્યગ્દર્શન જ છે, બીજો નથી.

તે સમ્યગ્દર્શન આત્માનો જ સ્વભાવ છે.

હે જીવો! સુખી થવા માટે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટાવો.

૩. આત્મ અનુભવની પ્રેરણા

પોતાનું આત્મસ્વરૂપ સમજવું સુગમ છે. અનાદિથી સ્વરૂપના અન-અભ્યાસને કારણે તે અઘરું લાગે છે, પરંતુ જો યથાર્થ રુચિ કરીને સમજવા માગે તો પોતાનું સ્વરૂપ સમજવું સહેલું છે.

બંગલો કરવો હોય તો ગમે તેવો હોંશિયાર કારીગર હોય તો પણ બે ઘડીમાં ન થઈ શકે, પણ જો આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ કરવા માગે તો તે બે ઘડીમાં પણ થઈ શકે છે. આઠ વર્ષનું બાળક મણિકા ન ઉપાડી શકે પરંતુ સાચી સમજણ દ્વારા આત્માનું ભાન કરી કેવળજ્ઞાન પામી શકે. આત્મા પર દ્રવ્યમાં કાંઈ જ ફેરફાર ન કરી શકે પણ સ્વદ્રવ્યમાં તો પુરુષાર્થ દ્વારા સમસ્ત અજ્ઞાનનો નાશ કરી સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટાવી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સ્વમાં ફેરફાર કરવા આત્મા પરિપૂર્ણ સ્વતંત્ર છે, પણ પરમાં કાંઈ કરવા માટે આત્મામાં કિંચિત્ સામર્થ્ય નથી. આત્મામાં એવો બેહદ સ્વાધીન પુરુષાર્થ છે કે જો તે ઊંધો પડે તો બે ઘડીમાં સાતમી નરકે જાય અને સવળો પડે તો બે ઘડીમાં કેવળજ્ઞાન લઈ સિદ્ધ થાય.

પરમાગમ શ્રી સમયસારજીમાં કહ્યું છે કે–"જો આ આત્મા બે ઘડી પુદ્‌ગલદ્રવ્યથી ભિન્ન પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ કરે (તેમાં લીન થાય), પરિષહ આવ્યે પણ ડગે નહિ, તો ઘાતિકર્મનો નાશ કરી, કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી, મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય. આત્માનુભવનું એવું માહાત્મ્ય છે તો **મિથ્યાત્વનો નાશ કરી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થવી તો સુગમ છે;** માટે શ્રી ગુરુઓએ એ જ ઉપદેશ પ્રધાનતાથી કર્યો છે."

(સમયસાર કલશ ૨૩નો ભાવાર્થ)

શ્રી સમયસાર પ્રવચનોમાં આત્માની સમજણ કરવાની પ્રેરણા વારંવાર કરી છે :

(૧) ચૈતન્યની વિલાસરૂપ મોજને જરીક છૂટો પડીને જો, તે મોજને અંદરમાં દેખતાં શરીરાદિના મોહને તું તરત જ છોડી શકશે 'झगिति' એટલે ઝટ દઈને છોડી શકીશ. આ વાત સહેલી છે કેમકે તારા સ્વભાવની છે. (પુસ્તક ૩, પાનું ૧૯)

(૨) સાતમી નરકની અનંતી વેદનામાં પડેલા પણ આત્માનો અનુભવ પામ્યા છે, તો સાતમી નરક જેટલી પીડા તો અહીં નથી ને! મનુષ્યપણું પામીને રોદણાં શું રોયાં કરે છે? હવે સત્સમાગમે આત્માની પિછાણ કરી આત્માનુભવ કર. (પા. ૧૭)

આ રીતે સમયસાર-પ્રવચનોમાં વારંવાર—હજારો વાર—આત્માનુભવ કરવાની પ્રેરણા કરી છે, જૈન શાસ્ત્રોનું ધ્યેયબિંદુ જ આત્મસ્વરૂપની સમજણ કરાવવી તે છે.

'અનુભવપ્રકાશ' ગ્રંથમાં આત્માનુભવની પ્રેરણા કરતાં કહે છે કે—કોઈ કહેશે કે આજના સમયમાં નિજસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કઠણ છે,....તેમ કહેનાર સ્વરૂપ પામવાની ચાહ મટાડનાર બહિરાત્મા છે. ×× જ્યારે નવરો હોય ત્યારે વિકથા કરે છે, પણ ત્યારે સ્વરૂપના પરિણામ કરે તો કોણ રોકે છે? પર પરિણામ સુગમ અને નિજ પરિણામ વિષમ બતાવે છે. દેખો! અચરજની વાત છે કે પોતે દેખે છે, જાણે છે છતાં દેખ્યો ન જાય, જાણ્યો ન જાય એમ કહેતાં લાજ પણ આવતી નથી! ×××× જેનો જશ ભવ્ય જીવો ગાય છે, જેનો અપાર મહિમા છે, જેને જાણતાં ભવભાર મટે છે એવા મહા અવિકાર સમયસારને જાણી લેજો.

આ જીવ અનાદિથી અજ્ઞાનને લીધે પરદ્રવ્યને પોતાનું કરવા મથે છે, અને શરીરાદિને પોતાનું કરીને રાખવા માગે છે, પરંતુ પરદ્રવ્યનું પરિણમન જીવને આધીન નથી. તેથી અનાદિથી જીવની મહેનત (અજ્ઞાનભાવ)ના ફળમાં એક પરમાણુ પણ જીવનો થયો નથી. અનાદિથી દેહદૃષ્ટિપૂર્વક શરીરને પોતાનું માન્યું છે પણ હજી સુધી એક પણ રજકણ જીવનો થયો નથી અને કદી થવાનો પણ નથી, બન્ને દ્રવ્ય ત્રિકાળ જુદાં જ છે. જીવ જો પોતાના સ્વરૂપની સાચી સમજણ કરવા માગે તો તે સુગમ છે અને જે પોતાના સ્વરૂપને સમજવા માગે તે પુરુષાર્થ દ્વારા અલ્પકાળમાં સમજી શકે છે. જીવ પોતાનું સ્વરૂપ જ્યારે સમજવા માગે ત્યારે સમજી શકે છે. સ્વરૂપ સમજવામાં અનંતકાળ લાગતો નથી તેથી સાચી સમજણ સુલભ છે.

સાચી સમજણ કરવાની રુચિના અભાવે જ જીવ અનાદિથી પોતાનું સ્વરૂપ સમજ્યો નથી. માટે આત્મસ્વરૂપ સમજવાની રુચિ કરો અને જ્ઞાન કરો......

૪. દ્રવ્યદૃષ્ટિનો મહિમા

જે જીવ એકવાર પણ દ્રવ્યદૃષ્ટિ ધારણ કરે તો તેનો મોક્ષ થાય જ.

(૧) દ્રવ્યદૃષ્ટિમાં ભવ નથી

આત્મા વસ્તુ છે; વસ્તુ એટલે શક્તિ-સામર્થ્યથી પૂર્ણ ત્રિકાળ એકરૂપ ટકતું દ્રવ્ય. એ દ્રવ્યનું વર્તમાન તો દરેક સમયે હોય જ. હવે એ વર્તમાન જો નિમિત્તને આધીન હોય તો વિકાર છે અર્થાત્ સંસાર છે; અને જો તે વર્તમાન સ્વલક્ષે-સ્વાશ્રયપણે હોય તો, દ્રવ્યમાં વિકાર ન હોવાથી તે પર્યાયમાં પણ વિકાર હોય નહિ એટલે કે મુક્તિ જ હોય. દૃષ્ટિએ જે દ્રવ્યનું લક્ષ કર્યું છે તે દ્રવ્યમાં ભવ કે ભવનો ભાવ નથી, તેથી તે દ્રવ્યના લક્ષે થતી અવસ્થામાં પણ ભવ કે ભવનો ભાવ નથી. એટલે દ્રવ્યદૃષ્ટિમાં તો ત્રિકાળ મુક્તિ જ છે, તેમાં ભવ નથી.

જો દ્રવ્યની વર્તમાન અવસ્થા પોતાના લક્ષને ચૂકીને જીવ કરતો હોય તો તે વિકારી છે, છતાં પણ તે વિકાર તો એક જ સમય પૂરતો છે, ત્રિકાળ દ્રવ્યમાં તે વિકાર નથી. એટલે ત્રિકાળી દ્રવ્યના લક્ષે વર્તમાન અવસ્થા થાય તેમાં ઊણપ કે વિકાર નથી અને જ્યાં ઊણપ કે વિકાર નથી ત્યાં ભવનો ભાવ નથી અને ભવનો ભાવ નથી માટે ભવ પણ નથી. એટલે દ્રવ્યસ્વભાવમાં ભવ નહિ હોવાથી દ્રવ્યસ્વભાવની દૃષ્ટિમાં ભવનો અભાવ જ છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિ ભવને સ્વીકારતી નથી. (રાત્રિચર્ચા)

આત્માનો સ્વભાવ નિઃસંદેહ છે તેથી તેમાં ૧-સંદેહ; ૨-રાગ-દ્વેષ કે ૩-ભવ નથી. તે કારણે સમ્યગ્દૃષ્ટિને ૧-પોતાના સ્વરૂપનો સંદેહ નથી, ૨-રાગ-દ્વેષનો આદર નથી અને ૩-પોતાને ભવની શંકા નથી. દૃષ્ટિ એકલા સ્વભાવને જ જુએ છે, દૃષ્ટિ પર વસ્તુને કે પર નિમિત્તની અપેક્ષાથી થતા વિભાવભાવોને પણ સ્વીકારતી નથી. તેથી વિભાવભાવના કારણે થતાં ભવ પણ દૃષ્ટિમાં નથી. દૃષ્ટિ એકલી સ્વવસ્તુને જ જોતી હોવાથી તેમાં પર દ્રવ્ય સાથેનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ પણ નથી. નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ વગર એકલો સ્વભાવ ભાવ જ રહ્યો, સ્વભાવ ભાવમાં ભવ નથી તેથી દ્રવ્યદૃષ્ટિમાં ભવ નથી. આમ હોવાથી દ્રવ્યદૃષ્ટિનું જોર નવા ભવનું બંધન પડવા દેતું નથી અને દ્રવ્યદૃષ્ટિના ભાન વગરના ભાવમાં ભવનું બંધન પડ્યા વગર રહેતું નથી. કેમકે તેની દૃષ્ટિ દ્રવ્ય ઉપર તો છે નહિ; પર્યાય ઉપર અને રાગ ઉપર દૃષ્ટિ છે. તે દૃષ્ટિ બંધનું જ કારણ છે.

(૨) દ્રવ્યદૃષ્ટિ ભવને બગડવા દેતી નથી

દ્રવ્યદૃષ્ટિ થયા પછી કદાચ અસ્થિરતા રહી જાય અને એક-બે ભવ હોય તો પણ તે દૃષ્ટિ ભવને બગડવા દેતી નથી. દ્રવ્યદૃષ્ટિ થયા પછી જીવ કદાચ લડાઈમાં ઊભો હોય અને બાણ ઉપર બાણ છોડતો હોય અને નીલ-કાપોત લેશ્યાના અશુભભાવ આવે છતાં તે વખતે નવા ભવના

આયુનો બંધ પડે નહિ. કેમકે અંદર દ્રવ્યદૃષ્ટિનું બેહદ જોર પડ્યું છે તે જોર ભવને બગાડવા દેતું નથી. તેમ જ ભવને વધવા દેતું નથી. જ્યાં દ્રવ્યસ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ પડી ત્યાં સ્વભાવ તેનું કાર્ય કર્યા વગર રહેશે નહિ; તેથી દ્રવ્યદૃષ્ટિ થયા પછી હલકી ગતિનો બંધ ન પડે તેમ જ ભવ વધે પણ નહિ. એવો જ દ્રવ્યસ્વભાવ છે. (૨૧-૯-૪૪ ચર્ચાના આધારે)

(૩) દ્રવ્યદૃષ્ટિને શું માન્ય છે

દ્રવ્યદૃષ્ટિ કહે છે કે-"હું એકલા આત્માને જ સ્વીકારું છું." એકલા આત્મામાં પરનો સંબંધ હોય નહિ. તેથી પરના સંબંધે થતા ભાવોને તે દૃષ્ટિ સ્વીકારતી નથી. અરે! ચૌદ ગુણસ્થાન ભેદો પણ પર સંયોગે થતા હોવાથી તેનો પણ સ્વીકાર નથી. દૃષ્ટિને તો એકલો આત્મસ્વભાવ જ માન્ય છે. જે જેનો સ્વભાવ હોય તેનો તેમાં કદી જરા પણ અભાવ થાય નહિ અને અંશે પણ અભાવ કે ફેરફાર થાય તે વસ્તુનો સ્વભાવ નથી; એટલે જે ત્રિકાળ એકરૂપ રહે છે તે જ વસ્તુનો સ્વભાવ છે અને દૃષ્ટિ તેને જ માને છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિ કહે છે કે- "હું જીવને માનું છું એ જીવ કેટલો?....સંબંધ વિના રહે તેટલો. એટલે કે સર્વ પર પદાર્થનો સંબંધ કાઢી નાખતાં જે એકલું સ્વતત્ત્વ રહે તે જીવ છે તેને જ હું સ્વીકારું છું. મારા લક્ષ્યરૂપ ચૈતન્ય ભગવાનને પરની અપેક્ષાએ ઓળખાવવો તે ચૈતન્ય સ્વભાવમાં લાંછન છે, મારા ચૈતન્યને પરની અપેક્ષા નથી. એક સમયમાં પરિપૂર્ણ દ્રવ્ય તે જ મને માન્ય છે."

(૧૮-૧-૪૫ના વ્યાખ્યાનમાંથી, સમયસાર ગાથા-૬૮)

(૪) મોક્ષ પણ દ્રવ્યદૃષ્ટિને આધીન છે

જો કોઈ જીવ એકવાર પણ દ્રવ્યદૃષ્ટિને ધારણ કરે તો તે જીવ જરૂર મોક્ષ પામે જ. અને દ્રવ્યદૃષ્ટિ વગર બીજા અનંત-અનંત ઉપાયો કરે તો પણ જીવ મોક્ષ પામે જ નહિ. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી 'સમ્યકૃત્વની પ્રતિજ્ઞા' સંબંધે કહે છે કે—"મને ગ્રહણ કરવાથી, ગ્રહણ કરનારની ઇચ્છા ન થાય તો પણ મારે તેને પરાણે મોક્ષ લઈ જવો પડે છે." તથા તેમણે જ કહ્યું છે કે—"સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ વિના જન્માદિ દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિ બનવા યોગ્ય નથી." માટે જેને મોક્ષ જોઈતો હોય તેણે દ્રવ્યદૃષ્ટિ ધારણ કરવી જોઈએ. જે જીવને દ્રવ્યદૃષ્ટિ થઈ છે તેનો મોક્ષ છે જ, અને જે જીવને દ્રવ્યદૃષ્ટિ નથી તેનો મોક્ષ નથી જ. એ રીતે મોક્ષ દૃષ્ટિને આધીન છે.

(૫) જ્ઞાન પણ દૃષ્ટિને આધીન

જે જીવને દ્રવ્યદૃષ્ટિ નથી તે જીવનું જ્ઞાન સાચું નથી. ભલે કોઈ જીવ અગિયાર અંગનું જ્ઞાન કરે પણ જો દ્રવ્યદૃષ્ટિ ન કરે તો તેનું બધું જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન જ છે; અને કદાચ નવ તત્ત્વના નામ ન જાણતો હોય છતાં પણ જો જીવને દ્રવ્યદૃષ્ટિ હોય તો તે જીવનું જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે. સમ્યગ્દર્શનને નમસ્કાર કરતાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ કહ્યું છે કે— "અનંત કાળથી જે જ્ઞાન ભવહેતુ થતું હતું તે જ્ઞાનને એક સમયમાત્રમાં જાત્યાંતર કરી જેણે ભવનિવૃત્તિરૂપ કર્યું તે કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શનને નમસ્કાર." દ્રવ્યદૃષ્ટિ વગરનું જ્ઞાન

મિથ્યાજ્ઞાન છે અને તે સંસારનું કારણ છે; દ્રવ્યદૃષ્ટિ થતાં જ્ઞાન સમ્યક્‌પણું પામે છે તેથી જ્ઞાન પણ દૃષ્ટિને આધીન છે.

(**નોંધ:**–દ્રવ્યદષ્ટિ કહો કે આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ કહો, તેમ જ સમ્યક્ દષ્ટિ, પરમાર્થ દષ્ટિ, વસ્તુ દષ્ટિ, સ્વભાવ દષ્ટિ, યથાર્થ દષ્ટિ, ભૂતાર્થ દષ્ટિ–એ બધા એકાર્થવાચક શબ્દો છે.)

(૬) ઊંધી દૃષ્ટિની ઊંધાઈનું માહાત્મ્ય

જે જીવોને ઉપર કહી તેવી દ્રવ્યદૃષ્ટિ ન હોય તે જીવોને ઊંધી દૃષ્ટિ હોય છે. (ઊંધી દૃષ્ટિનાં બીજાં પણ અનેક નામો છે. જેવા કે—મિથ્યા દૃષ્ટિ, વ્યવહાર દૃષ્ટિ, અયથાર્થ દૃષ્ટિ, ખોટી દૃષ્ટિ, પર્યાય દૃષ્ટિ, વિકાર દૃષ્ટિ, અભૂતાર્થ દૃષ્ટિ—એ બધા એકાર્થવાચક શબ્દો છે.) એ ઊંધી દૃષ્ટિ એક સમયમાં અખંડ પરિપૂર્ણ સ્વભાવને માનતી નથી; એટલે એક સમયમાં અખંડ પરિપૂર્ણ વસ્તુનો નકાર કરવાનું અનંતુ ઊંધું સામર્થ્ય તે દૃષ્ટિમાં છે. આખા સ્વભાવનો અનાદર કરનાર તે દૃષ્ટિ અનંત સંસારનું કારણ છે, અને તે દૃષ્ટિ એક સમયમાં મહા પાપનું કારણ છે. હિંસા, ચોરી, જૂઠું, શિકાર વગેરે સાત વ્યસનોનાં પાપ કરતાં પણ ઊંધી દૃષ્ટિનું પાપ અનંતગણું વધારે છે.

(૭) દ્રવ્યદૃષ્ટિ એ જ કર્તવ્ય છે.

અનાદિ–અનાદિકાળથી ચાલ્યા આવતાં આ સંસારના ભયંકર દુઃખોનો નાશ કરવા માટે તેના મૂળભૂત બીજરૂપ મિથ્યાત્વનો આત્માની સાચી સમજણરૂપ સમ્યક્‌ત્વ દ્વારા નાશ કરવો–એ જ જીવનું કર્તવ્ય છે. અનાદિથી સંસારપરિભ્રમણ કરતાં આ જીવે દયા, દાન, વ્રત, તપ, ભક્તિ, પૂજા વગેરે બધું પોતાની માન્યતા પ્રમાણે અનંતવાર કર્યું છે અને પુણ્ય કરી સ્વર્ગનો દેવ અનંતવાર થયો છે, છતાં સંસાર–ભ્રમણ ટળ્યું નથી; તેનું એક માત્ર કારણ એ જ છે કે જીવે પોતાના આત્મસ્વરૂપને જાણ્યું નથી, સાચી દૃષ્ટિ કરી નથી. અને સાચી દૃષ્ટિ કર્યા વગર ભવના નિવેડા આવે તેમ નથી. તેથી આત્મહિત માટે દ્રવ્યદૃષ્ટિ કરી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટાવવું એ જ સર્વ જીવોનું કર્તવ્ય છે અને તે કર્તવ્ય સત્સમાગમે સ્વ તરફના પુરુષાર્થથી દરેક જીવ કરી શકે છે. એ સમ્યગ્દર્શન કરવાથી જીવનો જરૂર મોક્ષ થાય છે.

૫. સમ્યક્‌ત્વની પ્રતિજ્ઞા

"મને ગ્રહણ કરવાથી, ગ્રહણ કરનારની ઇચ્છા ન થાય તો પણ મારે તેને પરાણે મોક્ષ લઈ જવો પડે છે; માટે મને ગ્રહણ કરવા પહેલાં એ વિચાર કરવો કે મોક્ષે જવાની ઇચ્છા ફેરવવી હશે તો પણ કામ આવવાની નથી. મને ગ્રહણ કરવા પછી તો મારે તેને મોક્ષ પહોંચાડવો જોઈએ. ગ્રહણ કરનાર કદાચ શિથિલ લઈ જાય તો પણ બને તો તે જ ભવે અને ન બને તો વધારેમાં વધારે પંદર ભવે મારે તેને મોક્ષે પહોંચાડવો જોઈએ. કદાચ મને છોડી દઈ મારાથી વિરુદ્ધ આચરણ કરે અથવા પ્રબલમાં પ્રબલ એવા મોહને ધારણ

કરે તો પણ અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તનની અંદર મારે તેને મોક્ષે પહોંચાડવો એ મારી પ્રતિજ્ઞા છે!"

(શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર)

૬. અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિનું પરિણમન

અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિને પણ અજ્ઞાનમય રાગ-દ્વેષ-મોહ હોતા નથી. મિથ્યાત્વ સહિત રાગાદિક હોય તે જ અજ્ઞાનના પક્ષમાં ગણાય છે, સમ્યક્ત્વ સહિત રાગાદિક અજ્ઞાનના પક્ષમાં નથી. સમ્યગ્દષ્ટિને નિરંતર જ્ઞાનમય પરિણમન જ હોય છે. તેને ચારિત્રમોહના ઉદયની બળજોરીથી જે રાગાદિક થાય છે તેનું સ્વામીપણું તેને નથી; તે રાગાદિકને રોગ સમાન જાણીને પ્રવર્તે છે અને પોતાની શક્તિ અનુસાર તેમને કાપતો જાય છે. માટે જ્ઞાનીને જે રાગાદિક હોય છે તે વિદ્યમાન છતાં અવિદ્યમાન જેવા છે; તેઓ આગામી સામાન્ય સંસારનો બંધ કરતા નથી, માત્ર અલ્પ સ્થિતિ-અનુભાગવાળો બંધ કરે છે. આવા અલ્પ બંધને અહીં ગણવામાં આવ્યો નથી.

(સમયસાર આસ્રવ અધિકાર, ગા. ૧૬૬ નો ભાવાર્થ)

૭. આત્મહિતના અભિલાષીનું પ્રથમ કર્તવ્ય

તત્ત્વનિર્ણય

તત્ત્વનિર્ણયરૂપ ધર્મ તો બાળ, વૃદ્ધ, રોગી, નીરોગી, ધનવાન, નિર્ધન, સુક્ષેત્રી તથા કુક્ષેત્રી આદિ સર્વ અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે, તેથી જે પુરુષ પોતાના હિતનો વાંછક છે તેણે સર્વથી પહેલાં આ તત્ત્વનિર્ણયરૂપ કાર્ય જ કરવું યોગ્ય છે. કહ્યું છે કે:—

(शार्दूलविक्रीडित)

न क्लेशो न धनव्ययो न गमनं देशान्तरे प्रार्थना
केषांचिन्न बलक्षयो न न भयं पीडा परस्यापि न ।
सावद्यं न न रोग जन्मपतनं नैवान्यसेवा न हि
चिद्रूपस्मरणे फलं बहु कथं तन्नाद्रियन्ते बुधाः ॥ (तत्त्वज्ञान तरंगिणी)

અર્થ:—ચિદ્રૂપ (જ્ઞાનસ્વરૂપ) આત્માનું સ્મરણ કરવામાં નથી કલેશ થતો, નથી ધન ખર્ચવું પડતું, નથી દેશાંતરે જવું પડતું, નથી કોઈ પાસે પ્રાર્થના કરવી પડતી, નથી બળનો ક્ષય થતો, નથી કોઈ તરફથી ભય કે પીડા થતી; વળી તે સાવદ્ય (પાપનું કાર્ય) નથી, રોગ કે જન્મ-મરણમાં પડવું પડતું નથી, કોઈની સેવા કરવી પડતી નથી. આવી કોઈ મુશ્કેલી વિના જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માના સ્મરણનું ઘણું જ ફળ છે તો પછી ડાહ્યા પુરુષો તેને કેમ આદરતા નથી?

વળી જે તત્ત્વનિર્ણયના સન્મુખ નથી થયા તેમને જાગૃત કરવા ઠપકો આપે છે કે:-

साहिणे गुरुजोगे जे ण सुणंतीह धम्मवयणाई ।
ते धिट्ठ दुट्ठचित्ता अह सुहडा भवभयविहुणा ॥

અર્થ:—ગુરુનો યોગ સ્વાધીન હોવા છતાં જેઓ ધર્મ વચનોને સાંભળતા નથી તેઓ ધીઠ અને દુષ્ટ ચિત્તવાળા છે અથવા તેઓ ભવભય રહિત સુભટ છે-જે સંસારથી શ્રી તીર્થંકરાદિક ડર્યા તેનાથી તેઓ ડરતા નથી!

જેઓ શાસ્ત્રાભ્યાસ દ્વારા તત્ત્વનિર્ણય તો નથી કરતા અને વિષય કષાયના કાર્યોમાં જ મગ્ન છે તેઓ તો અશુભોપયોગી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; તથા જે સમ્યગ્દર્શન વિના પૂજા, દાન, તપ, શીલ, સંયમાદિ વ્યવહારધર્મમાં (શુભભાવમાં) મગ્ન છે તે શુભોપયોગી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

માટે ભાગ્યોદયથી જેઓ મનુષ્યપર્યાય પામ્યા છે તેમણે તો સર્વ ધર્મનું મૂળ કારણ સમ્યગ્દર્શન અને તેનું મૂળ કારણ તત્ત્વનિર્ણય તથા તેનું પણ મૂળ કારણ સત્સમાગમ અને શાસ્ત્રાભ્યાસ તે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે.

જે આવા અવસરને વ્યર્થ ગુમાવે છે તેમના ઉપર બુદ્ધિમાન કરુણા કરી કહે છે કે:—

प्रज्ञैव दुर्लभा सुष्ठु दुर्लभा सान्य जन्मने ।
तां प्राप्य ये प्रमाद्यन्ति ते शोच्याः खलु धीमताम् ॥

(આત્માનુશાસન-૯૪)

અર્થ:—પ્રથમ તો સંસારમાં બુદ્ધિ હોવી જ દુર્લભ છે; અને પરલોક અર્થે બુદ્ધિ થવી તો અતિ દુર્લભ છે. એવી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા છતાં જેઓ પ્રમાદ કરે છે તે જીવો વિષે જ્ઞાનીઓને શોચ થાય છે.

આ દુર્લભ મનુષ્યજન્મ પામીને જેને સાચા જૈની થવું છે તેણે તો સત્સમાગમ અને શાસ્ત્રના આશ્રયે તત્ત્વનિર્ણય કરવો યોગ્ય છે, પણ જે તત્ત્વનિર્ણય તો નથી કરતો, અને પૂજા, સ્તોત્ર, દર્શન, ત્યાગ, તપ, વૈરાગ્ય, સંયમ, સંતોષ આદિ બધાંય કાર્યો કરે છે, તેનાં એ બધાંય કાર્યો અસત્ય છે.

માટે સત્સમાગમે આગમનું સેવન, યુક્તિનું અવલંબન, પરંપરા ગુરુઓનો ઉપદેશ અને સ્વાનુભવ દ્વારા તત્ત્વનિર્ણય કરવો યોગ્ય છે. જિનવચન તો અપાર છે. તેનો પાર તો શ્રી ગણધરદેવ પણ પામ્યા નહિ. માટે જે મોક્ષમાર્ગની પ્રયોજનભૂત રકમ છે તે તો નિર્ણયપૂર્વક અવશ્ય જાણવા યોગ્ય છે. કહ્યું છે કે:—

अन्तो णत्थि सुईणं कालो थोआक्यं च दुम्मेहा ।
तंणवर सिक्खियव्वं जिं जर मरणक्खयं कुणहि ॥

(પાહુડ દોહા-૯૮)

અર્થ:—શ્રુતિઓનો અંત નથી, કાળ થોડો છે, અને અમે દુર્બુદ્ધિ (અલ્પ બુદ્ધિવાળા) છીએ. માટે હે જીવ ! તારે તો શીખવા યોગ્ય એ છે કે જેથી તું જન્મ-મરણનો નાશ કરી શકે.

આત્મહિત માટે પ્રથમમાં પ્રથમ સર્વજ્ઞનો નિર્ણય કરવો.

હે જીવો ! તમારે જો પોતાનું ભલું કરવું છે તો સર્વ આત્મહિતનું મૂળ કારણ જે આપ્ત તેનો સાચો સ્વરૂપ-નિર્ણય કરી જ્ઞાનમાં લાવો. કારણ કે સર્વે જીવોને સુખ પ્રિય છે, સુખ ભાવકર્મના નાશથી થાય છે, ભાવકર્મનો નાશ સમ્યક્ચારિત્રથી થાય છે, સમ્યક્ચારિત્ર સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનપૂર્વક થાય છે, સમ્યગ્જ્ઞાન આગમથી થાય છે, આગમ કોઈ સર્વજ્ઞ વીતરાગ પુરુષની વાણીથી ઉપજે છે. માટે જે સત્પુરુષ છે તેમણે પોતાના કલ્યાણ અર્થે સર્વ સુખનું મૂળ કારણ જે આપ્ત-અર્હંત સર્વજ્ઞ પરમાત્મા તેમનો યુક્તિપૂર્વક સારી રીતે સર્વથી પ્રથમ નિર્ણય કરી આશ્રય લેવો યોગ્ય છે. હવે જેનો ઉપદેશ સાંભળીએ છીએ, જેના કહેલા માર્ગ ઉપર ચાલવા માગીએ છીએ, જેની સેવા, પૂજા, આસ્તિક્યતા, જાપ, સ્મરણ, સ્તોત્ર, નમસ્કાર, અને ધ્યાન કરીએ છીએ એવા જે અર્હંત સર્વજ્ઞદેવ, તેમનું પ્રથમ પોતાના જ્ઞાનમાં સ્વરૂપ તો ભાસ્યું જ નથી તો તમે નિશ્ચય કર્યા વિના કોનું સેવન કરો છો ?

લોકમાં પણ આ પ્રમાણે છે કે અત્યંત નિષ્પ્રયોજન વાતનો પણ નિર્ણય કરી પ્રવર્તે છે, અને આત્મહિતનાં મૂળ આધારભૂત જે અર્હંતદેવ તેનો નિર્ણય કર્યા વિના જ તમે પ્રવર્તો છો તો એ મોટું આશ્ચર્ય છે !

વળી તમને નિર્ણય કરવા યોગ્ય જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થયું છે. માટે તમે આ અવસરને વૃથા ન ગુમાવો. આળસ આદિ છોડી, તેના નિર્ણયમાં પોતાને લગાવો કે જેથી તમને વસ્તુનું સ્વરૂપ, જીવાદિનું સ્વરૂપ, સ્વ-પરનું ભેદવિજ્ઞાન, આત્માનું સ્વરૂપ, હેય-ઉપાદેય અને શુભ-અશુભ-શુદ્ધ અવસ્થારૂપ પોતાના પદ-અપદનું સ્વરૂપ—એ બધાનું સર્વ પ્રકારથી યથાર્થ જ્ઞાન થાય. માટે સર્વ મનોરથ સિદ્ધ કરવાનો ઉપાય જે અર્હંત સર્વજ્ઞનું યથાર્થ જ્ઞાન તે જે પ્રકારથી સિદ્ધ થાય તે પ્રથમ કરવા યોગ્ય છે.

સર્વથી પ્રથમ અર્હંત સર્વજ્ઞનો નિર્ણય કરવારૂપ કાર્ય કરવું એ જ **શ્રીગુરુની મૂળ શિક્ષા છે.**

સાચું જ્ઞાન સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોય છે

પોતપોતાના પ્રકરણમાં પોતપોતાના જ્ઞેય સંબંધી સાચા જાણપણાનું અલ્પ વા વિશેષજ્ઞાન સર્વને હોય છે, કારણ કે લૌકિક કાર્ય તો બધાય જીવો યથાર્થ જ કરે છે, તેથી લૌકિક સમ્યગ્જ્ઞાન તો સર્વ જીવોને થોડું વા ઘણું બની જ રહ્યું છે. પણ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રયોજનભૂત જે આપ્ત-આગમ આદિ પદાર્થો તેનું સાચું જ્ઞાન સમ્યક્દૃષ્ટિને જ હોય છે, તથા સર્વ જ્ઞેયનું જ્ઞાન કેવળી ભગવાનને જ હોય છે એમ જાણવું.

જિનમતની આજ્ઞા

કોઈ કહે છે કે-સર્વજ્ઞની સત્તા(હયાતી)નો નિશ્ચય અમારાથી ન થયો તો શું થયું ?

એ દેવ તો સાચા છે! માટે પૂજનાદિ કરવા અફળ થોડા જ જાય છે! તેનો ઉત્તર:-જો તમારી કિંચિત્ મંદ કષાયરૂપ પરિણતિ થશે તો પુણ્યબંધ તો થશે; પરંતુ જિનમતમાં તો દેવના દર્શનથી આત્મદર્શનરૂપ ફળ થવું કહ્યું છે, તે તો નિયમથી સર્વજ્ઞની સત્તા જાણવાથી જ થશે, અન્ય પ્રકારથી નહિ થાય; એ જ શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૮૦ માં કહ્યું છે.

વળી તમે લૌકિક કાર્યોમાં તો એવા ચતુર છો કે વસ્તુનાં સત્તા આદિ નિશ્ચય કર્યા વિના સર્વથા પ્રવર્તતા નથી; અને અહીં તમે સત્તાનો નિશ્ચય પણ ન કરતાં ઘેલા અનધ્યવસાયી (નિર્ણય વગરના) થઈ પ્રવર્તો છો એ મોટું આશ્ચર્ય છે! શ્રી શ્લોકવાર્તિકમાં કહ્યું છે કે-જેની સત્તાનો જ નિશ્ચય નથી થયો તેનું પરીક્ષાવાળાએ કેવી રીતે સ્તવન કરવા યોગ્ય છે? માટે તમે સર્વ કાર્યોની પહેલાં પોતાના જ્ઞાનમાં સર્વજ્ઞની સત્તા સિદ્ધ કરો, એ જ ધર્મનું મૂળ છે તથા એ જ જિનમતની આમ્નાય છે.

આત્મકલ્યાણના અભિલાષીને ભલામણ

જેણે આત્મકલ્યાણ કરવું છે તેણે પ્રથમ જિનવચનરૂપ આગમનું સેવન, યુક્તિનું અવલંબન, પરંપરા ગુરુનો ઉપદેશ તથા સ્વાનુભવ—એ દ્વારા પ્રમાણ, નય, નિક્ષેપ આદિ ઉપાયથી વચનનું સત્યપણું પોતાના જ્ઞાનમાં નિર્ણય કરીને પછી ગમ્યમાન થયેલાં સત્યરૂપ સાધનના બળથી ઉત્પન્ન થયેલું જે અનુમાન તેનાથી સર્વજ્ઞની સત્તા સિદ્ધ કરી, તેનાં શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન, દર્શન, પૂજન, ભક્તિ, સ્તોત્ર અને નમસ્કારાદિક કરવાં યોગ્ય છે.

પોતાનું ભલું-બૂરું પોતાના પરિણામોથી જ થાય છે એમ માનનાર ભગવાનનો સાચો સેવક છે.

પોતાનું ભલું-બૂરું થવું પોતાના પરિણામોથી થાય છે એમ જે માને છે અને તે-રૂપે પોતે પ્રવર્તે છે તથા અશુદ્ધ કાર્યોને છોડે છે તે જિનદેવના સાચા સેવક છે.

જેણે જિનદેવના સાચા સેવક થવું હોય, વા જિનદેવે ઉપદેશેલા માર્ગરૂપ પ્રવર્તવું હોય તેણે સર્વથી પહેલાં જિનદેવના સાચા સ્વરૂપનો પોતાના જ્ઞાનમાં નિર્ણય કરી તેનું શ્રદ્ધાન કરવું એ કર્તવ્ય છે.

૮. શ્રાવકોનું પ્રથમ કર્તવ્ય

શ્રાવકે પ્રથમ શું કરવું?

गहिऊण य सम्मत्तं सुणिम्मलं सुरगिरीव णिक्कंपं ।
तं झाणे झाइज्जइ सावय! दुक्खक्खयट्ठाए ॥८६॥

गृहीत्वा च सम्यक्त्वं सुनिर्मलं सुरगिरेरिव निष्कंपम् ।
तत् ध्याने ध्यायते श्रावक! दुःखक्षयार्थे ॥८६॥

અર્થ:—પ્રથમ તો શ્રાવકે સુનિર્મલ કહેતાં સારી રીતે નિર્મળ અને મેરુવત્ નિષ્કંપ, અચળ અને ચળ, મલિન તથા અગાઢ એ ત્રણ દૂષણ રહિત અત્યંત નિશ્ચળ એવા સમ્યક્ત્વને ગ્રહણ કરી તેને (સમ્યક્ત્વના વિષયભૂત એકરૂપ આત્માને) ધ્યાનમાં ધ્યાવવું. શા માટે ધ્યાવવું? દુઃખના ક્ષય અર્થે ધ્યાવવું.

ભાવાર્થ:—શ્રાવકે પહેલાં તો નિરતિચાર નિશ્ચળ સમ્યક્ત્વને ગ્રહણ કરી તેનું ધ્યાન કરવું કે જે સમ્યક્ત્વની ભાવનાથી ગૃહસ્થને ગૃહકાર્ય સંબંધી આકુળતા, ક્ષોભ, દુઃખ હોય તે મટી જાય. કાર્યના બગડવા–સુધરવામાં વસ્તુના સ્વરૂપનો વિચાર આવે ત્યારે દુઃખ મટી જાય. સમ્યગ્દષ્ટિને એવો વિચાર હોય છે કે સર્વજ્ઞે જેવું વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણ્યું છે તેમ નિરંતર પરિણમે છે, અને તેમ થાય છે તેમાં ઇષ્ટ–અનિષ્ટ માની દુઃખી–સુખી થવું તે નિષ્ફળ છે; એવા વિચારથી દુઃખ મટે તે પ્રત્યક્ષ અનુભવગોચર છે, તેથી સમ્યક્ત્વનું ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે.
(મોક્ષપાહુડ ગા. ૮૬)

સમ્યક્ત્વના ધ્યાનનો મહિમા

सम्मत्तं जो झायइ सम्माइट्ठी हवेइ सो जीवो ।
सम्मत्तपरिणदो उण खवेइ दुट्ठट्ठकम्माणि ॥८॥

सम्यक्त्वं यः ध्यायति सम्यग्दृष्टिः भवति सः जीवः ।
सम्यक्त्वपरिणतः पुनः क्षपयति दुष्टाष्टकर्माणि ॥८७॥

અર્થ:—જે જીવ સમ્યક્ત્વને ધ્યાવે છે, તે જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ છે; વળી તે સમ્યક્ત્વરૂપ પરિણમતાં દુષ્ટ જે આઠ કર્મો તેનો ક્ષય કરે છે.

ભાવાર્થ:—સમ્યક્ત્વનું ધ્યાન એવું છે કે જો પહેલાં સમ્યક્ત્વ ન થયું હોય તોપણ, તેના સ્વરૂપને જાણી તેને ધ્યાવે તો તે સમ્યગ્દષ્ટિ થઈ જાય છે. વળી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયે જીવનાં પરિણામ એવાં હોય છે કે સંસારના કારણરૂપ જે દુષ્ટ આઠ કર્મો તેનો ક્ષય થાય છે; સમ્યક્ત્વ થતાં જ કર્મની ગુણશ્રેણી નિર્જરા થતી જાય છે. અનુક્રમે મુનિ થાય ત્યારે ચારિત્ર અને શુક્લધ્યાન તેના સહકારી થતાં સર્વે કર્મોનો નાશ થાય છે. (મોક્ષપાહુડ ગા. ૮૭)

સમ્યક્ત્વનું માહાત્મ્ય

किं बहुणा भणिएणं जे सिद्धा णरवरा गए काले ।
सिज्झिहहि जे वि भविया तं जाणइ सम्ममाहप्पं ॥८८॥

किं बहुना भणितेन ये सिद्धाः नरवराः गते काले ।
सेत्स्यंति येऽपि भव्याः तज्जानीत सम्यक्त्वमाहात्म्यम् ॥८८॥

અર્થ:—ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે કે—ઘણું કહેવાથી શું સાધ્ય છે? જે નરપ્રધાન ભૂતકાળમાં સિદ્ધ થયા તથા ભવિષ્યમાં સિદ્ધ થશે તે સમ્યક્ત્વનું જ માહાત્મ્ય જાણો.

ભાવાર્થ:—આ સમ્યક્ત્વનું એવું માહાત્મ્ય છે કે આઠ કર્મોનો નાશ કરી જે ભૂતકાળમાં મુક્તિ પ્રાપ્ત થયા છે તથા ભવિષ્યમાં થશે, તે આ સમ્યક્ત્વથી જ થયા છે અને થશે. તેથી આચાર્યદેવ કહે છે કે વિશેષ શું કહેવું? સંક્ષેપમાં સમજો કે મુક્તિનું પ્રધાન કારણ આ સમ્યક્ત્વ જ છે. એમ ન જાણો કે ગૃહસ્થીઓને શું ધર્મ હોય! આ સમ્યક્ત્વ ધર્મ એવો છે કે જે સર્વ ધર્મના અંગને (શ્રાવકધર્મ તેમ જ મુનિધર્મને) સફળ કરે છે. (મોક્ષપાહુડ ગા. ૮૮)

જે નિરંતર સમ્યક્ત્વ પાળે છે, તે ધન્ય છે એમ હવે કહે છે:—

ते धण्णा सुकयत्था ते सूरा ते वि पंडिया मणुया ।
सम्मत्तं सिद्धियरं सिविणे वि ण मइलियं जेहिं ॥८९॥

ते धन्याः सुकृतार्थाः ते शूराः तेऽपि पंडिता मनुजाः ।
सम्यक्त्वं सिद्धिकरं स्वप्नेऽपि न मलिनितं यैः ॥८९॥

અર્થ:—જે પુરુષને મુક્તિનું કરવાવાળું સમ્યક્ત્વ છે, અને તેને (સમ્યક્ત્વને) સ્વપ્નાવસ્થા વિષે પણ મલિન કર્યું નથી–અતિચાર લગાવ્યો નથી, તે પુરુષ ધન્ય છે, તે જ મનુષ્ય છે, તે જ કૃતાર્થ છે, તે જ શૂરવીર છે, અને તે જ પંડિત છે.

ભાવાર્થ:—લોકમાં કંઈ દાનાદિક કરે તેને ધન્ય કહે છે, તથા વિવાહ, યજ્ઞાદિક કરે છે તેને કૃતાર્થ કહે છે, યુદ્ધમાં પાછો ન ફરે તેને શૂરવીર કહે છે, ઘણા શાસ્ત્રો ભણે તેને પંડિત કહે છે—આ બધું કથનમાત્ર છે. મોક્ષનું કારણ જે સમ્યક્ત્વ તેને મલિન ન કરે —નિરતિચાર પાળે તે જ ધન્ય છે, તે જ કૃતાર્થ છે, તે જ શૂરવીર છે, તે જ પંડિત છે, તે જ મનુષ્ય છે; એ (સમ્યક્ત્વ) વિના મનુષ્ય પશુસમાન છે.—એવું સમ્યક્ત્વનું માહાત્મ્ય કહ્યું છે. (મોક્ષપાહુડ ગા. ૮૯)

સમ્યક્ત્વ એ જ પ્રથમ ધર્મ છે અને એ જ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. સમ્યગ્દર્શન વિના જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપમાં સમ્યક્પણું આવતું નથી; સમ્યગ્દર્શન જ જ્ઞાન, ચારિત્ર, વીર્ય અને તપનો આધાર છે. આંખોથી જેમ મોઢાને સુંદરતા પ્રાપ્ત થાય છે તેમ સમ્યગ્દર્શનથી જ્ઞાનાદિકમાં સમ્યક્પણું પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રી રત્નકરંડક શ્રાવકાચારમાં કહ્યું છે કે:—

न सम्यक्त्वसमं किञ्चित्त्रैकाल्ये त्रिजगत्यपि ।
श्रेयोऽश्रेयश्च मिथ्यात्वसमं नान्यत्तनूभृताम् ॥३४॥

અર્થ:—સમ્યગ્દર્શન સમાન આ જીવને ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં બીજું કોઈ કલ્યાણ નથી અને મિથ્યાત્વ સમાન ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં બીજું કોઈ અકલ્યાણ નથી.

તેના ભાવાર્થમાં કહ્યું છે કે—અનંતકાળ તો વીતી ગયો, એક સમય વર્તમાન ચાલે

છે અને ભવિષ્યમાં અનંતકાળ આવશે.—એ ત્રણે કાળમાં અને અધોલોક, મધ્યલોક તથા ઊર્ધ્વલોક–એ ત્રણે લોકમાં જીવને સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપકાર કરનાર સમ્યક્ત્વ સમાન બીજું કોઈ છે નહિ, થયું નથી ને થશે નહિ. ત્રણલોકમાં રહેલા એવા તીર્થંકર, ઇન્દ્ર, અહમેન્દ્ર, ભુવનેન્દ્ર, ચક્રવર્તી, નારાયણ, બલભદ્ર વગેરે ચેતન તેમ જ મણિ, મંત્ર, ઔષધ વગેરે જડ એ કોઈ દ્રવ્ય સમ્યક્ત્વ સમાન ઉપકાર કરનાર નથી; અને આ જીવનું સૌથી મહાન અહિત–બૂરું જેવું મિથ્યાત્વ કરે છે એવું અહિત કરનાર કોઈ ચેતન કે અચેતન દ્રવ્ય ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં થયું નથી, છે નહિ, થશે નહિ. તેથી મિથ્યાત્વને છોડવા માટે પરમ પુરુષાર્થ કરો. સમસ્ત સંસારના દુઃખનો નાશ કરનાર, આત્મકલ્યાણ પ્રગટ કરનાર એક સમ્યક્ત્વ છે, માટે તે પ્રગટ કરવાનો જ પુરુષાર્થ કરો !

સમયસાર નાટકમાં કહ્યું છે કે :—

"प्रगट हो कि मिथ्यात्व ही आस्रव बन्ध है और मिथ्यात्वका अभाव अर्थात् सम्यक्त्व ही संवर, निर्जरा तथा मोक्ष है ।"

જાહેર થાવ કે મિથ્યાત્વ એ જ આસ્રવ-બંધ છે અને મિથ્યાત્વનો અભાવ અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ એ જ સંવર, નિર્જરા તથા મોક્ષ છે.

(સમયસાર નાટક, નવમા અધિકારનો સારાંશ)

જગતના જીવો અનંત પ્રકારના દુઃખો ભોગવી રહ્યા છે. તે દુઃખોથી હંમેશને માટે મુક્ત થવા એટલે કે અવિનાશી સુખ મેળવવા તેઓ અહર્નિશ ઉપાયો કરી રહ્યા છે; પણ તેઓના તે ઉપાયો ખોટા હોવાથી જીવોને દુઃખ મટતું નથી, એક કે બીજા પ્રકારે દુઃખ ચાલ્યા જ કરે છે. જો મૂળભૂત ભૂલ ન હોય તો દુઃખ હોય નહિ અને તે ભૂલ ટળતાં સુખ થયાં વગર રહે જ નહિ—એવો અબાધિત સિદ્ધાંત છે. તેથી દુઃખ ટાળવા માટે પ્રથમ ભૂલ ટાળવી જોઈએ. એ મૂળભૂત ભૂલ ટાળવા માટે વસ્તુનું સાચું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ.

વસ્તુના સાચા સ્વરૂપ સંબંધી જીવને જો ખોટી માન્યતા ન હોય તો જ્ઞાનમાં ભૂલ થાય નહિ. જ્યાં માન્યતા સાચી હોય ત્યાં જ્ઞાન સાચું જ હોય. સાચી માન્યતા અને સાચા જ્ઞાનપૂર્વક જે કાંઈ વર્તન થાય તે યથાર્થ જ હોય; તેથી સાચી માન્યતા અને સાચા જ્ઞાનપૂર્વક થતા સાચા વર્તન દ્વારા જ જીવો દુઃખથી મુક્ત થઈ શકે છે.

'પોતે કોણ છે' એ સંબંધી જીવોની મહાન ભૂલ અનાદિથી ચાલી આવે છે. ઘણા જીવો શરીરને પોતાનું સ્વરૂપ માને છે. અથવા તો શરીર પોતાના તાબાની વસ્તુ છે એમ માને છે, તેથી શરીરની સંભાળ રાખવા તેઓ અનેક પ્રકારે સતત પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. શરીરને પોતાનું માનતો હોવાથી શરીરની સગવડ જે જડ કે ચેતન પદાર્થો તરફથી મળે છે એમ જીવ માને તે તરફ તેને રાગ થાય જ; અને જે જડ કે ચેતન તરફથી અગવડ મળે છે એમ તે માને તે તરફ તેને દ્વેષ થાય જ. જીવની આ માન્યતા મહાન ભૂલવાળી છે તેથી તેને આકુળતા રહ્યા જ કરે છે.

જીવની આ મહાન ભૂલને શાસ્ત્રમાં મિથ્યાદર્શન કહેવામાં આવે છે. જ્યાં મિથ્યાદર્શન

હોય ત્યાં જ્ઞાન અને ચારિત્ર પણ મિથ્યા જ હોય; તેથી મિથ્યાદર્શનરૂપ મહાન ભૂલને મહાપાપ પણ કહેવામાં આવે છે. મિથ્યાદર્શન એ મહાન ભૂલ છે અને સર્વ દુઃખોનું મહા બળવાન મૂળિયું તે જ છે—એવું લક્ષ જીવોને નહિ હોવાથી, તે લક્ષ કરાવવા અને તે ભૂલ ટાળીને તેઓ અવિનાશી સુખ તરફ પગલાં માંડે એ હેતુથી આચાર્ય ભગવંતોએ સૌથી પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવાનો ઉપદેશ વારંવાર આપ્યો છે. જીવને સાચું સુખ જોઈતું હોય તો તેણે પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું જ જોઈએ.

સંસાર સમુદ્રથી રત્નત્રયરૂપી જહાજને પાર કરવા માટે સમ્યગ્દર્શન ચતુર ખેવટીઓ –નાવિક છે. જે જીવ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે તે અનંત સુખને પામે છે અને જે જીવને સમ્યગ્દર્શન નથી તે પુણ્ય કરે તો પણ અનંત દુઃખને પામે છે; માટે ખરું સુખ પ્રાપ્ત કરવા જીવોએ તત્ત્વનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું.

વંદન હો સમ્યક્ત્વને!

---

૯. મોક્ષનો ઉપાય–ભગવતી પ્રજ્ઞા

(૧) ભગવતી પ્રજ્ઞા

આત્મા અને બંધ શા વડે દ્વિધા કરાય છે? એમ પૂછવામાં આવતાં તેનો ઉત્તર કહે છે—

જીવ બંધ બન્ને, નિયત નિજ નિજ લક્ષણે છેદાય છે,
પ્રજ્ઞાછીણી થકી છેદતાં બન્ને જુદા પડી જાય છે. ૨૯૪.

જીવ અને બંધભાવને જુદા કરવા તે આત્માનું કાર્ય છે અને તેનો કરનારો આત્મા છે. મોક્ષ તે આત્માની પવિત્ર દશા છે અને તે દશારૂપે થનાર આત્મા છે. પરંતુ તે રૂપે થવાનું સાધન શું? ઉપાય શું? તેના ઉત્તરમાં આચાર્યદેવ કહે છે કે આ ભગવતી પ્રજ્ઞા વડે જ આત્માના સ્વભાવને અને બંધભાવને જુદા જાણીને છેદવામાં આવતાં મોક્ષ થાય છે. આત્માનો સ્વભાવ બંધનથી રહિત છે એમ જાણનારું સમ્યગ્જ્ઞાન તે જ બંધ અને આત્માને જુદા પાડવાનું સાધન છે. અહીં 'ભગવતી' વિશેષણ વડે તે સમ્યગ્જ્ઞાનનો આચાર્યદેવે મહિમા કર્યો છે.

(૨) ચેતક–ચેત્યપણું

આત્મા અને બંધના ચોક્કસ લક્ષણો જુદા છે, તે વડે તેમને જુદા જુદા ઓળખવા. આત્માને અને બંધને ચેતક-ચેત્ય સંબંધ છે, અર્થાત્ આત્મા જાણનાર-ચેતક છે અને બંધભાવ તેના જ્ઞાનમાં જણાય છે તેથી ચેત્ય છે. બંધભાવમાં ચેતકપણું નથી અને ચેતકપણામાં બંધભાવ નથી. બંધભાવ પોતે કાંઈ જાણતા નથી, પણ આત્મા પોતાના ચેતક સ્વભાવ વડે જાણે છે. આત્માનો ચેતક સ્વભાવ હોવાથી અને બંધભાવોનો ચેત્યસ્વભાવ હોવાથી આત્માના જ્ઞાનમાં બંધભાવ જણાય છે ખરા; ત્યાં બંધભાવને જાણતાં અજ્ઞાનીને ભેદજ્ઞાનના અભાવને લીધે

જ્ઞાન અને બંધભાવ એક જેવા ભાસે છે. ચેતક–ચેત્યપણાને લીધે તેમને અત્યંત નિકટપણું હોવા છતાં બંનેના લક્ષણ જુદા જુદા છે. 'અત્યંત નિકટ' કહેતાં જ જુદાપણું આવી જાય છે.

ચેતક–ચેત્યપણાને લીધે અત્યંત નિકટપણું હોવાથી આત્મા અને બંધના ભેદજ્ઞાનના અભાવને લીધે તેમનામાં એકપણાનો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. પરંતુ ભેદજ્ઞાન વડે તે બંનેનું ભિન્નપણું સ્પષ્ટ જણાય છે. પર્યાયમાં જોતાં બંધ અને જ્ઞાન એક સાથે હોય તેમ દેખાય છે પરંતુ દ્રવ્યસ્વભાવથી જોતાં બંધ અને જ્ઞાન જુદાં દેખાય છે. જ્ઞાન તો આત્માનો સ્વભાવ છે અને બંધ તે બહાર જતી વિકારી લાગણી છે.

(૩) બંધભાવ અને જ્ઞાનની ભિન્નતા

બંધભાવ આત્માની અવસ્થામાં થાય છે, તે કાંઈ પરમાં થતા નથી. તે બંધભાવની લાગણી આત્માના સ્વભાવ સાથે એકમેક હોય તેમ અજ્ઞાનીને લાગે છે. અંતર સ્વરૂપ શું અને બહાર જતી લાગણી શું–તેના સૂક્ષ્મભેદના અભાનને લીધે જ્ઞાનના ઘોલનમાં તે લાગણી જાણે કે એકમેક થઈ જતી હોય તેમ અજ્ઞાનીને દેખાય છે અને તેથી બંધભાવથી જુદું જ્ઞાન તેના અનુભવમાં આવતું નથી અને બંધનો છેદ થતો નથી. જો બંધ અને જ્ઞાનને જુદા જાણે તો જ્ઞાનની એકાગ્રતા વડે બંધનનો છેદ કરે.

રાગ અનેક પ્રકારનો છે અને સ્વભાવ એક પ્રકારનો છે. પ્રજ્ઞા વડે બધાય પ્રકારના રાગથી આત્માને જુદો પાડવો. આ મોક્ષનો ઉપાય છે.

રાગ અને આત્મા જુદા છે એમ કહ્યું. 'જુદા' એટલે શું? આત્મા અહીં અને રાગ તેનાથી દસ ફુટ દૂર એમ ક્ષેત્રથી જુદાપણું નથી. પરંતુ ભાવથી જુદાપણું છે. રાગાદિ બંધભાવો આત્માની ઉપર ઉપર તરે છે પરંતુ અંદર પ્રવેશતા નથી. એટલે કે ક્ષણિક રાગભાવ હોવા છતાં તે ત્રિકાળ સ્વભાવ રાગરૂપ નથી તેથી વિકાર તે સ્વભાવની ઉપર તરે છે એમ કહ્યું છે. વિકાર અને સ્વભાવને ભિન્ન જાણવાથી જ મોક્ષ થાય છે, અને તે માટે પ્રજ્ઞા જ સાધન છે. પ્રજ્ઞા એટલે સમ્યગ્જ્ઞાન.

(૪) પ્રજ્ઞાછીણી

સમયસાર–સ્તુતિમાં પણ કહ્યું છે કે—'તું પ્રજ્ઞાછીણી જ્ઞાન ને ઉદયની સંધિ સહુ છેદવા' જ્ઞાન એટલે આત્માનો સ્વભાવ અને ઉદય એટલે બંધભાવ. સ્વભાવ અને બંધભાવની બધી સંધિને છેદવા માટે આત્માની પ્રજ્ઞાછીણી તે જ સાધન છે. જ્ઞાન અને રાગ બન્ને એક પર્યાયમાં વર્તતા હોવા છતાં બન્નેના લક્ષણ કદી એક થયા નથી, બન્ને પોતપોતાના સ્વ લક્ષણોમાં ભિન્ન ભિન્ન છે—એમ લક્ષણભેદ વડે તેમને જુદા ઓળખીને તેમની સૂક્ષ્મ અંતઃસંધિમાં પ્રજ્ઞારૂપી છીણીને પટકવાથી તેઓ અવશ્ય જુદા પડે છે.

જેમ પત્થરની સાંધને લક્ષમાં લઈને તે સાંધમાં સુરંગ ફોડતાં ફોડતાં ફડાક કટકા થઈ જાય છે તેમ અહીં સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી સુરંગ છે તથા આત્મા અને બંધ વચ્ચેની સૂક્ષ્મ સાંધને લક્ષમાં

લઈને સાવધાનપણે તેમાં તે સુરંગ પટકવાની છે—એમ કરવાથી આત્મા અને બંધ જુદા થાય છે.

'સાવધાન થઈને' પટકવાનું કહ્યું છે એટલે કે ગમે તે પ્રકારનો રાગ હોય તે બધો ય મારા જ્ઞાનથી ભિન્ન છે, હું જ્ઞાનસ્વભાવ વડે રાગનો જાણનાર જ છું પણ રાગનો કરનાર નથી—એમ બધી તરફથી ભિન્નપણું જાણીને અર્થાત્ મોહનો અભાવ કરીને જ્ઞાનને આત્મામાં એકાગ્ર કરવું.

'પ્રજ્ઞાછીણી પટકવી' એટલે કાંઈ હાથમાં પકડીને મારવી એમ નથી, પ્રજ્ઞા અને આત્મા કાંઈ જુદા નથી; તીવ્ર પુરુષાર્થ વડે જ્ઞાનને આત્માના સ્વભાવમાં એકાગ્ર કરતાં રાગનું લક્ષ છૂટી જાય છે તે જ પ્રજ્ઞાછીણીનો ઘા છે.

'સૂક્ષ્મ અંતઃસંધિમાં પટકવી' એટલે કે શરીર વગેરે પરદ્રવ્યો તો જુદા છે જ, કર્મો વગેરે પણ જુદા જ છે, પરંતુ પર્યાયમાં જે રાગ-દ્વેષ થાય છે તેઓ સ્થૂળપણે આત્મા સાથે એક જેવા દેખાય છે, પરંતુ તે સ્થૂળદૃષ્ટિ છોડીને સૂક્ષ્મપણે જોતાં આત્માના સ્વભાવને અને રાગને સૂક્ષ્મ ભેદ છે તે જણાય છે. સ્વભાવદૃષ્ટિ વડે જ રાગ અને આત્મા જુદા જણાય છે. તેથી સૂક્ષ્મ અંતરદૃષ્ટિ વડે જ્ઞાન અને રાગનું ભિન્નપણું ઓળખીને જ્ઞાનમાં એકાગ્ર થતાં રાગ ટળી જાય છે એટલે કે મુક્તિ થાય છે. આ રીતે મોક્ષનો ઉપાય સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી પ્રજ્ઞાછીણી જ છે.

(૫) જ્ઞાન જ મોક્ષનું સાધન છે

ત્રિકાળી જ્ઞાતાસ્વભાવ અને વર્તમાન વિકાર વચ્ચે સૂક્ષ્મ અંતઃસંધિ જાણીને આત્માની અને બંધની અંતઃસાંધને તોડવાનું જ કહ્યું છે. આત્માને બંધનભાવથી જુદો પાડતાં ન આવડે તો આત્માને શું લાભ? જેણે આત્મા અને બંધ વચ્ચેના ભેદને જાણ્યો નથી તે અજ્ઞાનપણે બંધભાવોને મોક્ષનું કારણ માને છે અને બંધનભાવોનો આદર કરી સંસાર જ વધારે છે. તેથી આચાર્યદેવ કહે છે કે હે ભવ્ય! એક પ્રજ્ઞાછીણી જ મોક્ષનું સાધન છે, આ ભગવતી પ્રજ્ઞા સિવાયના અન્ય કોઈ પણ ભાવો મોક્ષનું સાધન નથી.

ધ્યાન કરતાં પ્રથમ ચૈતન્ય તરફનો વિકલ્પ આવે છે તે નિર્વિકલ્પ ધ્યાનનું સાધન છે—એ વાત પણ યથાર્થ નથી. વિકલ્પ તે તો બંધભાવ છે અને નિર્વિકલ્પપણું તે શુદ્ધ ભાવ છે. પહેલાં અનિહત વૃત્તિએ (-ભાવના વગર, ઈચ્છા વગર) વિકલ્પ આવે છે. પરંતુ પ્રજ્ઞારૂપી તીક્ષ્ણ છીણી તે વિકલ્પને મોક્ષમાર્ગ તરીકે સ્વીકારતી નથી પણ તેને બંધમાર્ગ તરીકે જાણીને છોડી દે છે. આ રીતે વિકલ્પને છોડીને જ્ઞાન રહી જાય છે. આવું વિકલ્પને પણ જાણી લેનારું ને જ્ઞાનસ્વભાવમાં એકાગ્ર થનારું જ્ઞાન તે જ મોક્ષનું સાધન છે. પરંતુ કોઈ વિકલ્પ તે મોક્ષનું સાધન નથી. જેઓ શુભ વિકલ્પોને મોક્ષના સાધન તરીકે સ્વીકારે છે તેઓને ભગવતી પ્રજ્ઞા પ્રગટી નથી તેથી તેઓ બંધભાવ અને મોક્ષભાવને જુદા જુદા ઓળખતા નથી, અને અજ્ઞાનને લીધે બંધભાવને જ આત્માપણે અંગીકાર કરીને તેઓ નિરંતર બંધાય જ છે. જ્યારે જ્ઞાનીને તો આત્મા અને બંધભાવનું બરાબર ભેદજ્ઞાન હોવાથી મોક્ષમાર્ગમાં વચ્ચે

આવી પડતા બંધભાવોને બંધ તરીકે નિઃશંકપણે જાણીને તેને છોડતા જાય છે અને જ્ઞાનમાં એકાગ્ર થાય છે તેથી જ્ઞાની ક્ષણે ક્ષણે બંધભાવોથી મુકાય છે.

(૬) ભેદવિજ્ઞાનનો મહિમા

આમાં તો ભેદજ્ઞાનને જ મલાવ્યું છે, ભેદજ્ઞાનનું અપાર માહાત્મ્ય છે. સમયસારના શ્લોક ૧૩૧ માં ભેદજ્ઞાનનો મહિમા બતાવ્યો છે કે:—

भेदविज्ञानतः सिद्धाः सिद्धा ये किल केचन ।
अस्यैवाभावतो बद्धा बद्धा ये किल केचन ॥१३१॥

અર્થ:—જે કોઈ સિદ્ધ થયા છે તે ભેદવિજ્ઞાનથી સિદ્ધ થયા છે; જે કોઈ બંધાયા છે તે તેના જ (-ભેદવિજ્ઞાનના જ) અભાવથી બંધાયા છે.

ભાવાર્થ:—અનાદિ કાળથી માંડીને જ્યાં સુધી જીવને ભેદવિજ્ઞાન નથી ત્યાં સુધી તે કર્મથી બંધાયા જ કરે છે—સંસારમાં રઝળ્યા જ કરે છે; જે જીવને ભેદવિજ્ઞાન થાય છે તે કર્મથી છૂટે જ છે—મોક્ષ પામે જ છે. માટે કર્મબંધનું અર્થાત્ સંસારનું મૂળ ભેદવિજ્ઞાનનો અભાવ જ છે અને મોક્ષનું પ્રથમ કારણ ભેદવિજ્ઞાન જ છે. ભેદવિજ્ઞાન વિના કોઈ સિદ્ધિ પામી શકતું નથી.

(૭) આત્મા અને બંધભાવ વચ્ચે ભેદ

આત્માના બધા ગુણોમાં અને બધી ક્રમવર્તી પર્યાયોમાં ચેતના વ્યાપીને પ્રવર્તે છે તેથી ચેતના જ આત્મા છે. ક્રમવર્તી પર્યાયો કહેતાં રાગાદિ વિકાર તેમાં ન લેવો પણ શુદ્ધ પર્યાય જ લેવી, કેમકે રાગ બધી પર્યાયોમાં વ્યાપીને પ્રવર્તતો નથી. રાગ વગરની પર્યાય તો હોઈ શકે પરંતુ ચેતના વગરની કોઈ પર્યાય હોય નહિ, ચેતના તો દરેક પર્યાયમાં હોય જ. માટે રાગ તે આત્મા નથી પણ ચેતના તે જ આત્મા છે. બંધભાવો તરફ ન ઢળતાં અંતર સ્વભાવ તરફ ઢળીને જે ચૈતન્ય સાથે એકમેક થાય છે એવી નિર્મળ પર્યાયો તે જ આત્મા છે. આ રીતે નિર્મળ પર્યાયોને આત્મા સાથે અભેદ કરીને તેને જ આત્મા કહ્યો અને વિકારભાવને બંધભાવ કહીને તેને આત્માથી જુદો પાડ્યો. આ ભેદજ્ઞાન થયું.

બંધરહિત પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપને જાણ્યા વગર બંધભાવને પણ યથાર્થપણે જાણી શકાય નહિ. પુણ્ય-પાપ બંને વિકાર છે, તેઓ આત્મા નથી; આ ચૈતન્યસ્વભાવ તે જ આત્મા છે. જેટલા દયા-દાન-ભક્તિ વગેરેના શુભભાવો છે તેઓનો મેળ આત્મા સાથે નથી પણ બંધ સાથે છે.

પ્રશ્ન:—પુણ્ય તે આત્મા નથી તો પછી પર જીવની દયા ન કરવી ને?

ઉત્તર:—અરે ભાઈ! કોઈ આત્મા પર જીવોની દયા પાળી શકતો જ નથી કેમકે પર જીવને મારવા કે બચાવવાની ક્રિયા આત્માની છે જ નહિ; આત્મા તો ફક્ત તેના પ્રત્યે દયાની

શુભ લાગણી કરે; પરંતુ જો દયાની શુભ લાગણીને પોતાનું સ્વરૂપ માને તો તેને મિથ્યાત્વનું મોટું પાપ લાગે. શુભ કે અશુભ કોઈ પણ લાગણી આત્મકલ્યાણમાં કિંચિત્ મદદગાર નથી કેમકે તે લાગણીઓ આત્માના સ્વભાવથી વિપરીત લક્ષણવાળી છે, પુણ્ય-પાપ ભાવ તે અનાત્મા છે.

(૮) જ્ઞાનનું કાર્ય

સાધકદશામાં રાગ થાય છતાં જ્ઞાન તેનાથી જુદું છે. રાગ વખતે રાગને રાગ તરીકે જાણી લીધો ત્યાં તે જાણનારું જ્ઞાન રાગથી જુદું રહ્યું છે. જો જ્ઞાન અને રાગ એકમેક થઈ ગયા હોય તો રાગને રાગ તરીકે જાણી શકાય નહિ. રાગને જાણનારું જ્ઞાન આત્મા સાથે એકતા કરે છે અને રાગ સાથે અનેકતા (-ભિન્નતા) કરે છે. જ્ઞાનનું સામર્થ્ય એવું છે કે રાગને પણ જાણે છે. જ્ઞાનમાં રાગ જણાય છે તે તો જ્ઞાનની સ્વ-પરપ્રકાશક શક્તિનો વિકાસ છે, પરંતુ અજ્ઞાનીને પોતાના સ્વતત્ત્વની શ્રદ્ધા નહિ હોવાથી તે રાગને અને જ્ઞાનને જુદા પાડી શકતો નથી તેથી તે રાગને જ પોતાનું સ્વરૂપ માને છે, તે જ સ્વતત્ત્વનો વિરોધ છે. ભેદજ્ઞાન થતાં જ જ્ઞાન અને રાગ જુદા જણાય છે. ભેદવિજ્ઞાની જીવ જ્ઞાનને પોતાપણે અંગીકાર કરે છે અને રાગને બંધપણે જાણીને તેને છોડી દે છે, આ ભેદજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.

રાગ વખતે 'હું રાગપણે જ થઈ ગયો છું' એમ માનવું તે એકાંત છે, પરંતુ રાગ વખતે પણ 'હું તો જ્ઞાનપણે જ છું, હું રાગપણે થતો જ નથી'—એમ ભિન્નપણાની પ્રતીત કરવી તે અનેકાંત છે. રાગને જાણતાં જ્ઞાન એમ જાણે છે કે 'આ રાગ છે;' પરંતુ 'આ રાગ હું છું' એમ જ્ઞાન જાણતું નથી, કેમકે જ્ઞાન પોતાનું કાર્ય રાગથી જુદું રહીને કરે છે. દૃષ્ટિનું જોર જ્ઞાનસ્વભાવ તરફ વળવું જોઈએ, તેને બદલે રાગ તરફ વળે છે તે જ અજ્ઞાન છે. જેનું વજન જ્ઞાન તરફ ઢળે છે તે રાગને નિઃશંકપણે જાણે છે પણ રાગને જાણતાં પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવમાં તેને શંકા પડતી નથી અને જેને જ્ઞાન તરફ વજન નથી તેને રાગને જાણતાં ભ્રમ પડે છે કે આ રાગ કેમ? રાગ વખતે રાગથી જુદું જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તે તેને ભાસતું નથી. પણ ભાઈ! તારી દૃષ્ટિ જ્ઞાનસ્વભાવ ઉપરથી ખસીને રાગ ઉપર કેમ જાય છે? આ રાગ જણાય છે તે તો જ્ઞાનની જાણવાની તાકાત ખીલી છે તે જ જણાય છે-એમ જ્ઞાન અને રાગને જુદા ઓળખીને તારા જ્ઞાનસ્વભાવ તરફ વળ, એ જ મુક્તિનો ઉપાય છે. જ્ઞાન ઉપર જોર દેતાં જ્ઞાન સંપૂર્ણ ખીલી જશે અને રાગ સર્વથા તૂટી જશે એટલે મુક્તિ થશે. ભેદજ્ઞાનનું જ તે ફળ છે.

રાગ વખતે 'આ રાગ જણાય છે તે મારા જ્ઞાનનું સામર્થ્ય છે પણ રાગનું સામર્થ્ય નથી,' આમ જેણે રાગથી ભિન્નપણે જ્ઞાનસામર્થ્યની પ્રતીત કરી તેને એકલું જ્ઞાતાપણું રહી ગયું અને જ્ઞાતાપણાના જોરે બધાય વિકારનો કર્તા ભાવ ઉડાડી દીધો, તે ધર્મ છે.

(૯) જ્ઞાનનું સામર્થ્ય; ચારિત્રનું સાધન

કોઈ એમ માને કે મહાવ્રતના શુભવિકલ્પથી ચારિત્ર દશા પ્રગટે, તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. કેમકે વ્રતનો વિકલ્પ તે તો રાગ હોવાથી બંધનું લક્ષણ છે અને ચારિત્ર તે તો આત્મા છે.

શુભરાગને ચારિત્રનું સાધન માન્યું તેણે બંધને અને આત્માને એક માન્યાં પણ જુદા જાણ્યાં નહિ તેથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તેણે રાગ રહિત આત્માના જ્ઞાન સામર્થ્યને ઓળખ્યું નથી. વ્રતનો શુભ વિકલ્પ ઊઠયો તે વખતે આત્માના જ્ઞાનની પર્યાયનું સામર્થ્ય જ એવું ખીલ્યું છે કે તે જ્ઞાન આત્માના સ્વભાવને પણ જાણે અને વિકલ્પને પણ જાણે. તે પર્યાયમાં વિકલ્પનું જ જ્ઞાન હોય, બીજું હોય જ નહિ; પરંતુ ત્યાં જે વિકલ્પ છે તે ચારિત્રનું સાધન નથી પણ જે જ્ઞાનસામર્થ્ય ખીલ્યું છે તે જ્ઞાન જ પોતે ચારિત્રનું સાધન છે. હે આત્મા! તારી જ્ઞાયક-પર્યાય તે જ તારી શુદ્ધતાનું સાધન છે અને વ્રતનો રાગ તે તો તારી જ્ઞાયકપર્યાયનું તે સમયનું જ્ઞેય છે. મહાવ્રતનો વિકલ્પ ઊઠયો માટે ચારિત્ર પ્રગટ્યું એમ નથી પરંતુ જ્ઞાન તે વૃત્તિને અને સ્વભાવને બંનેને ભિન્ન જાણીને સ્વભાવ તરફ ઢળ્યું તેથી જ ચારિત્ર પ્રગટ્યું છે. વૃત્તિ તો બંધભાવ છે અને હું તો જ્ઞાયક છું એમ જ્ઞાયકભાવની દૃઢતાના જોરે વૃત્તિને તોડીને જ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપમાં લીન થાય છે અને ક્ષપકશ્રેણી માંડીને કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ પામે છે. આથી ભગવતી પ્રજ્ઞારૂપી છીણી તે જ મોક્ષનું સાધન છે.

(૧૦) જ્ઞાન વિકારનું નાશક છે

જ્ઞાનમાં વિકાર જણાય છે તે તો જ્ઞાનની પર્યાયનું સામર્થ્ય જ તેવું ખીલ્યું છે-એમ કહીને જ્ઞાન અને વિકાર વચ્ચે ભેદ પડયો છે; તેને બદલે કોઈ એમ માની બેસે કે 'ભલે વિકાર થયા કરે, તે તો જ્ઞાનનું જ્ઞેય છે ને!' તો તે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ જ સમજ્યો નથી. ભાઈ, જેના પુરુષાર્થનો પ્રવાહ જ્ઞાન પ્રત્યે ઢળ્યો તેના પુરુષાર્થનો પ્રવાહ વિકાર પ્રત્યેથી અટકી ગયો એટલે તેને ક્ષણે ક્ષણે વિકારનો નાશ જ થાય છે. સાધકદશામાં જે જે વિકારની લાગણી ઊઠે છે તે તે જ્ઞાનમાં જણાઈને છૂટી જાય છે, પણ રહેતી નથી. આ રીતે ક્રમબદ્ધ દરેક પર્યાયમાં જ્ઞાનનું વલણ સ્વભાવમાં વળતું જાય છે અને વિકારથી છૂટતું જાય છે. 'વિકાર ભલે થાય' એ ભાવના મિથ્યાદૃષ્ટિની જ છે. જ્ઞાની તો જાણે છે કે કોઈ વિકાર મારું સ્વરૂપ જ નથી તેથી તે જ્ઞાનની જ ભાવના કરે છે અને વિકાર તરફથી તેનો પુરુષાર્થ પાછો ખેંચાઈ ગયો છે. જ્ઞાનની અસ્તિમાં વિકારની નાસ્તિ છે.

પહેલાં રાગાદિ કાંઈ ઓળખાતું ન હતું. અને હવે સૂક્ષ્મ રાગાદિને પણ જ્ઞાન જાણી લે છે તે જ્ઞાનનું સામર્થ્ય ખીલી ગયું છે. સૂક્ષ્મ વિકલ્પને પણ બંધભાવ તરીકે જ્ઞાન જાણી લે છે. ત્યાં રાગનું સામર્થ્ય ન રહ્યું પણ જ્ઞાનનું સામર્થ્ય છે. આવા સ્વાશ્રય જ્ઞાનની ઓળખાણ, રુચિ, શ્રદ્ધા અને સ્થિરતા સિવાયના બીજા બધાય ઉપાય આત્મહિત માટે નકામા છે. અહો! પોતાના પરિપૂર્ણ સ્વાધીન સ્વતત્ત્વના સામર્થ્યની પ્રતીત વગર જીવ પોતાની સ્વાધીનદશા ક્યાંથી લાવશે? સ્વની પ્રતીતવાળો સ્વમાં ઢળશે અને મુક્તિ પામશે, અને જેને સ્વની પ્રતીત નથી તે વિકારમાં ઢળશે, અને સંસારમાં રખડશે.

જ્ઞાન ચેતનાર છે એટલે કે સદાય ચેતતું-જાગતું રહે છે. જે વૃત્તિ આવે તેને જ્ઞાન વડે પકડીને ફડાક તોડી નાખે છે, અને પર્યાયે પર્યાયે જ્ઞાનનું સામર્થ્ય વધતું જ જાય છે. એકપણ વૃત્તિને કદી પણ મોક્ષમાર્ગ તરીકે જે સ્વીકાર કરતું નથી એવું નિર્મળ ભેદજ્ઞાન વૃત્તિઓને

તોડતું તોડતું, સ્વરૂપની એકાગ્રતા વધારતું વધારતું, મોક્ષમાર્ગ પૂર્ણ કરીને મોક્ષરૂપે પરિણમી જાય છે. આવા પૂરા જ્ઞાનસ્વભાવસામર્થ્યનું જોર જેને પ્રતીતમાં બેઠું તેને અલ્પકાળમાં મોક્ષ જ છે. મોક્ષનું મૂળ ભેદવિજ્ઞાન જ છે. રાગને જાણીને રાગથી જુદું રહેનાર જ્ઞાન મોક્ષ પામે છે, અને રાગને જાણતાં રાગમાં અટકી જનારું જ્ઞાન બંધાય છે. જ્ઞાનીને પ્રજ્ઞાછીણીનું જોર છે કે— આ લાગણીઓ તો ક્ષણે ક્ષણે ચાલી જ જાય છે અને લાગણી રહિત મારું જ્ઞાન વધતું જ જાય છે. અજ્ઞાનીને એમ થાય છે કે—અરે ! મારા જ્ઞાનમાં આ લાગણી થઈ, અને લાગણી સાથે મારું જ્ઞાન પણ ચાલ્યું જાય છે. અજ્ઞાનીને રાગ અને જ્ઞાન વચ્ચે અભેદબુદ્ધિ (એકત્વબુદ્ધિ) છે તે મિથ્યાજ્ઞાન છે, જ્ઞાનીએ પ્રજ્ઞાછીણી વડે રાગ અને જ્ઞાનને જુદા ઓળખ્યા છે તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. જ્ઞાન જ મોક્ષનો ઉપાય છે અને જ્ઞાન જ મોક્ષ છે. જે સમ્યગ્જ્ઞાન સાધકદશાપણે હતું તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન વધીને સાધ્યદશારૂપે થાય છે. આ રીતે જ્ઞાન જ સાધક–સાધ્ય છે. આત્માને પોતાના મોક્ષ માટે પોતાના ગુણ સાથે સંબંધ હોય કે પરદ્રવ્યો સાથે હોય? આત્માને પોતાના જ્ઞાન સાથે જ સંબંધ છે, પરદ્રવ્ય સાથે આત્માના મોક્ષનો સંબંધ નથી. આત્મા પરથી તો છૂટો છે જ, પણ અહીં તો વિકારથી પણ છૂટો છે—એમ અંતરમાં ભેદજ્ઞાન કરાવે છે. વિકારથી આત્માનો ભેદ પાડવો તે જ વિકારના નાશનો ઉપાય છે. રાગની ક્રિયા મારા સ્વભાવમાં નથી એમ સ્વભાવ સામર્થ્યનો સમ્યગ્જ્ઞાન વડે સ્વીકાર કર્યો ત્યાં વિકારનો જ્ઞાતા જ થઈ ગયો. જેમ પર્વતમાં વીજળી પડતાં તિરાડ પડી જાય તેમ પ્રજ્ઞારૂપી છીણી પડતાં સ્વભાવ અને વિકાર વચ્ચે તિરાડ પાડીને જ્ઞાન સ્વમાં વળ્યું. અનાદિનું ઊંધું પરિણમન હતું તે અટકીને હવે સ્વભાવ તરફનું પરિણમન શરૂ થયું. અહો ! આમાં સ્વભાવનો અનંત પુરુષાર્થ છે.

(૧૧) દ્રવ્યલિંગી સાધુએ શું કર્યું ?

રાગ–દ્વેષ વખતે અજ્ઞાનીને જ્ઞાન જુદું નહિ દેખાતું હોવાથી તેણે આત્મા અને બંધ વચ્ચે ભેદ જાણ્યો નથી. આત્મા અને બંધ વચ્ચે ભેદ જાણ્યા વગર દ્રવ્યલિંગી સાધુ થઈને નવમી ગ્રૈવેયકે જાય તેવા ચારિત્ર પાળ્યાં, અને એવા મંદ કષાય કર્યા કે બાળી મૂકે તો ય ક્રોધ ન કરે, છ છ માસ આહાર ન કરે, છતાં ભેદજ્ઞાનના અભાવને લીધે તે અનંત સંસારમાં જ રખડ્યો. તેણે આત્માનું કાંઈ જ કર્યું નથી, માત્ર બંધભાવનો પ્રકાર ફેરવ્યો છે.

પ્રશ્નઃ—આટલું બધું કર્યું તો ય કાંઈ નહિ ?

ઉત્તરઃ—આટલું બધું કર્યું એમ જેને લાગે છે તેને મિથ્યાત્વનું જોર છે. શરીરની ક્રિયા વગેરે બહારની દૃષ્ટિથી જોનારને 'આટલું બધું કર્યું' એમ લાગે છે; પણ જ્ઞાનીઓ કહે છે કે તેણે કાંઈ જ અપૂર્વ કર્યું નથી, માત્ર બંધભાવ જ કર્યા છે, શરીરની ક્રિયાનો અને શુભરાગનો અહંકાર કર્યો છે. વ્યવહારે કહો તો પુણ્યભાવ કર્યા છે અને પરમાર્થથી તો તેણે પાપ જ કર્યું છે. રાગ કે વિકલ્પથી આત્માને લાભ માનવો તે મહા મિથ્યાત્વ છે તેને ભગવાન પાપ જ કહે છે. એક પ્રકારનો બંધભાવ છોડીને બીજા પ્રકારનો બંધભાવ કર્યો, પરંતુ બંધરહિત જ્ઞાનમૂર્તિ આત્માને ઓળખ્યો નહિ; બંધભાવની દૃષ્ટિ છોડીને અબંધ આત્મ-

સ્વભાવને જ્યાં સુધી ન ઓળખે ત્યાં સુધી આત્મદૃષ્ટિએ તેણે કાંઈ કર્યું નથી. ખરેખર તો બંધભાવનો પ્રકાર પણ ફર્યો નથી. કેમકે સર્વ બંધભાવોનું મૂળ એવું મિથ્યાત્વ ટાળ્યું નથી.

(૧૨) બાહ્ય ત્યાગી પણ અધર્મી

અજ્ઞાની પોતે ખાવા-પીવાનો, વસ્ત્રનો, પૈસાનો ઇત્યાદિ રાગ છોડી શકતો નથી તેથી બીજા કોઈ અજ્ઞાનીને બહારમાં વસ્ત્ર, પૈસા, વગેરેનો ત્યાગ દેખીને 'તેણે ઘણું કર્યું અને તે મારા કરતાં ઊંચો છે' એમ માની બેસે છે; પરંતુ તે જીવ પણ બહારમાં ત્યાગી હોવા છતાં અંતરમાં અજ્ઞાનનું મહાપાપ સેવી રહ્યો છે, તેથી તે પણ તેની જ જાતનો છે. અંતરની ઓળખાણ વગર બહારથી માપ કાઢે તે સાચાં ન આવે.

(૧૩) બાહ્ય અત્યાગી પણ ધર્માત્મા

ઉપર જેમ ત્યાગી અજ્ઞાનીનું દૃષ્ટાંત કહ્યું, તેમ તેનાથી ઊલટું અત્યાગી જ્ઞાની વિષે સમજવું. જ્ઞાની ગૃહસ્થદશામાં હોય અને રાગ પણ હોય છતાં તેને અંતરમાં સર્વ પરદ્રવ્યો પ્રત્યે ઉદાસ ભાવ વર્તે છે, રાગનું પણ સ્વામીત્વ માનતા નથી, તે ધર્માત્મા છે. જે જીવ આવા ધર્માત્માને અંતર ઓળખાણ વડે ઓળખે નહિ અને બહારથી માપ કાઢે તે જીવ આત્માને સમજ્યો નથી. જેઓ અંતરમાં આત્માની પવિત્રદશા સમજતા નથી તેઓ એકલા જડના સંયોગ ઉપરથી માપ કાઢે છે. સંયોગ ઉપરથી તો ધર્મી-અધર્મીનું માપ નથી પરંતુ રાગની મંદતા ઉપરથી પણ ધર્મી-અધર્મીનું માપ નથી. ધર્મી-અધર્મીનું માપ તો અંતર અભિપ્રાય ઉપરથી છે.

બાહ્ય ત્યાગી અને મંદરાગી હોવા છતાં જે બંધભાવને પોતાનું સ્વરૂપ માને છે તે અધર્મી છે. અને બાહ્યમાં રાજપાટના સંયોગ હોય અને રાગ વિશેષ ટળ્યો ન હોય છતાં અંતરમાં બંધભાવથી ભિન્ન પોતાના સ્વરૂપનું ભાન છે તે ધર્મી છે. શરીરની ક્રિયાથી, બહારના ત્યાગથી કે રાગની મંદતાથી જેણે આત્માની મહત્તા માની તેણે શરીરથી ભિન્ન, સંયોગથી રહિત અને વિકાર રહિત એવા આત્મસ્વભાવનું ખૂન કર્યું છે, તે મહાપાપી છે. સ્વભાવની હિંસાનું પાપ સૌથી મોટું છે.

બહારનો ઘણો ત્યાગ અને ઘણો શુભરાગ કરીને એમ માને કે હવે આનાથી મારી મુક્તિ થઈ જશે. પણ ભાઈ રે! તેં આત્માના ધર્મનો રસ્તો જ હજી જાણ્યો નથી, તો પછી મુક્તિ તો ક્યાંથી થાય? અંતરસ્વભાવના જ્ઞાન વગર અંતરની શાંતિ નહિ આવે અને વિકારભાવની આકુળતા નહિ ટળે.

(૧૪) સમ્યગ્જ્ઞાન એ જ મુક્તિનો સરળ માર્ગ છે.

આત્માનો સ્વભાવ સમજવાનો પંથ સીધો-સરળ છે. સાચો માર્ગ જાણીને ધીમે ધીમે ચાલવા માંડે તોપણ માર્ગ કપાય, પરંતુ માર્ગ જાણ્યા વગર આંખે પાટા બાંધીને ઘાંચીના બળદની જેમ ગમે તેટલું ચાલે તોપણ ફરી ફરીને હતો ત્યાં ને ત્યાં જ ઊભો રહે. તેમ સ્વભાવનો સરળ માર્ગ છે તે જાણ્યા વિના જ્ઞાનચક્ષુઓ બંધ કરીને ગમે તે આડું-અવળું કર્યા

કરે અને મેં ઘણું કર્યું એમ માને, પણ જ્ઞાનીઓ કહે છે કે ભાઈ! તેં કાંઈ નથી કર્યું, તું સંસારમાં ને સંસારમાં જ ઊભો છે, જરા ય આગળ વધ્યો નથી. વિકાર રહિત તારા જ્ઞાન સ્વરૂપને તેં જાણ્યું નથી એટલે તારું ગાડું દોડાવીને બહુ તો અશુભમાંથી શુભ કરીને તેમાં તું ધર્મ માની લે છે, પરંતુ એ તો ફરી ફરીને પાછો ત્યાં ને ત્યાં વિકારમાં જ ઊભો રહ્યો; વિકારચક્રમાં આંટા માર્યા પરંતુ વિકારથી છૂટીને જ્ઞાનમાં આવ્યો નહિ તો તેં શું કર્યું ?

જ્ઞાન વગર ગમે તેટલો રાગ ઘટાડે કે ત્યાગ કરે પરંતુ સાચી સમજણ વગર તેને સમ્યગ્દર્શન તો થશે નહિ અને મુક્તિમાર્ગ તરફ તો નહિ જાય પરંતુ વિકારમાં અને જડની ક્રિયામાં કર્તૃત્વનો અહંકાર કરીને સંસારમાર્ગમાં દુર્ગતિમાં ધસી પડશે. સાચા જ્ઞાન વગર કોઈ પણ રીતે આત્માની મુક્તદશાનો માર્ગ હાથ આવે નહિ. જેમણે આત્મભાન કર્યું તેઓ ત્યાગ કે વ્રત કર્યા વગર પણ એકાવતારી થઈ ગયા.

(૧૫) સંસારનું મૂળ

આત્માના સ્વભાવનો માર્ગ સરળ હોવા છતાં કેમ નથી સમજાતો? તેનું કારણ એ છે કે અજ્ઞાનીને અનાદિથી આત્મા અને રાગના એકપણાનો વ્યામોહ છે, ભ્રમ છે, ગાંડપણ છે. જેને અંતરમાં રાગ રહિત સ્વભાવની દૃષ્ટિનું જોર છે તે આત્માના અનુભવની સાચી પ્રતીતને લીધે એકાદ ભવે મોક્ષ જશે, અને જેને આત્માની સાચી પ્રતીત નથી એવો અજ્ઞાની છ છ માસ તપ કરીને મરી જાય તો ય આત્માના ભાન વગર એક પણ ભવ નહિ ઘટે કેમકે તેને આત્મા અને રાગના એકપણાનો વ્યામોહ છે, તે વ્યામોહ જ સંસારનું મૂળ છે.

(૧૬) અજ્ઞાન ટાળવાનો ઉપાય

હવે શિષ્ય પૂછે છે કે અજ્ઞાનીનો તે વ્યામોહ કોઈ રીતે છેદી શકાય કે નહિ? ઉત્તરમાં આચાર્યદેવ કહે છે કે હા, પ્રજ્ઞારૂપી છીણી વડે તે જરૂર છેદી શકાય છે. જેમ અંધકાર ટાળવાનો ઉપાય પ્રકાશ જ છે તેમ અજ્ઞાન ટાળવાનો ઉપાય સમ્યગ્જ્ઞાન જ છે. [વ્યામોહ = અજ્ઞાન. પ્રજ્ઞાછીણી = સમ્યગ્જ્ઞાન.] હજારો ઉપવાસ કરવા, લાખો રૂપિયાનું દાન કરવું–એ વગેરે કોઈ ઉપાય આત્મા સંબંધી અજ્ઞાન ટાળવા માટેના નથી પણ આત્મા અને રાગના જુદાપણાનું સમ્યગ્જ્ઞાન તે જ એકમાત્ર વ્યામોહ છેદવાનો ઉપાય છે. આ જ ઉપાયથી વ્યામોહ છેદીને આત્મા મુક્તિને પંથે પ્રયાણ કરે છે એમ જ્ઞાનીઓ જાણે છે.

પ્રજ્ઞાછીણી કેવી રીતે થાય અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાન કેમ પ્રગટે ? જ્ઞાન માટે તો કંઈક બીજા સાધનની જરૂર પડતી હશે ને? તો કહે છે કે ના. જ્ઞાનનો ઉપાય જ્ઞાન જ છે. જ્ઞાનનો અભ્યાસ તે જ પ્રજ્ઞાછીણી પ્રગટવાનું કારણ છે. ભક્તિ, પૂજા, વ્રત, ઉપવાસ, ત્યાગ વગેરેનો શુભરાગ તે પ્રજ્ઞાનો ઉપાય નથી. સ્વભાવની રુચિપૂર્વક સ્વભાવનો અભ્યાસ કરવો તે જ સ્વભાવનું જ્ઞાન પ્રગટવાનો ઉપાય છે.

(૧૭) હવે શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ આ ગાથાના આશયને શ્લોક દ્વારા કહે છેઃ—

(સ્રગ્ધરા)

प्रज्ञाछेत्री शितेयं कथमपि निपुणैः पातिता सावधानैः
सूक्ष्मेऽन्तःसंधिबंधे निपतति रभसादात्मकर्मोभयस्य ।
आत्मानं मग्नमंतःस्थिरविशदलसद्धाम्नि चैतन्यपूरे
बंधं चाज्ञानभावे नियमितमभितः कुर्वती भिन्नभिन्नौ ॥ १८१ ॥

(આ શ્લોકમાં ધીમી શાંત હલક છે અને એમાં ભાવ એવો છે કે હે જીવ ! અંતરમાં તારા ચૈતન્યસ્વભાવને અવલોકવામાં ધીરો થા, ધીરો થા !)

અર્થ:—આ પ્રજ્ઞારૂપી તીક્ષ્ણ છીણી પ્રવીણ પુરુષો વડે કોઈ પણ પ્રકારે (-યત્નપૂર્વક) સાવધાનપણે (-નિષ્પ્રમાદપણે) પટકવામાં આવી થકી, આત્મા અને કર્મ—બન્નેના સૂક્ષ્મ અંતરંગ સંધિના બંધમાં (અંદરની સાંધના જોડાણમાં) શીઘ્ર પડે છે. કેવી રીતે પડે છે ? આત્માને તો જેનું તેજ અંતરંગમાં સ્થિર અને નિર્મળપણે દેદીપ્યમાન છે એવા ચૈતન્યપૂરમાં (-ચૈતન્યના પ્રવાહમાં) મગ્ન કરતી અને બંધને અજ્ઞાનભાવમાં નિશ્ચળ (-નિયત) કરતી—એ રીતે આત્મા અને બંધને સર્વ તરફથી ભિન્ન ભિન્ન કરતી પડે છે.

(૧૮) આ કળશમાં આત્મસ્વભાવનો પુરુષાર્થ વર્ણવ્યો છે, ભેદજ્ઞાનનો ઉપાય દર્શાવ્યો છે. આ કળશના ભાવ ખાસ આત્મામાં પરિણમાવવા યોગ્ય છે. ૧. તીક્ષ્ણ છીણી, ૨. કોઈ પણ રીતે, ૩. નિપુણ પુરુષો દ્વારા, ૪. સાવધાન થઈને પટકવામાં આવી થકી અને ૫. શીઘ્ર પડે છે—આ રીતે, પુરુષાર્થ બતાવનારાં પાંચ વિશેષણો વાપર્યાં છે.

૧. તીક્ષ્ણ છીણી—જડ શરીરમાંથી વિકારી રોગનું ઓપરેશન કરવા માટે તીખાં ઝીણાં ચમકતા શસ્ત્રો આવે છે તેમ અહીં તો ચૈતન્ય આત્મા અને રાગાદિ વિકાર વચ્ચે ઓપરેશન કરીને તે બન્નેને જુદાં પાડવા છે, તે માટે તીક્ષ્ણ ઉગ્ર પ્રજ્ઞારૂપી છીણી છે, અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી પર્યાય અંતરમાં ઢળીને સ્વભાવમાં મગ્ન થાય છે અને રાગ છૂટો પડી જાય છે, તે જ ભેદવિજ્ઞાન છે.

૨. કોઈ પણ રીતે—સમયસાર કલશ ૨૩માં કહ્યું છે કે હે ભાઈ! તું કોઈ પણ રીતે—મહા કષ્ટે અથવા મરીને પણ તત્ત્વોનો કૌતૂહલી થા ! તેમ અહીં પણ કહે છે કે કોઈ પણ રીતે, આખા જગતની દરકાર છોડી દઈને પણ સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી પ્રજ્ઞાછીણીને આત્મા અને બંધ વચ્ચે પટકવી. 'કોઈ પણ રીતે' કહેતાં કર્મ વગેરે નડે એ વાત ઉડાડી દીધી. કોઈ પણ રીતે એટલે તું તારામાં પુરુષાર્થ કરીને પ્રજ્ઞાછીણી વડે ભેદજ્ઞાન કર. શરીરનું ગમે તેમ થાય પણ આત્મા જ પ્રાપ્ત કરવો છે એ જ એક કર્તવ્ય છે એમ તીવ્ર ઝંખના અને રુચિ કરીને સમ્યગ્જ્ઞાન કર. જેમ વીજળીના ઝબકારામાં સોય પરોવવી હોય તો તેમાં કેટલી એકાગ્રતા જોઈએ ? વીજળી થાય કે તરત જ સોય પરોવી લે, ત્યાં એક સેકંડ માત્રનો પ્રમાદ ન કરે, તેમ ચૈતન્યમાં સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી દોરો પરોવવા માટે ચૈતન્યની એકાગ્રતા અને ઝંખના જોઈએ. અહો ! અનંતકાળે આ ચૈતન્ય

ભગવાનને ઓળખવાનાં ટાણાં મળ્યાં છે, ક્ષણ ક્ષણ લાખેણી જાય છે, આત્મભાન વગર ઉગરવાનો ક્યાંય આરો નથી માટે અત્યારે જ કોઈ પણ પ્રકારે આત્મભાન કરવું છે એમ સ્વભાવની રુચિ પ્રગટ કરતાં વિકારનો મહિમા ટળે છે. આ વિકાર તે મારા ચૈતન્યની શોભા નથી પણ કલંક છે, મારું ચૈતન્યતત્ત્વ તેનાથી ભિન્ન અસંગી છે—આ પ્રમાણે નિરંતર સ્વભાવની રુચિ અને પુરુષાર્થના અભ્યાસ વડે પ્રજ્ઞાછીણી પટકવી.

૩. **નિપુણ પુરુષો દ્વારા**—અહીં લૌકિક નિપુણતાની વાત નથી, પણ સ્વભાવના પુરુષાર્થ કરવામાં નિપુણતાની વાત છે. લૌકિક બુદ્ધિમાં નિપુણ હોવા છતાં તેને પોતાને શંકા રહ્યા કરે કે મારું શું થશે? તેમ 'તીવ્રકર્મો ઉદયમાં આવશે તો મારું શું થશે? મારે હજી ઘણા ભવ હશે તો? મને પ્રતિકૂળતા આવી પડશે તો?' એમ જેને શંકા રહ્યા કરે છે તે નિપુણ નથી પણ નમાલો પુરુષાર્થહીન છે; જે આવી પુરુષાર્થહીનતાની વાતો કરે છે તેઓ પ્રજ્ઞાછીણીનો ઘા મારી શકશે નહિ. તેથી કહ્યું છે કે 'નિપુણ પુરુષો દ્વારા પટકવામાં આવી થકી' એટલે જેને કર્મોના ઉદયનું લક્ષ નથી પણ એકલા સ્વભાવની પ્રાપ્તિનું જ લક્ષ છે અને પોતાના સ્વભાવની પ્રાપ્તિના પુરુષાર્થના જોરે જેને મુક્તિની નિઃસંદેહતા છે એવા નિપુણ પુરુષો જ તીવ્ર પુરુષાર્થ વડે પ્રજ્ઞાછીણી પટકીને ભેદવિજ્ઞાન કરે છે.

૪. **સાવધાન થઈને પટકવામાં આવી થકી**—એટલે પ્રમાદ અને મોહને દૂર કરીને પટકવી. જો એક ક્ષણ પણ ચૈતન્યનો સાવધાન થઈને અભ્યાસ કરે તો અવશ્ય ભેદજ્ઞાન અને મોક્ષ પામે જ. જે ચૈતન્યમાં સાવધાન છે તેને કર્મના ઉદયની શંકા હોતી જ નથી. અનાદિથી વિકારને પોતાનું સ્વરૂપ માનીને અસાવધાન થયો હતો તેને બદલે હવે ચૈતન્ય સ્વરૂપના લક્ષે સાવધાન થઈને વિકારનું લક્ષ છોડી દીધું; એટલે હવે વિકાર થાય તોપણ 'તે મારા ચૈતન્ય સ્વરૂપથી ભિન્ન છે' એમ સાવધાન થઈને આત્મા અને બંધની વચ્ચે પ્રજ્ઞાછીણીને પટકવી.

'પ્રજ્ઞાછીણી પટકવી' એટલે શું? કે સમ્યગ્જ્ઞાનને આત્મામાં એકાગ્ર કરવું. આ ચૈતન્ય સ્વરૂપ હું આત્મા અને આ પર તરફ જતી લાગણી તે રાગ–એમ આત્મા અને બંધની જુદા-પણાની સાંધ જાણીને અર્થાત્ બન્નેના જુદા જુદા લક્ષણ દ્વારા તેમને ભિન્ન ભિન્ન જાણીને જ્ઞાનને ચૈતન્યસ્વભાવી આત્મામાં એકાગ્ર કરતાં રાગનું લક્ષ છૂટી જાય છે—તે જ પ્રજ્ઞાછીણીનું પટકવું છે.

૫. **પ્રજ્ઞાછીણી શીઘ્ર પડે છે**—પ્રજ્ઞાછીણી પડતાં વાર લાગતી નથી પણ જે ક્ષણે ચૈતન્યમાં એકાગ્ર થયો તે જ ક્ષણે રાગ અને આત્મા ભિન્નપણે અનુભવાય છે. અત્યારે ન થઈ શકે એ વાત જ નથી, આ તો દરેક ક્ષણે થઈ શકે છે.

પ્રજ્ઞાછીણી પડતાં શું થાય છે અર્થાત્ પ્રજ્ઞાછીણી કેવી રીતે પડે છે? અંતરમાં જેનું ચૈતન્ય તેજ સ્થિર છે એવા જ્ઞાયકભાવને જ્ઞાયકપણે પ્રકાશમાન કરે છે. 'હું જ્ઞાન છું' એવો વિકલ્પ પણ અસ્થિર છે, તે વિકલ્પને તોડીને સમ્યગ્જ્ઞાન એકલા ચૈતન્યમાં મગ્ન થાય છે; રાગથી છૂટું પડીને જ્ઞાન ચૈતન્યમાં સ્થિર થાય છે. એ રીતે પ્રજ્ઞાછીણી ચૈતન્યમાં મગ્ન થતી નિર્મળપણે પડે છે અને જેટલી પુણ્ય-પાપની વૃત્તિઓનું ઉત્થાન તે સર્વેને બંધભાવમાં નિશ્ચળ કરે છે.

આ રીતે આત્માને આત્મામાં મગ્ન કરતી અને બંધને અજ્ઞાનભાવમાં નિયત કરતી પ્રજ્ઞાછીણી પડે છે—આ જ પવિત્ર સમ્યગ્દર્શન છે. એક સેકંડ માત્ર પણ જો જીવ આવા સમ્યગ્દર્શનને અંતરમાં ધારણ કરે તો તેના અનંત ભવનો નાશ થઈ જાય.

પ્રજ્ઞાછીણી પડે છે એ સંબંધી અહીં ક્રમથી વાત કરી છે, સમજાવવા માટે ક્રમથી કથન કર્યું છે પરંતુ ખરેખર અંતરમાં ક્રમ પડતા નથી, પણ એક સાથે જ વિકલ્પ તૂટીને જ્ઞાન સ્વમાં એકાગ્ર થાય છે. જે સમયે જ્ઞાન સ્વમાં એકાગ્ર થયું તે જ સમયે રાગથી જુદું પડ્યું. પરંતુ પહેલાં જ્ઞાન સ્વમાં ઢળ્યું અને પછી રાગ જુદો પડ્યો—એમ ક્રમ પડતા નથી.

પ્રશ્નઃ—આ તો સમજવું અઘરું લાગે છે, આ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ છે?

ઉત્તરઃ—અરે ભાઈ, બહારમાં તો મોટા પગાર અને ઘણી બુદ્ધિ ચલાવે છે, ત્યાં બધુંય સમજાય છે અને બુદ્ધિ ચાલે છે, અને આ પોતાના આત્માની વાત સમજવામાં બુદ્ધિ ન ચાલે એ કેમ બને? પોતાને આત્માની દરકાર નથી અને સમજવાની રુચિ નથી તેથી જ અઘરું લાગે છે અને નથી સમજાતું. પરંતુ ભાઈ! આ સમજ્યા વગર અન્ય કોઈ પણ ઉપાય મુક્તિ માટેનો નથી.

અરે ભાઈ, સંસારના કામમાં ડહાપણ કરીને રાગને પોષે, અને આત્માની સમજણનો પ્રયત્ન કરવાની વાત આવે ત્યાં કહે છે કે મને ન સમજાય; પણ ન સમજાય તે કોના ઘરની વાત? તું આત્મા છો કે જડ? જો આત્માને નહિ સમજાય તો શું જડ સમજશે? ચૈતન્યના જ્ઞાનમાં ન સમજાય એવું કાંઈ છે જ નહિ. ચૈતન્યમાં બધું સમજવાની તાકાત છે. 'ન સમજાય' એ વાત જડના ઘરની છે. 'આત્મા ન સમજાય' એમ કહેનારને આત્માની રુચિ જ નથી પણ જડની રુચિ છે. મુક્તિનો રસ્તો એક સમ્યગ્જ્ઞાન જ છે. અને સંસારનો રસ્તો પણ એક અજ્ઞાન જ છે.

પ્રશ્નઃ—આવા કપરા સંજોગો વખતે જો આત્માનું સમજવામાં રોકાય તો પછી આજીવિકા અને ધંધો કેમ ચલાવવો?

ઉત્તરઃ—જેને આત્માની રુચિ નથી પણ સંયોગની રુચિ છે તેને જ આ પ્રશ્ન ઊઠે છે. આજીવિકા વગેરેનો સંયોગ તો પૂર્વના પુણ્યના કારણે મળે છે, તેમાં વર્તમાન પુરુષાર્થ–ડહાપણ કાર્યકારી નથી. બહારનો સંયોગ–વિયોગ તો પૂર્વ પ્રારબ્ધ અનુસાર જેમ થવાનો હોય તેમ થયા જ કરે છે, તેમાં આત્મા કિંચિત્ ફેરફાર કરી શકતો નથી. પણ આત્માની સમજણમાં પૂર્વના પુણ્ય કામ ન આવે, અને વર્તમાન પુણ્ય પણ કામ ન આવે, એ તો પુરુષાર્થ વડે અપૂર્વ અંતર સંશોધનથી પ્રાપ્ત થાય છે, બાહ્ય સંશોધનથી તે મળે તેમ નથી. હે જીવ! જો તને આત્માની રુચિ હોય તો પહેલાં તું એ નક્કી કર કે હું પરથી ભિન્ન ચૈતન્ય સ્વરૂપ છું. કોઈ પણ પરવસ્તુ મારી નથી, પરવસ્તુ મને સુખ–દુઃખ કરતી નથી, હું પરનું કાંઈ કરતો નથી.–આમ બધા પરની દૃષ્ટિ છોડીને સ્વને જો. પોતાની પર્યાયમાં રાગ હોય તે રાગને કારણે

પણ પરવસ્તુ મળતી નથી, માટે રાગ નિરર્થક છે. ને તે ચૈતન્યનું સ્વરૂપ નથી. આમ માન્યતા થતાં રાગ પ્રત્યેનો પુરુષાર્થ લૂલો થઈ જાય છે. ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને પરની ક્રિયાથી જુદો જાણ્યા પછી હવે અંતરમાં રાગથી જુદો જાણીને તે રાગથી જુદા પડવાની ક્રિયા કરવાનું રહ્યું. આ રીતે એક જ્ઞાનક્રિયા તે જ આત્માનું કર્તવ્ય છે. પરની ક્રિયા તો આત્મા કરી જ શકતો નથી પણ પરથી જુદાપણાનું ભાન કરનાર આત્મા છે, અને પ્રજ્ઞાછીણી વડે જ આત્મા બંધથી ભિન્નપણે ઓળખાય છે અને આ પ્રજ્ઞાછીણી જ મોક્ષનો ઉપાય છે. તેથી તેને 'ભગવતી' એવું પવિત્ર વિશેષણ આચાર્યદેવે આપ્યું છે.

(૧૮) અનાદિથી જીવે શું કર્યું? અને હવે શું કરવું?

અનાદિથી આજ સુધી કોઈ પણ ક્ષણમાં કોઈ જીવે પરનું કાંઈ કર્યું જ નથી, માત્ર સ્વનું લક્ષ ચૂકીને પરની ચિંતા જ કરી છે. હે ભાઈ! જેટલી તું તારા તત્ત્વની ભાવના છોડીને પરતત્ત્વની ચિંતા કરે છે તે ચિંતાનો બોજો તારા ઉપર છે. તે ચિંતાનું તને દુઃખ છે, પણ તારી તે ચિંતાને લીધે પરનાં કોઈ કાર્ય થતાં નથી અને તારું સ્વકાર્ય બગડે છે. માટે હે ભાઈ! અનાદિથી આજ સુધીની તારી પરસંબંધીની સર્વ ચિંતા ખોટી થઈ–નિષ્ફળ ગઈ. માટે હવે પ્રજ્ઞા વડે ચિંતાથી ભિન્ન તારા ચૈતન્યસ્વરૂપને જાણીને તેમાં એકાગ્ર થા. પરની ચિંતા કરવી તે તારું સ્વરૂપ નથી.

તું પરવસ્તુને ભેગી માનીને તેની ચિંતા કરે તોપણ પરવસ્તુઓનું તો જે પરિણમન થવાનું છે તે જ થશે. અને તું પરવસ્તુને ભિન્ન જાણીને તેનું લક્ષ છોડી દે તોપણ તેઓ તો સ્વયં પરિણમ્યા જ કરશે. તારી ચિંતા હો કે ન હો તેની સાથે પરદ્રવ્યોના પરિણમનને કાંઈ સંબંધ નથી. માટે હે જીવ! તું પરની વ્યર્થ ચિંતા છોડીને સ્વમાં એકાગ્ર થા.

અનાદિથી આત્માએ પરનું કાંઈ કર્યું નથી, માત્ર પરની ચિંતા પોતાને ભૂલીને કરી છે. પણ હે આત્મા! શરૂઆતથી છેડા સુધીની તારી ચિંતા નિષ્ફળ ગઈ, માટે હવે તો સ્વરૂપની ભાવના કર. હવે શરીરાદિ પરવસ્તુની ચિંતા છોડી સ્વને જો. સ્વને ઓળખતાં પરની ચિંતા છૂટી જશે અને આત્માની શાંતિ અનુભવાશે. તારે તારા ધર્મનો સંબંધ આત્મા સાથે રાખવો છે કે પર સાથે? આત્માના ધર્મનો સંબંધ કોની સાથે છે તે અહીં સમજાવ્યું છે.

હું ગમે ત્યાં હોઉં પણ મારી પર્યાયનો સંબંધ મારા દ્રવ્ય સાથે છે, બહારના સંયોગ સાથે નથી. ગમે તે ક્ષેત્રે પણ આત્માનો ધર્મ તો આત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, શરીરમાંથી –સંયોગમાંથી ધર્મની ઉત્પત્તિ થતી નથી.—આવી સ્વાધીનતાની શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન કરે તેને કયા ઠેકાણે આત્મા સાથે સંબંધ ન હોય? અને આવી શ્રદ્ધા–જ્ઞાન હોય તે કયા ઠેકાણે શરીરાદિનો સંબંધ માને? તેને કદી સ્વભાવનો સંબંધ તૂટે નહિ અને પરનો સંબંધ ક્યાંય માને નહિ. બસ, આ જ ધર્મ છે, ને એનાથી જ મુક્તિ છે.

એક સેકંડ માત્રનું ભેદજ્ઞાન અનંત ભવનો નાશ કરીને મુક્તિ પમાડે છે. તેથી તે ભેદજ્ઞાન નિરંતર ભાવવા યોગ્ય છે.

* 'દર્શનશુદ્ધિથી જ આત્મસિદ્ધિ.' *

૧૦. જીવનનું કર્તવ્ય

અધ્યાત્મતત્ત્વની વાત સમજવા આવનાર જિજ્ઞાસુને વૈરાગ્ય અને કષાયની મંદતા તો હોય જ. જેને કષાયની મંદતા અને વૈરાગ્ય હોય તેને જ આત્મસ્વરૂપ સમજવાની જિજ્ઞાસા જાગે. મંદ કષાયની વાત તો બધાય કરે છે, પણ જે સર્વ કષાયથી રહિત છે એવું પોતાના આત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ તે સમજીને જન્મ-મરણના અંતની નિઃશંકતા આવી જાય તેની વાત અહીં જિનધર્મમાં છે. અનંતકાળે તત્ત્વ સમજવાના ટાણાં આવ્યાં અને દેહ છૂટવાના ટાણાં આવ્યાં એવા કાળે જો કષાયને મૂકીને આત્મસ્વરૂપ નહિ સમજે તો ક્યારે સમજશે ? પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાયમાં તો કહ્યું છે કે જિજ્ઞાસુ જીવને પહેલાં સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક મુનિપણાનો ઉપદેશ આપવો. અહીં તો હજી પહેલાં સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવાની વાત છે. ભાઈ, માનવજીવનની દેહસ્થિતિ પૂરી થતાં જો સ્વભાવની રુચિ અને પરિણતિ સાથે ન લઈ જાય તો તેં તારા જીવનમાં કાંઈ આત્મકાર્ય કર્યું નથી. દેહ છોડીને જતાં જીવની સાથે શું આવશે ? જો જીવનમાં તત્ત્વ સમજવાની દરકાર કરી હશે તો મમતારહિત સ્વરૂપની રુચિ અને પરિણતિ સાથે લઈ જશે. અને જો તે દરકાર નહિ કરી હોય તથા પરનાં મમત્વ કરવામાં જ જીવન કાઢયું હશે તો તેને માત્ર મમતાભાવની આકુળતા સિવાય બીજું કાંઈ સાથે જવાનું નથી. કોઈ પણ જીવને પર વસ્તુઓ સાથે આવતી નથી, માત્ર પોતાનો ભાવ જ સાથે લઈ જાય છે.

માટે અહીં આચાર્યદેવ કહે છે કે ચેતના વડે આત્માનું ગ્રહણ કરવું. જેણે ચેતના વડે આત્માનું ગ્રહણ કર્યું છે તે સદા આત્મામાં જ છે. જેણે ચેતના વડે શુદ્ધ આત્માને જાણ્યો છે તે કદી પર પદાર્થને કે પરભાવોને આત્માના સ્વભાવ તરીકે ગ્રહણ કરતા નથી પણ શુદ્ધાત્માને જ પોતાપણે જાણીને તેનું જ ગ્રહણ કરે છે, એટલે તે સદાય પોતાના આત્મામાં જ છે. કોઈ પૂછે કે કુંદકુંદ પ્રભુ ક્યાં છે ? તો જ્ઞાની ઉત્તર આપે છે કે ખરેખર કુંદકુંદ પ્રભુ સ્વર્ગાદિ બાહ્ય ક્ષેત્રોમાં નથી પણ તેમના આત્મામાં જ છે. જેણે કદી કોઈ પર પદાર્થોને પોતાના માન્યાં નથી અને એક ચેતનાસ્વભાવને જ સ્વપણે અંગીકાર કર્યો છે, તે ચેતનાસ્વભાવ સિવાય બીજે ક્યાં જાય ? જેણે ચેતના વડે આત્માનું ગ્રહણ કર્યું છે તે સદા પોતાના આત્મામાં ટકી રહે છે. જેમાં જેની દૃષ્ટિ પડી છે તેમાં જ તે કાયમ રહેલા છે. પોતાની ચૈતન્યભૂમિકાથી બહાર ખરેખર કોઈ જીવ રહેતો નથી. પોતાની ચૈતન્યભૂમિકામાં જેવા ભાવ કરે તેવા ભાવમાં તે રહે છે, જ્ઞાની જ્ઞાનભાવમાં રહે છે અને અજ્ઞાની અજ્ઞાનભાવમાં રહે છે. બહારમાં ગમે તે ક્ષેત્ર હોય પણ જીવ પોતાની ચૈતન્યભૂમિકામાં જે ભાવ કરે તે ભાવને જ તે ભોગવે છે, બહારનાં સંયોગને ભોગવતો નથી.

(શ્રી સમયપ્રાભૃત ગાથા ૨૯૭ના વ્યાખ્યાનમાંથી)

૧૧. કલ્યાણની મૂર્તિ

હે જીવો! જો તમે આત્મકલ્યાણને ચાહતા હો તો સ્વતઃશુદ્ધ અને સમસ્ત પ્રકારે પરિપૂર્ણ આત્મસ્વભાવની રુચિ અને વિશ્વાસ કરો, તેનું જ લક્ષ અને આશ્રય કરો. એ સિવાય બીજું જે કાંઈ છે તે સર્વની રુચિ, લક્ષ અને આશ્રય છોડો. કેમકે સુખ સ્વાધીન સ્વભાવમાં છે, પર દ્રવ્યો તમને સુખ કે દુઃખ કરવા સમર્થ નથી. તમે તમારા સ્વાધીન સ્વભાવનો આશ્રય છોડીને પોતાના દોષથી જ પરાશ્રય વડે અનાદિથી પોતાનું અમર્યાદિત અકલ્યાણ કરી રહ્યા છો. માટે હવે સર્વ પર દ્રવ્યોનું લક્ષ અને આશ્રય છોડીને સ્વ દ્રવ્યનું જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન તથા સ્થિરતા કરો. સ્વ દ્રવ્યમાં બે પડખાં છે—એક તો ત્રિકાળ શુદ્ધ સ્વતઃ પરિપૂર્ણ નિરપેક્ષ સ્વભાવ છે અને બીજું ક્ષણિક વર્તમાન વર્તતી વિકારી હાલત છે. પર્યાય પોતે અસ્થિર છે તેથી તેના લક્ષે પૂર્ણતાની પ્રતીતરૂપ સમ્યગ્દર્શન નહિ પ્રગટે, પણ જે ત્રિકાળી સ્વભાવ છે તે સદા શુદ્ધ છે, પરિપૂર્ણ છે અને વર્તમાન પણ તે પ્રકાશમાન છે તેથી તેના આશ્રયે, લક્ષે પૂર્ણતાની પ્રતીતરૂપ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થશે. એ સમ્યગ્દર્શન પોતે કલ્યાણસ્વરૂપ છે અને તે જ સર્વ કલ્યાણનું મૂળ છે. જ્ઞાનીઓ સમ્યગ્દર્શનને 'કલ્યાણની મૂર્તિ' કહે છે. માટે હે જીવો! તમે સર્વ પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવાનો અભ્યાસ કરો.

૧૨. "दंसण मूलो धम्मो" ધર્મનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન

શુભભાવ તે ધર્મનું કારણ છે એમ અજ્ઞાનીઓની મિથ્યા માન્યતા છે, પરંતુ શુભભાવ તો વિકાર છે. તે ધર્મનું કારણ નથી; સમ્યગ્દર્શન પોતે ધર્મ છે અને તે જ ધર્મનું મૂળ કારણ છે.

અજ્ઞાનીને શુભભાવ તે અશુભનું પગથિયું છે, અને જ્ઞાનીને શુભભાવ તે શુદ્ધતાનું પગથિયું છે. અશુભમાંથી સીધો શુદ્ધભાવ કોઈ જ જીવને ન થઈ શકે, પણ અશુભ છોડીને પ્રથમ શુભભાવ હોય અને તે શુભને છોડીને શુદ્ધમાં જવાય છે, તેથી શુદ્ધભાવની પૂર્વે શુભભાવની જ હયાતિ હોય છે; આવું જ્ઞાનમાત્ર કરાવવા શાસ્ત્રમાં શુભભાવને શુદ્ધનું કારણ ઉપચારથી જ કહ્યું છે. પરંતુ શુભભાવ તે શુદ્ધનું કારણ જો ખરેખર માને તો તે જીવને શુભભાવની રુચિ હોવાથી તેનો શુભ તે પાપનું જ મૂળ છે. શુભભાવથી ધર્મ માનીને જે જીવ શુભભાવ કરે છે તે જીવને તે શુભ વખતે જ મિથ્યાત્વનું સૌથી મહાપાપ બંધાય છે, એટલે કે તેને મુખ્યપણે તો અશુભબંધ જ થાય છે; અને જ્ઞાની જીવ એમ જાણે છે કે આ શુભનો અભાવ કરવાથી જ શુદ્ધતા થાય છે તેથી તેમને કદાપિ શુભની રુચિ હોતી નથી એટલે તેઓ અલ્પકાળમાં શુભનો પણ અભાવ કરીને શુદ્ધભાવરૂપ થઈ જાય છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ પુણ્યની રુચિપૂર્વક શુભભાવ કરીને નવમી ગ્રૈવેયકે ગયો છતાં ત્યાંથી નીકળીને નિગોદાદિમાં ગયો, કેમકે મિથ્યાત્વીનો શુભભાવ પણ પાપનું મૂળ છે. શુભભાવ તે મોહરાજાની કઢી છે, જેઓ તે શુભરાગની રુચિ કરે છે તેઓ જ મોહરાજાની જાળમાં ફસાઈ ને સંસારમાં રખડે છે. જીવ મુખ્યપણે અશુભમાં તો ધર્મ માને જ નહિ પરંતુ શુભમાં ધર્મ માનીને તે અજ્ઞાની થાય છે. જે પોતે અધર્મરૂપ છે એવો રાગભાવ તે ધર્મને કઈ રીતે મદદ કરી શકે? ધર્મનું કારણ તો ધર્મરૂપ ભાવ હોય કે ધર્મનું કારણ અધર્મરૂપ ભાવ હોય? અધર્મભાવનો છેદ તે જ ધર્મભાવનું કારણ છે એટલે કે અશુભ તેમ જ શુભ ભાવનો છેદ તે જ ધર્મભાવનું કારણ છે.

શુભભાવ તે ધર્મનું પગથિયું નથી, પણ સમ્યક્સમજણ તે જ ધર્મનું પગથિયું છે. કેવળજ્ઞાનદશા તે સંપૂર્ણ ધર્મ છે અને સમ્યક્સમજણ તે અંશે ધર્મ (શ્રદ્ધારૂપી ધર્મ) છે, તે શ્રદ્ધારૂપી ધર્મ એ જ ધર્મનું પહેલું પગથિયું છે. આ રીતે ધર્મનું પગથિયું તે ધર્મરૂપ જ છે, અધર્મરૂપ એવો શુભભાવ તે કદાપિ ધર્મનું પગથિયું નથી. શ્રદ્ધાધર્મ પછી જ ચારિત્રધર્મ હોઈ શકે છે તેથી જ શ્રદ્ધારૂપી ધર્મ તે ધર્મનું પગથિયું છે. ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે કહ્યું છે કે ' दंसण मूलो धम्मो—ધર્મનું મૂળ દર્શન છે.'

૧૩. સમ્યગ્દર્શન ગુણ છે કે પર્યાય?

(૧) સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ છે. એમાં સમ્યગ્દર્શન પણ મોક્ષમાર્ગરૂપ છે. મોક્ષમાર્ગ તે પર્યાય છે, પણ ગુણ નથી. કેમકે જો મોક્ષમાર્ગ તે ગુણ હોય તો તે બધા જીવોમાં અને સદાય રહેવો જોઈએ. ગુણનો કદી નાશ ન થાય તેમ જ તેની કદી ઉત્પત્તિ ન થાય. મોક્ષમાર્ગ તે પર્યાય હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે અને મોક્ષદશા પ્રગટ થતાં તે મોક્ષમાર્ગનો વ્યય થઈ જાય છે.

(૨) ઘણા જીવો સમ્યગ્દર્શનને ત્રિકાળી ગુણ માને છે. પરંતુ સમ્યગ્દર્શન તો આત્માના ત્રિકાળી શ્રદ્ધા ગુણની નિર્મળ પર્યાય છે, પણ સમ્યગ્દર્શન તે ગુણ નથી.

(૩) ગુણની વ્યાખ્યા તો એમ છે કે 'જે દ્રવ્યના પૂરા ભાગમાં અને તેની સર્વ હાલતોમાં વ્યાપે તે ગુણ છે.' હવે જો સમ્યગ્દર્શન તે ગુણ હોય તો આત્માની બધી હાલતોમાં તે રહેવું જોઈએ. પરંતુ એ તો સ્પષ્ટ છે કે આત્માની મિથ્યાત્વદશામાં સમ્યગ્દર્શન રહેતું નથી, તેથી તે ગુણ નથી પણ પર્યાય છે.

(૪) ગુણ હોય તે ત્રિકાળ હોય અને પર્યાય હોય તે નવી પ્રગટે. ગુણ નવો પ્રગટે નહિ પણ પર્યાય પ્રગટે. સમ્યગ્દર્શન તો નવું પ્રગટે છે, તેથી તે ગુણ નથી પણ પર્યાય છે. પર્યાયનું લક્ષણ ઉત્પાદ-વ્યય છે, ગુણનું લક્ષણ ધ્રુવ છે.

(૫) જો સમ્યગ્દર્શન પોતે ગુણ હોય તો તે ગુણની પર્યાય શું? શ્રદ્ધા નામનો ગુણ છે અને સમ્યગ્દર્શન (અર્થાત સમ્યક્શ્રદ્ધા) તથા મિથ્યાદર્શન (અર્થાત્ મિથ્યાશ્રદ્ધા) એ બંને તેની પર્યાયો છે. સમ્યગ્દર્શન તે શુદ્ધ પર્યાય છે, મિથ્યાદર્શન તે અશુદ્ધ પર્યાય છે.

(૬) **પ્રશ્ન**:—સમ્યગ્દર્શનને પર્યાય માનવાથી તેનું માહાત્મ્ય ઊડી જશે, કેમકે પર્યાય તો ક્ષણિક હોય છે અને પર્યાયદૃષ્ટિને તો શાસ્ત્રમાં મિથ્યાત્વ કહ્યું છે?

ઉત્તર:—સમ્યગ્દર્શનને પર્યાય માનવાથી કાંઈ તેનું માહાત્મ્ય ઊડી જતું નથી. કેવળજ્ઞાન પણ પર્યાય છે અને સિદ્ધપણું એ પણ પર્યાય છે. પર્યાયને પર્યાય તરીકે જેમ છે તેમ જાણવાથી જ તેનું સાચું માહાત્મ્ય આવે છે. ભલે સમ્યગ્દર્શન પર્યાય ક્ષણિક છે પણ તે સમ્યગ્દર્શનનું કાર્ય શું છે? સમ્યગ્દર્શનનું કાર્ય આખા ત્રિકાળી દ્રવ્યને સ્વીકારવાનું છે અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન ત્રિકાળી દ્રવ્યની પ્રતીત કરે છે, અને તે પર્યાય ત્રિકાળી દ્રવ્ય સાથે એકાકાર થાય છે, તેથી તેનું અપાર માહાત્મ્ય છે. આ રીતે સમ્યગ્દર્શનને પર્યાય માનવાથી તેનું માહાત્મ્ય ઊડી જતું નથી. કોઈ વસ્તુના કાળ ઉપરથી તેનું માહાત્મ્ય નથી પણ તેના ભાવ ઉપરથી તેનું માહાત્મ્ય છે.

વળી, પર્યાયદૃષ્ટિને શાસ્ત્રમાં મિથ્યાત્વ કહ્યું છે એ વાત સાચી જ છે; પરંતુ પર્યાયદૃષ્ટિ એટલે શું તે સમજવું પડશે. સમ્યગ્દર્શન તે પર્યાય છે અને પર્યાયનું પર્યાય તરીકે જ્ઞાન કરવું–એનું નામ કાંઈ પર્યાયદૃષ્ટિ નથી. દ્રવ્યને દ્રવ્ય તરીકે અને પર્યાયને પર્યાય તરીકે જાણવું તે તો સમ્યગ્જ્ઞાનનું કામ છે. પરંતુ પર્યાયને જ દ્રવ્ય માની લ્યે અર્થાત્ એક પર્યાય જેટલું જ આખા દ્રવ્યને માની લ્યે તો તે પર્યાયના જ લક્ષે અટકી જાય પણ પર્યાયના લક્ષથી ખસીને દ્રવ્યનું લક્ષ કરી શકે નહિ, એનું જ નામ પર્યાયદૃષ્ટિ છે. અને એ પર્યાયદૃષ્ટિ તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. સમ્યગ્દર્શનને પર્યાય તરીકે જાણવું અને શ્રદ્ધાગુણ તો આત્મા સાથે ત્રિકાળ છે એમ દ્રવ્ય –ગુણને ત્રિકાળરૂપ જાણીને તેની પ્રતીત કરવી એનું નામ દ્રવ્યદૃષ્ટિ છે અને એ જ સમ્યગ્દર્શન છે.

(૭) વળી જે જીવ સમ્યગ્દર્શનને ગુણ માને તે જીવ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટાવવાનો પુરુષાર્થ શા માટે કરે? કેમકે ગુણ તો ત્રિકાળ છે તેથી તે જીવ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટાવવાનો પુરુષાર્થ કરે નહિ. તેથી તેને સમ્યગ્દર્શન કદી પ્રગટે નહિ અને મિથ્યાત્વ કદી ટળે નહિ, પણ જો સમ્યગ્દર્શનને પર્યાય તરીકે જાણે તો તે પર્યાય નવી પ્રગટ કરવાનો પુરુષાર્થ કરે. જે પર્યાય હોય તે ત્રિકાળી ગુણના આશ્રયે હોય અને ગુણ દ્રવ્ય સાથે એકરૂપ હોય. એટલે સમ્યગ્દર્શન પર્યાય શ્રદ્ધાગુણમાંથી પ્રગટે છે અને શ્રદ્ધાગુણ આત્મા સાથે ત્રિકાળ છે–એમ ત્રિકાળ દ્રવ્યના લક્ષે સમ્યગ્દર્શનનો પુરુષાર્થ પ્રગટે છે. જેણે સમ્યગ્દર્શનને ગુણ જ માની લીધો છે તેને કાંઈ પુરુષાર્થ કરવાનું રહેતું નથી. સમ્યગ્દર્શન તો નવી પ્રગટતી નિર્મળ પર્યાય છે, એનો જેણે નકાર કર્યો તેણે ખરેખર પોતાની નિર્મળ પર્યાય પ્રગટાવવાના પુરુષાર્થનો જ નકાર કર્યો છે.

(૮) શાસ્ત્રમાં પાંચ ભાવોનું વર્ણન કરતાં ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક ભાવના ભેદમાં સમ્યગ્દર્શનને ગણાવ્યું છે. એ ઔપશમિકાદિ ત્રણે ભાવો તો પર્યાયરૂપ છે, તો પછી સમ્યગ્દર્શન તે પણ પર્યાયરૂપ જ છે. જો સમ્યગ્દર્શન ગુણ હોય તો ગુણને ઔપશમિક વગેરે અપેક્ષા લાગી શકે નહિ, તેથી 'ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શન' ઇત્યાદિ ભેદ હોઈ શકે નહિ પણ

સમ્યગ્દર્શન તે ગુણ નથી પણ પર્યાય છે તેથી તેને ઔપશમિક ભાવ ઇત્યાદિ અપેક્ષા લાગુ પડે છે.

(૯) શાસ્ત્રોમાં કોઈ ઠેકાણે અભેદનયે સમ્યગ્દર્શનને જ આત્મા કહેવામાં આવે છે; તેનું કારણ એ છે કે ત્યાં દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયના ભેદનું લક્ષ અને વિકલ્પ છોડાવીને અભેદ દ્રવ્યનું લક્ષ કરાવવાનું પ્રયોજન છે. દ્રવ્યાર્થિકનયે દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયમાં ભેદ નથી, તેથી એ નયે તો દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાય એ ત્રણે દ્રવ્ય જ છે. પરંતુ જ્યારે પર્યાયાર્થિકનયે દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયનું જુદું જુદું સ્વરૂપ વિચારવું હોય ત્યારે તો, જે દ્રવ્ય છે તે ગુણ નથી, જે ગુણ છે તે પર્યાય નથી; કારણ કે એ ત્રણેનું લક્ષણ ભિન્ન ભિન્ન છે એમ સમજવું જોઈએ. દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયના સ્વરૂપને જેમ છે તેમ જાણ્યા પછી તેના ભેદનો વિકલ્પ તોડીને અભેદ આત્મસ્વભાવમાં ઢળતાં એકલું અભેદ દ્રવ્ય જ અનુભવમાં આવે છે એમ બતાવવા માટે શાસ્ત્રમાં દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયને અભેદ વર્ણવે છે. પરંતુ તેથી એમ ન સમજવું કે સમ્યગ્દર્શન તે ત્રિકાળી દ્રવ્ય કે ગુણ છે; પરંતુ સમ્યગ્દર્શન તો પર્યાય જ છે એમ સમજવું.

(૧૦) વળી સમ્યગ્દર્શનને કેટલીક વાર 'ગુણ' કહેવામાં આવે છે. વાસ્તવિકપણે તો તે શ્રદ્ધા ગુણની નિર્મળ પર્યાય છે; પણ જેમ ગુણ ત્રિકાળ નિર્મળ છે તેમ તેની વર્તમાન પર્યાય પણ નિર્મળ થઈ ગઈ હોવાથી અર્થાત્ નિર્મળ પર્યાય ગુણ સાથે અભેદ થતી હોવાથી અભેદનયે તે પર્યાયને પણ ગુણ કહેવામાં આવે છે.

(૧૧) શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે પ્રવચનસારના ચારિત્ર અધિકારમાં **૨૪૨મી** ગાથાની ટીકામાં સમ્યગ્દર્શનને સ્પષ્ટપણે પર્યાય કહેલ છે. તથા તેના જ જ્ઞેય અધિકારમાં **૧૦૦મી** ગાથાની ટીકામાં શ્રી જયસેનાચાર્યે 'સમ્યક્ત્વ પર્યાય' શબ્દ વારંવાર વાપરીને સમ્યગ્દર્શન તે પર્યાય છે એમ સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે.

(૧૨) સમ્યગ્દર્શન તે શ્રદ્ધા ગુણની નિર્મળ પર્યાય છે એ ઉપર જણાવી દીધું છે. એ શ્રદ્ધા ગુણને 'સમ્યક્ત્વ ગુણ' એ નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. તેથી પંચાધ્યાયી અ. ૨, ગાથા ૯૪૨માં સમ્યક્ત્વને ત્રિકાળી ગુણ કહ્યો છે, ત્યાં સમ્યક્ત્વ ગુણને શ્રદ્ધા ગુણ જ સમજવો. એ રીતે સમ્યક્ત્વને ગુણ જાણવો. એ સમ્યક્ત્વ ગુણની નિર્મળ પર્યાય તે સમ્યગ્દર્શન છે. કોઈ વાર સમ્યગ્દર્શન પર્યાયને પણ 'સમ્યક્ત્વ' કહેવામાં આવે છે.

(૧૩) સમ્યક્ત્વ (અર્થાત્ શ્રદ્ધા) ગુણની બે પ્રકારની પર્યાયો છે—એક સમ્યગ્દર્શન, બીજી મિથ્યાદર્શન. જીવોને અનાદિથી સમ્યક્ત્વ ગુણની પર્યાય મિથ્યાત્વરૂપ હોય છે. પોતાના પુરુષાર્થ વડે ભવ્ય જીવો તે મિથ્યાત્વ પર્યાય ટાળીને સમ્યક્ત્વ પર્યાય પ્રગટ કરી શકે છે. સમ્યગ્દર્શન પર્યાય પ્રગટ થતાં, ગુણ–પર્યાયની અભેદ વિવક્ષાથી 'સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રગટ્યો' એમ પણ કહેવાય છે. જેવા શુદ્ધ ત્રિકાળી ગુણો છે તેવી જ શુદ્ધ પર્યાયો સિદ્ધ દશામાં પ્રગટ હોય છે, એથી સિદ્ધભગવાનને સમ્યક્ત્વ વગેરે આઠ ગુણો હોય છે એમ કહેવાય છે. દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયની ભેદ દૃષ્ટિથી જોતાં ખરેખર તે સમ્યક્ત્વાદિ આઠ ગુણો નથી પણ પર્યાયો છે એમ સમજવું.

(૧૪) શ્રદ્ધા ગુણની નિર્મળ પર્યાય તે સમ્યગ્દર્શન છે—એ વ્યાખ્યા ગુણ અને પર્યાયના સ્વરૂપનો ભેદ સમજવા માટે છે. ગુણ ત્રિકાળી શક્તિરૂપ હોય છે અને પર્યાય દરેક સમયે સમયે વ્યક્તિરૂપ હોય છે. ગુણથી કાર્ય થતું નથી પણ પર્યાયથી કાર્ય થાય છે. પર્યાય સમયે સમયે બદલાય છે તેથી દરેક સમયે નવી પર્યાયનો ઉત્પાદ અને જૂની પર્યાયનો વ્યય થયા જ કરે છે. શ્રદ્ધા ગુણની ક્ષાયિકપર્યાય (–ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન) પ્રગટે ત્યારથી તે અનંતકાળ સુધી એવી જ રહે છે તો પણ સમયે સમયે નવી પર્યાયનો ઉત્પાદ અને જૂની પર્યાયનો વ્યય થયા જ કરે છે. એ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શન તે શ્રદ્ધા ગુણની એક સમય પૂરતી નિર્મળ પર્યાય છે.

(૧૫) ઉપર પ્રમાણે સિદ્ધ થયું કે–સમ્યગ્દર્શન તો શ્રદ્ધાગુણની (સમ્યક્ત્વ ગુણની) એક સમય પૂરતી પર્યાય જ છે; અને જ્ઞાનીઓ કોઈ વખતે અભેદનયથી તેને ‘સમ્યક્ત્વ ગુણ’ તરીકે અથવા તો ‘આત્મા’ તરીકે ઓળખાવે છે.

૧૪. હે જીવો! સમ્યક્ત્વની આરાધના કરો

જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ—એ સાત તત્ત્વોનો યથાવત્ નિશ્ચય—આત્મામાં તેનો વાસ્તવિક પ્રતિભાસ—તે જ સમ્યગ્દર્શન છે. પંડિત અને બુદ્ધિમાન મુમુક્ષુને મોક્ષસ્વરૂપ પરમ સુખસ્થાને નિર્વિઘ્ન પહોંચાડવામાં એ પ્રથમ પગથિયારૂપ છે. જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ એ ત્રણે સમ્યક્ત્વ સહિત હોય તો જ મોક્ષાર્થે સફળ છે, વંદનીય છે, કાર્યગત છે. અન્યથા તે જ (જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ) સંસારના કારણરૂપપણે જ પરિણમ્યે જાય છે. ટૂંકામાં સમ્યક્ત્વ રહિત જ્ઞાન તે જ અજ્ઞાન, સમ્યક્ત્વ રહિત ચારિત્ર તે જ કષાય અને સમ્યક્ત્વ વિનાનું તપ તે જ કાયક્લેશ છે. જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ એ ત્રણે ગુણોને ઉજ્જવળ કરનાર એવી એ સમ્યક્શ્રદ્ધા પ્રથમ આરાધના છે. બાકીની ત્રણ આરાધના એક સમ્યક્ત્વના વિદ્યમાનપણામાં જ આરાધકભાવે પ્રવર્તે છે. એ પ્રકારે સમ્યક્ત્વનો કોઈ અકથ્ય અને અપૂર્વ મહિમા જાણી તે પવિત્ર કલ્યાણમૂર્તિરૂપ સમ્યગ્દર્શનને, આ અનંત અનંત દુઃખ-રૂપ એવા અનાદિ સંસારની આત્યંતિક નિવૃત્તિ અર્થે, હે ભવ્યો! તમે ભક્તિપૂર્વક અંગીકાર કરો, સમયે સમયે આરાધો. (શ્રી આત્માનુશાસન ગાથા–૧૦)

ચાર આરાધનામાં સમ્યક્ત્વ આરાધનાને પ્રથમ કહેવાનું શું કારણ? એવો શિષ્યને પ્રશ્ન થતાં શ્રી આચાર્ય તેનું સમાધાન કરે છે—

शमबोधवृत्ततपसां, पाषाणस्येव गौरवं पुंसः ।
पूज्यं महामणेरिव, तदेव सम्यक्त्वसंयुक्तम् ॥१५॥

આત્માને મંદ કષાયરૂપ ઉપશમભાવ, શાસ્ત્રાભ્યાસરૂપ જ્ઞાન, પાપના ત્યાગરૂપ ચારિત્ર અને અનશનાદિરૂપ તપ એનું જે મહતપણું છે તે સમ્યક્ત્વ સિવાય માત્ર પાષાણબોજ સમાન છે, આત્માર્થ ફળદાતા નથી. પરંતુ જો તે જ સામગ્રી સમ્યક્ત્વ સહિત હોય તો મહામણિ સમાન પૂજનીક થઈ પડે છે. અર્થાત્ વાસ્તવ્ય ફળદાતા અને ઉત્કૃષ્ટ મહિમા યોગ્ય થાય છે.

પાષાણ તથા મણિ એ બંને એક પથ્થરની જાતિનાં છે અર્થાત્ જાતિ અપેક્ષાએ તો એ બંને એક છે. તોપણ શોભા, ઝલક આદિના વિશેષપણાને લઈને મણિનો થોડો ભાર ગ્રહણ કરે તોપણ ઘણી જ મહત્તાને પામે. પણ પાષાણનો ઘણો ભાર માત્ર તેના ઉઠાવનારને કષ્ટરૂપ જ થાય છે, તેવી જ રીતે મિથ્યાત્વક્રિયા અને સમ્યક્ત્વક્રિયા એ બંને ક્રિયા અપેક્ષાએ તો એક જ છે; તથાપિ અભિપ્રાયના સત્–અસત્પણાના તથા વસ્તુતત્ત્વના ભાન–બેભાનપણાના કારણને લઈને મિથ્યાત્વ સહિત ક્રિયાનો ઘણો ભાર વહન કરે તોપણ વાસ્તવ્ય મહિમાયુક્ત અને આત્મલાભપણાને પામે નહિ, પરંતુ સમ્યક્ત્વ સહિત અલ્પ પણ ક્રિયા યથાર્થ આત્મલાભદાતા અને અતિ મહિમા યોગ્ય થાય. (શ્રી આત્માનુશાસન ગાથા–૧૫)

૧૫. સમ્યગ્દર્શનની રીત

(૧) આ પ્રવચનસારની ૮૦ મી ગાથા ચાલે છે. આત્મામાં અનાદિકાળથી જે મિથ્યાત્વભાવ છે તે અધર્મ છે, તે મિથ્યાત્વભાવને ટાળીને સમ્યગ્દર્શન કેમ પ્રગટે, તેનો ઉપાય આ ગાથામાં વર્ણવ્યો છે. આ આત્માનો સ્વભાવ અરિહંત ભગવાન જેવો જ, પુણ્ય–પાપ રહિત છે. આત્માના સ્વભાવને ચૂકીને જે પુણ્ય–પાપ થાય તેને પોતાનું સ્વરૂપ માનવું તે મિથ્યાત્વ છે. શરીર, મન, વાણી આત્માના તાબે છે ને તેમની ક્રિયા આત્મા કરી શકે છે એમ માનવું તે મિથ્યાત્વ છે; તથા આત્મા, શરીર, મન, વાણીને તાબે છે ને તેમની ક્રિયાથી આત્માને ધર્મ થાય છે એમ માનવું તે પણ મિથ્યાત્વ છે—ભ્રમ છે ને અનંત સંસારમાં રખડવાનું કારણ છે. મિથ્યાત્વનો નાશ કર્યા વગર ધર્મ થતો નથી. તે મિથ્યાત્વનો નાશ કેમ થાય તેનો ઉપાય અહીં બતાવે છે.

(૨) જે કોઈ જીવ ભગવાન અરિહંતના આત્માને દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયપણે બરાબર જાણે છે તે જીવ ખરેખર પોતાના આત્માને જાણે છે ને તેનો મિથ્યાત્વરૂપ ભ્રમ ચોક્કસ નાશ પામે છે અને શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ પ્રગટે છે,–આ ધર્મનો ઉપાય છે. અરિહંતના આત્માનો કાયમી એકરૂપ રહેનાર સ્વભાવ કેવો છે, તેના જ્ઞાનાદિ ગુણો કેવા છે અને તેમને રાગ રહિત કેવળજ્ઞાન પર્યાય કેવો છે, તેને જે જાણે તે જીવ અરિહંત જેવા પોતાના આત્માના દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયને ઓળખીને પછી અભેદ આત્માની અંતરદૃષ્ટિ કરીને મિથ્યાત્વને ટાળે ને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે.—આ ૮૦ મી ગાથાનો ટૂંકો સાર છે.

(૩) આજે માંગળિક પ્રસંગ છે ને ગાથા બરાબર અલૌકિક આવી છે. આ ગાથા ૮૦મી છે; ૮૦ એટલે આઠ અને શૂન્ય. આઠ કર્મનો અભાવ કરીને સિદ્ધદશા કેમ થાય, તેની આમાં વાત છે.

(૪) અરિહંત ભગવાનનો આત્મા પણ પૂર્વે અજ્ઞાન દશામાં હતો ને સંસારમાં રખડતો

હતો, પછી આત્માનું ભાન કરીને મોહનો ક્ષય કર્યો, ને અરિહંત દશા પ્રગટી. પહેલાં અજ્ઞાન દશામાં પણ તે જ આત્મા હતો ને અત્યારે અરિહંત દશામાં પણ તે જ આત્મા છે; એમ આત્મા ત્રિકાળ રહે છે તે દ્રવ્ય છે, આત્મામાં જ્ઞાનાદિ અનંતગુણો એક સાથે રહેલા છે તે ગુણ છે, અને અરિહંતને અનંત કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, અનંતસુખ અને અનંતવીર્ય પ્રગટ્યાં છે તે તેનો પર્યાય છે, તેમને રાગ-દ્વેષ કે અપૂર્ણતા જરાપણ રહ્યાં નથી.–આમ અરિહંત ભગવાનના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને જે જીવ જાણે તે જીવ પોતાના આત્માને તેવો જ જાણે, કેમકે આ આત્મા પણ અરિહંતની જ જાતનો છે. જેવો અરિહંતના આત્માનો સ્વભાવ છે તેવો જ આ આત્માનો સ્વભાવ છે; નિશ્ચયથી તેમાં કાંઈ તફાવત નથી. તેથી પહેલાં અરિહંતના આત્માને જાણતાં અરિહંત જેવા પોતાના આત્માને પણ જીવ મન વડે વિકલ્પથી જાણી લે છે, ને પછી અંતરમાં વળીને ગુણ-પર્યાયોથી અભેદરૂપ એક આત્મસ્વભાવને અનુભવે છે ત્યારે દ્રવ્ય-પર્યાયની એકતા થતાં તે જીવ ચિન્માત્રભાવને પામે છે, ત્યારે મોહનો કોઈ આશ્રય નહિ રહેવાથી તે અવશ્ય નાશ પામે છે ને જીવને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે; તે અપૂર્વ છે. સમ્યગ્દર્શન વગર ત્રણકાળમાં ધર્મ હોતો નથી.

(૫) જેવો અરિહંત ભગવાનનો આત્મા છે તેવો જ આ આત્મા છે. તેમાં ચેતન તે દ્રવ્ય છે, ચેતન એટલે આત્મા તે દ્રવ્ય છે. ચૈતન્ય તેનો ગુણ છે, ચૈતન્ય એટલે જ્ઞાન-દર્શન તે આત્માનો ગુણ છે. અને તે ચૈતન્યની ગ્રંથિઓ એટલે જ્ઞાન-દર્શનની અવસ્થાઓ—જ્ઞાન-દર્શનનું પરિણમન—તે આત્માના પર્યાયો છે. એ સિવાય કોઈ રાગાદિ ભાવો કે શરીર-મન-વાણીની ક્રિયાઓ તે ખરેખર ચૈતન્યનું પરિણમન નથી તેથી તે આત્માના પર્યાય નથી, આત્માનું સ્વરૂપ નથી. જે અજ્ઞાનીને અરિહંત જેવા પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની ખબર નથી તે રાગાદિને અને શરીરાદિની ક્રિયાને પોતાના માને છે. 'હું તો ચેતન દ્રવ્ય છું, મારામાં ચૈતન્ય ગુણ છે અને મારામાં ક્ષણે ક્ષણે ચૈતન્યની હાલત થાય છે તે મારું સ્વરૂપ છે, એ સિવાય જે રાગાદિ ભાવો થાય છે તે મારું ખરું સ્વરૂપ નથી, ને જડની ક્રિયા તો મારામાં કદી નથી'–એમ જે અરિહંત જેવા પોતાના આત્માને મનથી બરાબર જાણી લે છે તે જીવ આત્મસ્વભાવના આંગણે આવ્યો છે. અહીં તો, જે સ્વભાવના આંગણે આવ્યો તે જીવ સ્વભાવમાં જરૂર પ્રવેશ કરે છે એવી જ શૈલી છે. આત્માના સ્વભાવની નિર્વિકલ્પ પ્રતીતિ ને અનુભવ તે સમ્યક્ત્વ છે, તે અપૂર્વ ધર્મ છે. તે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવા માટે જીવ પહેલાં તો પોતાના આત્માને મન વડે સમજી લે છે. કેવો સમજે છે? મારો સ્વભાવ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી અરિહંત જેવો જ છે. જેવા અરિહંતના ત્રિકાળ દ્રવ્ય-ગુણ છે તેવા જ દ્રવ્ય-ગુણ મારામાં છે. અરિહંતના પર્યાયમાં રાગ-દ્વેષ નથી, તેમ મારા પર્યાયમાં રાગ-દ્વેષ થાય તે મારું સ્વરૂપ નથી,—એમ જેણે પોતાના આત્માને રાગ-દ્વેષ રહિત પરિપૂર્ણ સ્વભાવવાળો નક્કી કર્યો તે જીવ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થવાના આંગણે આવીને ઊભો છે. હજી અહીં સુધી મનના અવલંબન દ્વારા સ્વભાવ નક્કી કર્યો છે તેથી આંગણું કહ્યું છે. મનનું અવલંબન છોડીને સીધો સ્વભાવનો અનુભવ કરશે તે સાક્ષાત્ સમ્યગ્દર્શન છે. ભલે પહેલાં મનનું અવલંબન છે પણ નિર્ણયમાં તો 'અરિહંત જેવો મારો સ્વભાવ છે' એમ નક્કી કર્યું છે, 'હું રાગી-દ્વેષી છું, હું અધૂરો છું, હું શરીરની ક્રિયા કરું છું'–એમ નક્કી નથી કર્યું; માટે તેને સમ્યગ્દર્શનનું આંગણું કહ્યું.

(૬) આ ગાથા ઘણી ઊંચી છે, આ એક ગાથામાં તો હજારો શાસ્ત્રોનો સાર આવી જાય છે. ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ થઈને કેવળજ્ઞાન લ્યે એવી આ ગાથામાં વાત છે. શ્રેણિક રાજા અત્યારે નરકમાં છે તેમને ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન છે, આ ગાથામાં કહ્યું તેમ અરિહંત જેવા પોતાના આત્માનું ભાન છે. ભરત ચક્રવર્તીને છ ખંડનું રાજ હતું છતાં ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન હતું, અરિહંત જેવા પોતાના આત્મસ્વભાવનું ભાન એક ક્ષણ પણ ચૂકતા ન હતા. એવું સમ્યગ્દર્શન કેમ પ્રગટે તેની આ વાત છે.

(૭) અરિહંત જેવા પોતાના આત્માને પહેલાં તો જીવ મન વડે કળી લે છે. હું ચેતન જાણનાર-દેખનાર છું, ને આ જાણવાનો પર્યાય થાય છે તે હું છું; જે રાગાદિ થાય છે તે મારા જ્ઞાનનું સ્વરૂપ નથી.—એમ સ્વસન્મુખ થઈને મન દ્વારા પોતાના આત્માને જેણે જાણ્યો તે જીવ આત્માના સમ્યગ્દર્શનના આંગણે આવ્યો છે. કોઈ બહારના પદાર્થથી આત્માને ઓળખવો તે અજ્ઞાન છે. લખપતિ કે કરોડપતિ આત્મા નથી, લક્ષ્મી તો જડ છે તેનો સ્વામી આત્મા નથી. આત્મા તો અનંતપતિ છે, પોતાના અનંત ગુણોનો સ્વામી છે. ભગવાન અરિહંતને તેરમા ગુણસ્થાને જે કેવળજ્ઞાનાદિ દશા પ્રગટી તે બધું મારું સ્વરૂપ છે, ને ભગવાનને રાગ-દ્વેષ તથા અધૂરું જ્ઞાન ટળી ગયા તે આત્માનું સ્વરૂપ ન હતું તેથી જ ટળી ગયા, માટે તે રાગાદિ મારા સ્વરૂપમાં પણ નથી. મારા સ્વરૂપમાં રાગ-દ્વેષ—આસ્રવ નથી, અપૂર્ણતા નથી. આત્માની પૂર્ણ નિર્મળ રાગ રહિત પરિણતિ તે જ મારા પર્યાયનું સ્વરૂપ છે,—આટલું સમજ્યો ત્યારે જીવ સમ્યગ્દર્શન માટે પાત્ર થયો છે. આટલું સમજનારને મોહ ભાવ મંદ પડી ગયો છે, ને કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્રની માન્યતા તો છૂટી જ ગઈ છે.

(૮) ત્રણલોકના નાથ **શ્રી** તીર્થંકર ભગવાન કહે છે કે, મારો અને તારો આત્મા એક જ જાતનો છે, બન્નેની એક જ નાત છે. જેવો મારો સ્વભાવ છે તેવો તારો સ્વભાવ છે. કેવળજ્ઞાન દશા પ્રગટી તે બહારથી પ્રગટી નથી પણ આત્મામાં શક્તિ છે તેમાંથી જ પ્રગટી છે. તારા આત્મામાં પણ તેવી જ પરિપૂર્ણ શક્તિ છે. અરિહંત જેવી પોતાના આત્માની શક્તિ છે તેને જે જીવ ઓળખે તેનો મોહ નાશ થયા વગર રહે નહિ.

જેમ મોરના નાના ઇંડામાં સાડાત્રણ હાથનો મોર થવાનો સ્વભાવ પડ્યો છે, તેથી તેમાંથી મોર થાય છે. મોર થવાની શક્તિ ઢેલમાંથી આવી નથી તેમ જ ઇંડાના ઉપલા ફોતરામાંથી પણ આવી નથી, પણ ઇંડાની અંદરના રસમાં તે શક્તિ છે. તેમ આત્મામાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટવાની શક્તિ છે, તેમાંથી કેવળજ્ઞાન ખીલે છે. શરીર-મન-વાણી કે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તો (ઢેલની જેમ) પરવસ્તુ છે, તેમાંથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટવાની શક્તિ આવી નથી. અને પુણ્ય-પાપના ભાવો તે ઉપલા ફોતરાં જેવા છે, તેમાં કેવળજ્ઞાન થવાની તાકાત નથી. અરિહંત જેવો આત્માનો સ્વભાવ છે, તે શરીર-મન-વાણીથી તથા પુણ્ય-પાપથી રહિત છે, તે સ્વભાવમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટવાની તાકાત છે. જેમ મોટા મોટા ઝેરી સર્પોને ગળી જાય તેવો મોર થવાની શક્તિ ઇંડામાં છે, તેમ મિથ્યાત્વ વગેરેનો નાશ કરીને કેવળજ્ઞાન પામે તેવી શક્તિ દરેક આત્મામાં છે. ચેતનદ્રવ્ય, ચૈતન્યગુણ અને જાણવા-દેખવારૂપ પર્યાય—તેનો પિંડ આત્મા છે, તેનો સ્વભાવ મિથ્યાત્વને

ટકાવવાનો નથી પણ મિથ્યાત્વને ગળી જવાનો—નષ્ટ કરવાનો તેનો સ્વભાવ છે. એવા સ્વભાવને ઓળખે તેને મિથ્યાત્વનો ક્ષય થયા વિના રહે નહિ. પરંતુ, જેમ 'ઇંડામાં મોર કેમ હોય?' એવી શંકા કરીને ઇંડાને ખખડાવે તો તેનો રસ સૂકાઈ જાય છે ને મોર થતો નથી, તેમ આત્માના સ્વભાવ સામર્થ્યનો વિશ્વાસ કરે નહિ અને 'અત્યારે આત્મા ભગવાન જેવો કેમ હોય?' એમ સ્વભાવમાં શંકા કરે તો તેને સમ્યગ્દર્શન થતું નથી, ને મોહ ટળતો નથી. સમ્યગ્દર્શન વગર કદી ધર્મ થતો નથી.

(૯) હવે મોરના નાના ઇંડામાં મોર થવાનો સ્વભાવ છે તે સ્વભાવ કઈ રીતે જણાય? તે સ્વભાવ કોઈ ઇન્દ્રિયોથી જણાતો નથી. ઇંડાને ખખડાવે તો કાન દ્વારા ઇંડામાં મોર થવાનો સ્વભાવ છે તે જણાય નહિ, હાથના સ્પર્શથી પણ તેનો સ્વભાવ જણાય નહિ, આંખથી પણ તેનો સ્વભાવ દેખાય નહિ, નાકથી તેના સ્વભાવની ગંધ આવે નહિ ને જીભથી પણ ઇંડાનો સ્વભાવ જણાય નહિ. એ રીતે ઇંડામાં મોર થવાની તાકાત છે તે કોઈ ઇંદ્રિયો દ્વારા જણાતી નથી, પણ જ્ઞાનથી જ જણાય છે. સ્વભાવને જાણવાનું જ્ઞાન નિરપેક્ષ છે, કોઈ પણ ઇંદ્રિયાદિની અપેક્ષા તેને નથી. કોઈ પણ વસ્તુનો સ્વભાવ અતીન્દ્રિય જ્ઞાનથી જ જણાય છે. તેમ આત્મામાં કેવળજ્ઞાન થવાનો સ્વભાવ છે; અધૂરી દશા છે ત્યારે પણ આત્મામાં કેવળજ્ઞાન થવાનો સ્વભાવ પડયો છે. તે સ્વભાવ કાનથી, આંખથી, નાકથી, જીભથી કે સ્પર્શથી જણાતો નથી, મન દ્વારા કે રાગ દ્વારા પણ ખરેખર તે સ્વભાવ જણાતો નથી. ઇંદ્રિય અને મનનું અવલંબન છોડીને સ્વભાવ તરફ વળે તે અતીન્દ્રિય જ્ઞાનથી જ આત્મસ્વભાવ જણાય છે. અહીં 'મન દ્વારા આત્માને કળી લે છે' એમ કહ્યું છે, ત્યાં સુધી હજી સમ્યગ્દર્શન થયું નથી, હજી તો રાગવાળું જ્ઞાન છે. મનનું અવલંબન છોડીને અભેદ સ્વભાવને સીધા જ્ઞાનથી લક્ષમાં લ્યે ત્યારે સમ્યગ્દર્શન થાય છે. સમ્યગ્દર્શન કેમ થાય તેની આ રીત છે.

(૧૦) જેમ દીવાસળીના ટોપકામાં ભડકો થવાનો સ્વભાવ છે, તે આંખ, કાન વગેરે કોઈ ઇંદ્રિયોથી જણાતો નથી પણ જ્ઞાન દ્વારા જ જણાય છે. પહેલાં દીવાસળીના ટોપકામાં ભડકો થવાની તાકાત છે—એમ તેના સ્વભાવનો વિશ્વાસ કરીને પછી તે ટોપકાવાળા ભાગને ઘસતાં ભડકો થાય છે. તેમ આત્મામાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટે તેવો સ્વભાવ છે. તે સ્વભાવ કોઈ ઇન્દ્રિયો દ્વારા દેખાતો નથી, પણ અતીન્દ્રિય જ્ઞાનથી જ જણાય છે. પહેલાં પરિપૂર્ણ સ્વભાવનો વિશ્વાસ કરીને પછી તેમાં એકાગ્રતારૂપી ઘસારો કરતાં કેવળજ્ઞાન જ્યોત પ્રગટે છે. શરીર-મન-વાણી તો દીવાસળીના ખોખાં જેવાં છે, જેમ દીવાસળીના ખોખામાં ભડકો થવાની તાકાત નથી તેમ તે શરીરાદિમાં કેવળજ્ઞાન થવાની તાકાત નથી; અને પૂજા-ભક્તિ આદિ પુણ્યભાવ કે હિંસા-ચોરી આદિ પાપભાવ તે દીવાસળીના પાછલા ભાગ જેવા છે. જેમ દીવાસળીમાં ટોપકા વગરના પાછલા ભાગમાં ભડકો થવાની તાકાત નથી તેમ તે પુણ્ય-પાપમાંથી સમ્યગ્દર્શન કે કેવળજ્ઞાન થવાની તાકાત નથી. તો તે તાકાત શેમાં છે? સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ને કેવળજ્ઞાન થવાની તાકાત તો ચૈતન્ય સ્વભાવમાં છે. પહેલાં તે સ્વભાવની પ્રતીત કરતાં સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે, ને પછી તેમાં એકાગ્રતા કરતાં સમ્યક્ચારિત્ર અને કેવળજ્ઞાન થાય છે, એ સિવાય બીજી રીતે ધર્મ થતો નથી. સ્વભાવની પ્રતીત કરે નહિ ને પુણ્ય-પાપને ઘસ્યા કરે, પૂજા-ભક્તિ-વ્રતમાં શુભરાગ

કર્યા કરે તેથી સમ્યગ્દર્શનાદિ ધર્મ થતો નથી, તેમ જ ઉપવાસાદિ કરી કરીને શરીર-મન-વાણીને ઘસ્યા કરે તેથી પણ કાંઈ ધર્મ થતો નથી, પણ તે શરીર, મન, વાણી અને પુણ્ય-પાપ સિવાયનો ત્રિકાળી ચૈતન્યરૂપ આત્મસ્વભાવ છે તેની પ્રતીતિ અને અનુભવ કરે તો સમ્યગ્દર્શનરૂપ પહેલો ધર્મ થાય, અને પછી તેમાં એકાગ્રતા કરતાં સમ્યક્ચારિત્રરૂપ ધર્મ થાય. સમ્યગ્દર્શન વગર ગમે તેટલા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી જાય, વ્રત-ઉપવાસ કરે, પડિમા લ્યે, પૂજા-ભક્તિ કરે કે દ્રવ્યલિંગી મુનિ થાય—ગમે તેટલું કરે તો પણ તે ધર્મ ન ગણાય, અને તે કરતાં કરતાં ધર્મ થાય નહિ. સમ્યગ્દર્શન થયા પહેલાં પણ અરિહંત ભગવાનના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને જાણે અને તેના જેવો પોતાનો આત્મા છે એમ મનથી નક્કી કરીને તેના અનુભવનો અભ્યાસ કરે તો તેને ધર્મ સન્મુખ કહેવાય, તે જીવ ધર્મના આંગણે આવ્યો છે.

(૧૧) અરિહંત જેવો પોતાનો આત્મા છે એમ જ્યાં મનથી જાણ્યું ત્યાં જ પર તરફની એકાગ્રતાથી કે પુણ્યથી આત્માને લાભ થાય એ માન્યતા ટળી ગઈ. શરીર-મન-વાણીની ક્રિયા તો આત્માથી જુદી છે અને રાગ-દ્વેષના ભાવો થાય છે તે અરિહંત ભગવાનની અવસ્થામાં નથી માટે ખરેખર તે રાગ-દ્વેષના ભાવો આ આત્માની અવસ્થા નથી. કોઈ પણ પુણ્ય-પાપના ભાવથી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર કે કેવળજ્ઞાન થતું નથી. પહેલાં મન દ્વારા ત્રિકાળી આત્માને જાણ્યો ત્યાં આટલું તો નક્કી થયું. પહેલાં મનથી તો આખા આત્મસ્વભાવને જાણી લીધો, 'આવા આત્માની પ્રતીતિ અને અનુભવ કરવાથી જ સમ્યગ્દર્શન થાય છે. ને તેમાં એકાગ્ર થવાથી જ કેવળજ્ઞાન થાય છે' એમ નક્કી કરી લીધું; એટલે હવે તે સ્વભાવ તરફ વળવાનું જ રહ્યું. તે જીવ સ્વભાવ તરફ વળીને મોહનો ક્ષય કઈ રીતે કરે છે તે વાત હારનું દૃષ્ટાંત આપીને આચાર્ય ભગવાન બહુ જ સ્પષ્ટ સમજાવશે.

(૧૨) સ્વભાવ તરફ વલણ કરીને મોહનો ક્ષય કરવાની ને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવાની આ રીત છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટાવવા માટેનો આ અલૌકિક અધિકાર છે. ઘણો ઊંચો અને અપૂર્વ અધિકાર આવ્યો છે. આ અધિકાર સમજીને યાદ રાખવા જેવો છે ને અંદર આત્મામાં ઓગાળવા જેવો છે. પોતાના અંતર સ્વભાવમાં એકાગ્રતાથી જ સમ્યગ્દર્શન ને સમ્યક્ચારિત્ર પ્રગટે છે.

(૧૩) જેણે અરિહંત જેવા પોતાના આત્માને મન વડે જાણી લીધો તે જીવ સ્વભાવના આંગણે આવ્યો છે, પરંતુ આંગણે આવ્યા પછી હવે સ્વભાવનો અનુભવ કરવામાં અનંતો અપૂર્વ પુરુષાર્થ છે, આંગણે આવીને જો વિકલ્પમાં જ અટકી રહે તો અનુભવ થાય નહિ. જેમ મોટા રાજા-મહારાજાના મહેલના આંગણા સુધી આવ્યા પછી મહેલમાં દાખલ થવા માટે હિંમત જોઈએ, તેમ આ ચૈતન્યભગવાનના આંગણે આવ્યા પછી એટલે કે મન વડે આત્મસ્વભાવને જાણ્યા પછી ચૈતન્યસ્વભાવની અંદર ઢળીને અનુભવ કરવા માટે અનંત પુરુષાર્થ હોય તે જ ચૈતન્યમાં ઢળીને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે, ને બીજા જે જીવો શુભ વિકલ્પમાં અટકી જાય છે તેઓ પુણ્યમાં અટકી જાય છે, તેમને ધર્મ થતો નથી. પરંતુ અહીં તો આંગણે અટકવાની વાત જ નથી; જે જીવ સ્વભાવના આંગણે આવ્યો તે જીવ સ્વભાવમાં વળીને અનુભવ કરે જ—એવી અપ્રતિહતપણાની જ વાત લીધી છે. આંગણે આવીને પાછો ફરે એવી વાત જ અહીં નથી લીધી.

(૧૪) પહેલાં મન દ્વારા અરિહંત જેવા પોતાના આત્મસ્વભાવને જાણ્યા પછી હવે અંતર સ્વભાવમાં વળીને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે તેની વાત જણાવે છે. હવે અંતરમાં ઢળવાની વાત છે. બહારમાં અરિહંત ભગવાનનું તો લક્ષ છોડયું ને પોતામાં પણ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના ભેદનું લક્ષ છોડીને અંતરના અભેદ સ્વભાવમાં જાય છે. પહેલાં અરિહંત જેવા પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને જાણ્યા તે ભૂમિકા થઈ, હવે તે ભૂમિકા વટાવીને અંતરમાં અનુભવ કરવાની વાત છે. માટે બરાબર ધ્યાન રાખીને સમજવું.

(૧૫) અહીં મોતીના હારનું દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે. જેમ હાર ખરીદનાર પહેલાં તો હાર, તેની સફેદતા ને તેનાં મોતી—એ ત્રણેને જાણે છે, પણ પછી હાર પહેરે ત્યારે મોતી અને સફેદતાનું લક્ષ હોતું નથી, એકલા હારને જ લક્ષમાં લે છે. અહીં હારને દ્રવ્યની ઉપમા છે, સફેદતાને ગુણની ઉપમા છે ને મોતીને પર્યાયની ઉપમા છે. મોહનો ક્ષય કરનાર જીવ, પહેલાં તો અરિહંત જેવા પોતાના આત્માના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને જાણે છે, પણ જ્યાં સુધી એ ત્રણે ઉપર લક્ષ રહે છે ત્યાં સુધી રાગ રહે છે ને અભેદ આત્માનો અનુભવ થતો નથી; તેથી દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને જાણી લીધા પછી, હવે ગુણ અને પર્યાયોને દ્રવ્યમાં જ સંકેલીને અભેદ આત્માનો અનુભવ કરે છે, તેની વાત કરે છે. અહીં પહેલાં પર્યાયને દ્રવ્યમાં લીન કરવાની અને પછી ગુણને દ્રવ્યમાં લીન કરવાની વાત કરી છે, ગુણને અને પર્યાયને દ્રવ્યમાં જોડવાની વાત ક્રમથી કરી છે. કહેવામાં તો ક્રમથી જ કહેવાય, પણ ખરેખર ગુણ અને પર્યાય બંનેનું લક્ષ એક સાથે જ છૂટી જાય છે; જ્યાં અભેદ દ્રવ્યને લક્ષમાં લીધું ત્યાં ગુણ અને પર્યાય બંનેનું લક્ષ એક સાથે જ ટળી ગયું ને એકલા આત્માનો અનુભવ રહ્યો. મોતીનું લક્ષ છોડીને હારને લક્ષમાં લીધો ત્યાં એકલો હાર જ લક્ષમાં રહ્યો, સફેદતાનું લક્ષ પણ ન રહ્યું. તેમ પર્યાયનું લક્ષ છોડીને જ્યાં દ્રવ્યને લક્ષમાં લઈને એકાગ્ર થયો ત્યાં ગુણનું લક્ષ પણ સાથે જ ટળી ગયું. ગુણ-પર્યાય બંને ગૌણ થઈ ગયા, ને એક દ્રવ્યનો અનુભવ રહ્યો. આ પ્રમાણે દ્રવ્ય ઉપર લક્ષ કરીને આત્માનો અનુભવ કરવો તેનું નામ સમ્યગ્દર્શન છે.

(૧૬) સમ્યગ્દર્શન વગર ધર્મ હોતો નથી, તેથી અહીં પહેલાં જ સમ્યગ્દર્શનની રીત બતાવી છે. પુણ્ય-પાપ થાય તે નિષેધ કરવા માટે જાણવાયોગ્ય છે, પણ સમ્યગ્દર્શનની રીતમાં પુણ્ય કે પાપ નથી. અહીં દૃષ્ટાંતમાં ઝૂલતો હાર લીધો છે તેમ સિદ્ધાંતમાં પરિણમતું દ્રવ્ય બતાવવું છે. દ્રવ્યનું પરિણમન થઈને પર્યાય આવે છે. તે પર્યાયોને ત્રિકાળી પરિણમતા દ્રવ્યમાં જ લીન કરીને, અને ગુણના ભેદનો વિચાર છોડીને દ્રવ્યમાં ઢળે છે ત્યારે સમ્યગ્દર્શન થાય છે.

પર્યાયોને દ્રવ્યમાં અભેદ કર્યા અને 'જ્ઞાન તે આત્મા' એવા ગુણ-ગુણીના ભેદની વાસનાનો પણ લોપ કર્યો ત્યાં વિકલ્પ ન રહ્યો, એટલે ધોળાશને જુદી લક્ષમાં ન લેતાં તેને હારમાં જ સમાવીને જેમ હારને લક્ષમાં લે છે તેમ જ્ઞાન અને આત્મા એવા બે ભેદને લક્ષમાં ન લેતાં એક આત્મદ્રવ્યને જ લક્ષમાં લે છે, ચૈતન્યને ચેતનમાં જ સ્થાપીને એકાગ્ર થાય છે ત્યાં જ સમ્યગ્દર્શન થાય છે, ને મોહ ક્ષય પામે છે.

(૧૭) જુઓ ભાઈ, આ જ આત્માના હિતની વાત છે. આ સમજણ પૂર્વે અનંતકાળમાં

એક સેકંડ પણ કરી નથી. એક સેકંડ પણ આવી સમજણ કરે તેને ભવ રહે નહિ. આ સમજ્યા સિવાય લાખો ને કરોડો રૂપિયા ભેગા થાય તેમાં આત્માને કાંઈ લાભ નથી. આત્માનું લક્ષ કર્યા વગર આત્માના અનુભવની લાખેણી ઘડીનો લાભ નહિ મળે. જેણે આવા આત્માનો નિર્ણય કર્યો, તેને પછી આહાર, વિહારાદિ સંયોગ હોય ને પુણ્ય-પાપનાં પરિણામ પણ થતાં હોય છતાં આત્માનું લક્ષ છૂટતું નથી, આત્માનો નિર્ણય કર્યો છે તે કોઈ પ્રસંગે ખસતો નથી. એટલે તેને ક્ષણે ક્ષણે ધર્મ થયા કરે છે.

(૧૮) પોતે સાચું સમજે ત્યાં ખોટું એની મેળે ટળી જાય છે, તેને માટે પ્રતિજ્ઞા કરવી પડતી નથી. કોઈ કહે કે અગ્નિ ઉષ્ણ છે એમ મેં જાણ્યું, હવે મને 'અગ્નિ ઠંડો છે' એમ ન માનવાની પ્રતિજ્ઞા આપો. પણ તેમાં પ્રતિજ્ઞા શું? અગ્નિનો સ્વભાવ ઉષ્ણ છે એમ જાણ્યું ત્યાં જ તેને ઠંડો ન માનવાની પ્રતિજ્ઞા થઈ જ ગઈ. તેવી જ રીતે 'સાકર કડવી છે' એમ ન માનવાની પ્રતિજ્ઞા આપો એમ કોઈ કહે, તો તેવી પ્રતિજ્ઞા હોય નહિ. સાકરનો ગળ્યો સ્વભાવ નક્કી કર્યો ત્યાં તે પ્રતિજ્ઞા સ્વયમેવ થઈ જ ગઈ. તેમ આત્મસ્વભાવને જેણે જાણ્યો તેને ખોટાની માન્યતા તો ટળી જ ગઈ. સ્વભાવને જાણ્યો ત્યાં 'ખોટું ન માનવાની પ્રતિજ્ઞા' તેમાં આવી જ ગઈ. સાચું જ્ઞાન થયું તે પોતે જ ખોટું ન માનવાની પ્રતિજ્ઞાવાળું છે. 'ખોટાને ન માનવું' એવી પ્રતિજ્ઞા માગે, તો તેનો અર્થ એ થયો કે હજી તેને ખોટાની માન્યતા ઊભી છે, ને સાચાનો નિર્ણય થયો નથી. આત્માના ગુણ-પર્યાયને અભેદ દ્રવ્યમાં જ પરિણમાવીને જેણે અભેદ આત્માનો નિર્ણય કર્યો તેને અભેદ આત્મસ્વભાવની પ્રતીતિરૂપ પ્રતિજ્ઞા થઈ, ત્યાં તેનાથી ઊંધી માન્યતાઓ ટળી જ ગઈ; એટલે ઊંધી માન્યતા ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા થઈ ગઈ. તે જ પ્રમાણે જેણે ચારિત્ર પ્રગટ કર્યું તેને અચારિત્ર ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા થઈ જ ગઈ.

(૧૯) આ ગાથામાં અરિહંત જેવા આત્માને જાણવાની વાત કરી, તેમાં એટલું તો આવી ગયું કે પાત્ર જીવને અરિહંતદેવ સિવાય સર્વે કુદેવાદિની માન્યતા તો છૂટી જ ગઈ છે. અરિહંતના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને જાણીને ત્યાં અટકતો નથી પણ પોતાના આત્મા તરફ વળે છે. દ્રવ્ય-ગુણ ને પર્યાયથી પરિપૂર્ણ મારું સ્વરૂપ છે, રાગ-દ્વેષ મારું સ્વરૂપ નથી—એમ નક્કી કરીને, પછી પર્યાયનું લક્ષ છોડીને અને ગુણભેદનું લક્ષ પણ છોડીને અભેદ આત્માને લક્ષમાં લ્યે છે ત્યારે એકલા ચિન્માત્ર સ્વભાવનો અનુભવ થાય છે, તે જ વખતે સમ્યગ્દર્શન થાય છે, ને મોહનો ક્ષય થઈ જાય છે.

(૨૦) આત્મા અનંત ગુણનો પિંડ તે હાર છે, તેનો ચૈતન્યગુણ તે ધોળાશ છે, અને તેના એકેક સમયના ચૈતન્યપર્યાયો તે મોતી છે. આત્માનો અનુભવ કરવા માટે પહેલાં તો તે દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયનો જુદો જુદો વિચાર કરે છે; પર્યાયમાં રાગ-દ્વેષ થાય તે મારું સ્વરૂપ નથી, કેમકે અરિહંતના પર્યાયમાં રાગ દ્વેષ નથી. રાગરહિત કેવળજ્ઞાન પર્યાય મારું સ્વરૂપ છે. તે પર્યાય ક્યાંથી આવે છે? ત્રિકાળી ચૈતન્યગુણ છે તેમાંથી તે પર્યાય પ્રગટે છે. અને એવા જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, અસ્તિત્વ વગેરે અનંતગુણનો એકરૂપ પિંડ તે આત્મદ્રવ્ય છે.—આમ જાણ્યા પછી ભેદનું લક્ષ છોડીને અભેદ આત્માને લક્ષમાં લઈ ને એક આત્માને જ જાણતાં વિકલ્પરહિત નિર્વિકલ્પ આનંદનો અનુભવ થાય છે. તે જ નિર્વિકલ્પ આત્મસમાધિ છે, તે જ આત્મસાક્ષાત્કાર

છે, તે જ સ્વાનુભવ છે, તે જ ભગવાનનાં દર્શન છે, તે જ સમ્યગ્દર્શન છે. જે કહો તે એ જ છે, એ જ ધર્મ છે. જેમ દોરો પરોવેલી સોય ખોવાતી નથી, તેમ આત્મામાં જો સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી દોરો પરોવી લ્યે તો તે આત્મા સંસારમાં ભ્રમણ કરે નહિ.

(૨૧) પહેલાં અરિહંત જેવા પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને જાણીને અરિહંતનું લક્ષ છોડીને પોતાના આત્મા તરફ વળ્યો; હવે અંતરમાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના વિકલ્પ છોડીને એક ચેતનસ્વભાવને લક્ષમાં લઈને એકાગ્ર થતાં આત્મામાં મોહ ક્ષય માટેની કેવી ક્રિયા થાય છે તે કહે છે. ગુણ-પર્યાયને દ્રવ્યમાં જ અભેદ કરીને અંતરમાં વળ્યો ત્યાં ઉત્તરોત્તર ક્ષણે કર્તા-કર્મ-ક્રિયાના ભેદનો ક્ષય થતો જાય છે અને જીવ નિષ્ક્રિય ચિન્માત્રભાવને પામે છે. અંતરમાં વળ્યો ત્યાં 'હું કર્તા છું, ને આત્માની શ્રદ્ધા કરવા તરફ વળું છું' એવા ભેદનો વિકલ્પ રહેતો નથી. 'હું કર્તા છું, ને પર્યાય કર્મ છે, પુણ્ય-પાપનો કર્તા નથી ને સ્વભાવપર્યાયનો કર્તા છું, પર્યાયને અંતરમાં એકાગ્ર કરવાની ક્રિયા કરું છું, મારો પર્યાય અંતરમાં એકાગ્ર થતો જાય છે' એવા પ્રકારે કર્તા, કર્મ અને ક્રિયાની વહેંચણીના વિકલ્પો નાશ થઈ જાય છે. વિકલ્પરૂપ ક્રિયા રહેતી નથી માટે તે જીવ નિષ્ક્રિય ચિન્માત્રભાવને પામે છે. 'જે પર્યાય દ્રવ્યમાં વળીને એકાગ્ર થયો તે પર્યાયને મેં વાળ્યો' એવો કર્તા-કર્મના વિભાગનો વિકલ્પ અનુભવ વખતે હોતો નથી. એકલા ચિન્માત્રભાવ આત્માનો અનુભવ રહી જાય છે, તે જ ક્ષણે મોહ નિરાશ્રય થયો થકો નાશ પામે છે; આ જ અપૂર્વ સમ્યગ્દર્શન છે.

સમ્યગ્દર્શન થાય ત્યારે 'હું પર્યાયને અંતરમાં વાળું છું' એવો વિકલ્પ હોતો નથી. 'હું પર્યાયને દ્રવ્યમાં વાળું અથવા આ વર્તમાન અંશને ત્રિકાળમાં અભેદ કરું' એવો વિકલ્પ રહે તો પર્યાયદૃષ્ટિનો રાગ થાય છે ને અભેદ દ્રવ્ય પ્રતીતમાં આવતું નથી. અભેદ સ્વભાવ તરફ ઢળતાં તે વિકલ્પનો ક્ષય થઈ જાય છે, અને આત્માનો નિર્વિકલ્પ અનુભવ થાય છે. જીવને આવો અનુભવ થયો ત્યારે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ થયો, જૈનધર્મી થયો. એ સિવાય ખરેખર જૈનધર્મી કહેવાય નહિ.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ એટલે કે પહેલામાં પહેલો જૈન કેમ થવાય તેની આ રીત કહેવાય છે. આત્મા પરનાં કામ કરે એમ માને તે તો સ્થૂળ મિથ્યાદૃષ્ટિ અજૈન છે. પુણ્ય-પાપના ભાવ થાય તેને આત્માનું કર્તવ્ય માને તો તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તેને જૈનધર્મ નથી; અને 'અંતરમાં નિર્મળ પર્યાય થાય તેને હું કરું છું.' એમ આત્મામાં કર્તા-કર્મના ભેદના વિકલ્પમાં રોકાઈ રહે તો પણ મિથ્યાત્વ ટળતું નથી. 'મારો પર્યાય અંતર તરફ વળે છે, પહેલાં પર્યાય કરતાં બીજા પર્યાયમાં અંતરની એકાગ્રતા વધતી જાય છે' એમ કર્તા-કર્મ ને ક્રિયાના ભેદનું લક્ષ રહે તે વિકલ્પની ક્રિયા છે. અંતર સ્વભાવમાં વળતાં તે વિકલ્પની ક્રિયાનો ક્ષય થતો જાય છે અને આત્મા નિષ્ક્રિય (એટલે કે વિકલ્પની ક્રિયા રહિત) ચિન્માત્રભાવને પામે છે; એટલે તે જીવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ થયો, ધર્મી થયો, જૈન થયો. પછી અસ્થિરતાના કારણે તેને જે રાગ-દ્વેષના વિકલ્પ ઊઠે તેમાં એકતાબુદ્ધિ થતી નથી, ને સ્વભાવની દૃષ્ટિ ટળતી નથી. તેથી સમ્યગ્દર્શન ધર્મ ટકી રહે છે.

(૨૨) આ અપૂર્વ વાત છે. જેમ વેપાર ધંધામાં વ્યાજ વગેરે ગણવામાં ધ્યાન રાખે છે તેમ અહીં આત્માની રુચિ કરીને બરાબર ધ્યાન રાખવું જોઈએ, અંતરમાં મેળવણી કરવી જોઈએ.

બરાબર માંગળિક ટાણે અપૂર્વ વાત આવી છે. આ કાંઈક અપૂર્વ વાત છે, સમજવા જેવી છે એમ રુચિ લાવીને ૬૦ મિનિટ બરાબર લક્ષ રાખીને સાંભળે તો ય બીજા કરતાં જુદી જાતના મહાન પુણ્ય થઈ જાય. અને જો આત્માનું લક્ષ રાખીને અંતરમાં સમજે તો તો અનંતકાળે નહિ મળેલો એવો અપૂર્વ સમ્યગ્દર્શનનો લાભ થાય. આ વાત સાંભળવા મળવી પણ મોંઘી છે.

(૨૩) 'મારી પર્યાયને હું અંતરમાં વાળું છું, પર્યાયની ક્રિયામાં ફેરફાર થતો જાય છે, નિર્મળતા વધતી જાય છે' એવો વિકલ્પ રહે તે રાગ છે. અંતર સ્વભાવમાં વળતાં ઉત્તરોત્તર ક્ષણે તે વિકલ્પ નાશ પામતો જાય છે; જ્યાં આત્માના લક્ષે એકાગ્ર થવા માંડે છે ત્યાં ભેદના વિકલ્પની ક્રિયાનો ક્ષય થઈ જાય છે, અને જીવ નિષ્ક્રિય ચિન્માત્ર સ્વભાવને અનુભવે છે. આવી સમ્યગ્દર્શનની અંતરક્રિયા છે, તે જ ધર્મની પહેલી ક્રિયા છે. આત્મામાં નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે છે તે પોતે ધર્મક્રિયા છે, પણ 'હું નિર્મળ પર્યાય પ્રગટ કરું, અભેદ આત્મામાં પર્યાયને વાળું'—એવો ભેદનો વિકલ્પ તે રાગ છે, તે ધર્મની ક્રિયા નથી; અનુભવ સમયે તે વિકલ્પની ક્રિયાનો અભાવ છે તેથી 'નિષ્ક્રિય ચિન્માત્ર ભાવને પામે છે' એમ કહ્યું છે. નિષ્ક્રિય ચિન્માત્ર ભાવની પ્રાપ્તિ તે જ સમ્યગ્દર્શન છે.

(૨૪) જાણનાર–દેખનાર તે હું, રાગની ક્રિયા હું નહિ—એમ પહેલાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું સ્વરૂપ નક્કી કરતાં રાગ હતો, પણ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું સ્વરૂપ જાણીને અભેદ સ્વભાવમાં ઢળવાનું જ પહેલેથી લક્ષ હતું. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને ઓળખ્યા પછી પણ જ્યાં સુધી ભેદનું લક્ષ રહે ત્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શન ન થાય, અભેદ સ્વભાવમાં ઢળતાં ભેદનું લક્ષ છૂટી જાય છે અને સમ્યગ્દર્શન થાય છે. પહેલાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને જાણ્યા તે કરતાં આમાં અનંત ગણો પુરુષાર્થ છે. આ અંતરના સ્વભાવની ક્રિયા છે, આમાં અપૂર્વ સ્વભાવનો પુરુષાર્થ છે. સ્વભાવના અનંત પુરુષાર્થ વગર જો તરી જવાતું હોત તો તો બધા જીવો મોક્ષમાં ચાલ્યા જાત! પુરુષાર્થ વગર આ સમજાય તેમ નથી. સ્વભાવની રુચિપૂર્વક અનંતો પુરુષાર્થ માગે છે. આ સમજવા માટે ધીરજથી સદ્‌ગુરુગમે અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

(૨૫) પહેલાં અરિહંતના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને જાણે તે જીવ પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને જાણે, અને પછી અંતરમાં પોતાના અભેદ સ્વભાવ તરફ વળીને આત્માને જાણતાં તેનો મોહ ક્ષય થઈ જાય છે. 'હું અંદર ઢળું છું માટે હમણાં કાર્ય પ્રગટ થશે' એવા વિકલ્પ પણ છોડીને ક્રમે ક્રમે સહજ સ્વભાવમાં ઢળતો જાય છે, ત્યાં મોહ નિરાશ્રય થઈને નાશ પામી જાય છે.

(૨૬) આ ૮૦ મી ગાથામાં ભગવાનશ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે સમ્યગ્દર્શનનો અપૂર્વ ઉપાય બતાવ્યો છે. જે આત્મા અરિહંત ભગવાનના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને જાણે તેને પોતાના આત્માની ખબર પડે કે હું પણ અરિહંતની જાતનો છું, અરિહંતોની પંક્તિમાં બેસું તેવો મારો સ્વભાવ છે. એમ નક્કી કર્યા પછી પર્યાયમાં જે કચાશ છે તે ટાળીને અરિહંત જેવી પૂર્ણતા કરવા માટે પોતાના આત્મસ્વભાવમાં જ એકાગ્ર થવાનું રહ્યું. એટલે તે જીવ પોતાના આત્મા તરફ વળવાની ક્રિયા કરે છે ને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે. તે સમ્યગ્દર્શન માટેની ક્રિયાનું આ વર્ણન છે. આ

ધર્મની પહેલામાં પહેલી ક્રિયા છે. નાનામાં નાનો જૈન ધર્મી એટલે કે અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ થવાની આ વાત છે. આ સમજ્યા વગર કોઈ જીવને છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાનની મુનિદશા કે પાંચમા ગુણસ્થાનની શ્રાવકદશા હોય જ નહિ; તેમ જ પંચમહાવ્રત, વ્રત, પડિમા, ત્યાગ—કાંઈ પણ સાચું હોય નહિ. મુનિ કે શ્રાવક થયા પહેલાંના સમ્યગ્દર્શન ધર્મની આ વાત છે. વસ્તુ સ્વરૂપ શું છે તે સમજ્યા વગર ઉતાવળા થઈને બાહ્ય ત્યાગ કરવા માંડે તેથી કાંઈ ધર્મ થાય નહિ. ભરત ચક્રવર્તીને છ ખંડનું રાજ્ય હતું, તેમને અબજો વર્ષો સુધી રાજપાટમાં રહેવા છતાં આવી દશા હતી. જેણે આત્મસ્વભાવનું ભાન કર્યું તેને તે ભાન સદાય રહ્યા કરે છે. ખાતાં-પીતાં ક્યારેય આત્માનું ભાન ભુલાય નહિ ને સદાય આવું ભાન રહ્યા કરે—તે જ સદાય કરવાનું છે. આવું ભાન થયા પછી તે ગોખવું ન પડે. જેમ હજારો માણસોના ઢેઢિયા મેળામાં વાણિયો જઈ ચડે ને હજારો ઢેઢની વચમાં ઊભો હોય તો પણ 'હું વાણિયો છું' એ વાત તે ભૂલે નહિ, તેમ ધર્મી જીવ, ઢેઢિયા મેળાની જેમ, અનેક પ્રકારના રાજપાટ, વેપાર, ધંધા વગેરે સંયોગમાં ઊભેલા દેખાય ને પુણ્ય-પાપ થતાં હોય છતાં ક્યારેય ઊંઘમાં પણ ચૈતન્યનું ભાન ભૂલતા નથી. પાથરણું પાથરીને બેસે ત્યારે જ ધર્મ થાય—એમ નથી, પણ આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ ધર્મ ચોવીશે કલાક રહ્યા કરે છે.

(૨૭) આ વાત અંતરમાં પકડવા જેવી છે. રુચિપૂર્વક ધીમાશથી પરિચય કરે તો આ વાત પકડાય તેમ છે. પોતાની માનેલી બધી પક્કડ મૂકીને સત્સમાગમે પરિચય કર્યા વગર ઉતાવળથી આ વાત પકડાય એમ નથી. પહેલાં સત્સમાગમે શ્રવણ, ગ્રહણ ને ધારણા કરીને, શાંતિથી અંતરમાં વિચારવું જોઈએ. આ તો એકલા અંતરના વિચારનું કાર્ય છે. પણ સત્સમાગમે શ્રવણ, ગ્રહણ ને ધારણા જ ન કરે તો પછી વિચારીને અંતરમાં કેવી રીતે ઉતારે? અંતરમાં અપૂર્વ હોંશથી આત્માની દરકારપૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઈએ, પૈસામાં સુખ નથી છતાં પૈસા મળવાની વાત કેવી હોંશથી સાંભળે છે? આ તો આત્માની મુક્તિ મળે તેવી વાત છે, તે સમજવા માટે અંતરમાં હોંશ અને ઉત્સાહ જોઈએ. જીવનમાં આ જ કરવા જેવું છે.

(૨૮) પહેલાં સ્વભાવ તરફ ઢળવાની વાત કરી ત્યારે આત્માને ઝૂલતા હારની ઉપમા આપી હતી, અને પછી અંતરમાં એકાગ્ર થઈને અનુભવ કર્યો ત્યારે અકંપ પ્રકાશવાળા મણિની ઉપમા આપી છે. 'એ રીતે મણિની જેમ જેનો નિર્મળ પ્રકાશ અકંપપણે પ્રવર્તે છે એવા તે (ચિન્માત્ર ભાવને પામેલા) જીવને મોહાંધકાર નિરાશ્રયપણાને લીધે અવશ્યમેવ પ્રલય પામે છે.' જેમ મણિનો પ્રકાશ પવનથી હલતો નથી તેમ અહીં આત્માને એવી અડગ શ્રદ્ધા થઈ કે આત્માની શ્રદ્ધામાં કદી ડગે નહિ. જીવ જ્યાં આત્માની નિશ્ચલ પ્રતીતિમાં ટક્યો ત્યાં મિથ્યાત્વ ક્યાં રહે? જીવ પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિર થયો ત્યાં તેને મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયમાં જોડાણ ન રહ્યું તેથી તે મિથ્યાત્વકર્મનો જરૂર ક્ષય થઈ જાય છે. આમાં ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન જેવી વાત છે. પંચમ આરાના મુનિ પંચમ આરાના જીવોને માટે વાત કરે છે, છતાં મોહના ક્ષયની જ વાત કરી છે. ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ પણ અપ્રતિહતપણે ક્ષાયિક જ થાય એવી વાત લીધી છે. અને પછી ક્રમે ક્રમે અકંપપણે આગળ વધીને તે જીવ ચારિત્રદશા પ્રગટ કરી કેવળજ્ઞાન પામીને સિદ્ધ થાય છે.

* * *

૧૬. ભેદવિજ્ઞાનીનો ઉલ્લાસ

જે ચૈતન્યનું લક્ષણ નથી એવી સમસ્ત બંધભાવની લાગણીઓ મારાથી ભિન્ન છે—એમ બંધભાવથી ભિન્ન સ્વભાવનો નિર્ણય કરતાં ચૈતન્યને તે બંધભાવની લાગણીઓનો આધાર રહેતો નથી, એકલા આત્માનો જ આધાર રહે છે. આવા સ્વાશ્રયપણાની કબૂલાતમાં ચૈતન્યનું અનંત વીર્ય આવ્યું છે. પોતાની પ્રજ્ઞાશક્તિ દ્વારા જેણે બંધરહિત સ્વભાવનો નિર્ણય કર્યો તેને સ્વભાવની હોંશ અને પ્રમોદ આવે કે અહો! આ ચૈતન્યસ્વભાવ પોતે ભવરહિત છે, મેં તેનો આશ્રય કર્યો તેથી હવે મારે ભવના અંત નજીક આવ્યા અને મુક્તિદશાના નગારાં વાગ્યાં. પોતાના નિર્ણયથી ચૈતન્યસ્વભાવમાં જે નિઃશંકતા કરે તેને ચૈતન્ય પ્રદેશોમાં ઉલ્લાસ થાય અને તેને અલ્પકાળમાં મુક્તદશા થાય જ.

[શ્રી સમયસાર મોક્ષ અધિકારના વ્યાખ્યાનમાંથી]

---

૧૭. રે ભવ્ય! તું તત્ત્વનો કૌતૂહલી થઈ આત્માનો અનુભવ કર

अयि कथमपि मृत्वा तत्त्वकौतूहली सन्
अनुभव भवमूर्तेः पार्श्ववर्ती मुहूर्तम् ।
पृथगथ विलसन्तं स्वं समालोक्य येन
त्यजसि झगिति मूर्त्या साकमेकत्वमोहम् ॥

(સમયસાર કલશ-૨૩)

શ્રી આચાર્યદેવ કોમળ સંબોધનથી કહે છે કે હે ભાઈ! તું કોઈ પણ રીતે મહા કષ્ટે અથવા મરીને પણ તત્ત્વોનો કૌતૂહલી થઈ આ શરીરાદિ મૂર્ત દ્રવ્યનો એક મુહૂર્ત (બે ઘડી) પાડોશી થઈ આત્માનો અનુભવ કર કે જેથી પોતાના આત્માને વિલાસરૂપ, સર્વ પરદ્રવ્યોથી જુદો દેખી આ શરીરાદિ મૂર્તિક પુદ્ગલદ્રવ્ય સાથે એકપણાના મોહને તું તુરત જ છોડશે.

મિથ્યાદૃષ્ટિના મિથ્યાત્વનો નાશ કેમ થાય? અને ઊંધી માન્યતા ને ઊંધા પાપ અનાદિના કેમ ટળે? તેનો ઉપાય બતાવે છે.

આચાર્યદેવ કડક સંબોધન કરીને કહેતા નથી પણ કોમળ સંબોધન કરીને કહે છે કે હે ભાઈ! આ તને શોભે છે? કોમળ સંબોધન કરીને જગાડે છે કે તું કોઈ પણ રીતે મહા કષ્ટે અથવા મરીને પણ—મરણ જેટલાં કષ્ટ આવે તો પણ તે બધું સહન કરીને તત્ત્વનો કૌતૂહલી થા.

જેમ કૂવામાં કોશિયો મારી તાગ લાવે છે તેમ જ્ઞાનથી ભરેલા ચૈતન્ય કૂવામાં પુરુષાર્થરૂપ ઊંડો કોશિયો મારી તાગ લાવ, વિસ્મયતા લાવ, દુનિયાની દરકાર છોડ. દુનિયા એકવાર તને

ગાંડો કહેશે, ભંગડભૂત પણ કહેશે. દુનિયાની અનેક પ્રકારની પ્રતિકૂળતા આવે તોપણ તેને સહન કરીને, તેની ઉપેક્ષા કરીને ચૈતન્યભગવાન કેવા છે તેને જોવાને એકવાર કૌતૂહલ તો કર ! જો દુનિયાની અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતામાં રોકાઇશ તો તારા ચૈતન્યભગવાનને તું જોઈ શકીશ નહિ. માટે દુનિયાનું લક્ષ છોડી દઈ અને તેનાથી એકલો પડી એકવાર મહાન કષ્ટે પણ તત્ત્વનો કૌતૂહલી થા.

જેમ સૂતર અને નેતરને મેળ ખાય નહિ તેમ જેને આત્માની ઓળખાણ કરવી હોય તેને અને જગતને મેળ નહિ ખાય. સમ્યગ્દષ્ટિરૂપ સૂતર અને મિથ્યાદષ્ટિરૂપ નેતરને મેળ નહિ ખાય. આચાર્યદેવ કહે છે કે હે બંધુ! તું ચોરાશીના કૂવામાં પડયો છે, તેમાંથી પાર પામવા માટે ગમે તેટલા પરિષહો કે ઉપસર્ગો આવે, મરણ જેટલા કષ્ટો આવે તોપણ, તેની દરકાર છોડીને પુણ્ય–પાપરૂપ વિકારભાવનો બે ઘડી પાડોશી થા, તો ચૈતન્યદળ તને જુદું જણાશે. 'શરીરાદિ તથા શુભાશુભ ભાવ એ બધું મારાથી જુદું છે ને હું એનાથી જુદો છું, —પાડોશી છું' એમ એકવાર પાડોશી થઈ આત્માનો અનુભવ કર.

સાચી સમજણ કરીને નજીકમાં રહેલા પદાર્થોથી હું જુદો જાણનાર–દેખનાર છું; શરીર, વાણી, મન તે બધાં બહારના નાટક છે એમ તેને નાટકસ્વરૂપે જો. તું તેનો સાક્ષી છો. સ્વાભાવિક અંતર જ્યોતિથી જ્ઞાનભૂમિકાની સત્તામાં આ બધું જે જણાય છે તે હું નહિ પણ તેને જાણનારો તેટલો હું—એમ તેને જાણ તો ખરો! અને તેને જાણીને તેમાં લીન તો થા! આત્મામાં શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને લીનતા પ્રગટ થાય છે તેનું આશ્ચર્ય લાવી એકવાર પાડોશી થા.

જેમ મુસલમાનનું ઘર અને વાણિયાનું ઘર નજીક નજીક હોય તો વાણિયો તેનો પાડોશી થઈ રહે છે, પણ તે મુસલમાનનું ઘર પોતાનું માનતો નથી; તેમ હે ભવ્ય! તું પણ ચૈતન્ય સ્વભાવમાં ઠરી પર પદાર્થોનો બે ઘડી પાડોશી થા, પરથી ભિન્ન આત્માનો અનુભવ કર.

શરીર–મન–વાણીની ક્રિયા તથા પુણ્ય–પાપના પરિણામ તે બધું પર છે. ઊંધા પુરુષાર્થ વડે પરનું માલિકીપણું માન્યું છે, વિકારી ભાવ તરફ તારું બહારનું લક્ષ છે; તે બધું છોડી સ્વભાવમાં શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને લીનતા કરી એક અંતર્મુહૂર્ત એટલે બે ઘડી છૂટો પડી ચૈતન્યમૂર્તિ આત્માને છૂટો જો. ચૈતન્યની વિલાસરૂપ મોજને જરાક છૂટો પડીને જો. તે મોજને અંદરમાં દેખતાં શરીરાદિના મોહને તું તુરત જ છોડી શકશે. '**झगिति**' એટલે ઝટ દઈ ને છોડી શકીશ. આ વાત સહેલી છે, કેમકે તારા સ્વભાવની છે. કેવળજ્ઞાન–લક્ષ્મીને સ્વરૂપસત્તાભૂમિમાં ઠરીને જો તો પર સાથેના મોહને ઝટ દઈ ને છોડી શકીશ.

ત્રણકાળ ત્રણલોકની પ્રતિકૂળતાના ગંજ એક સાથે સામે આવીને ઊભા રહે તો પણ માત્ર જ્ઞાતાપણે રહીને તે બધું સહન કરવાની શક્તિ આત્માના જ્ઞાયક સ્વભાવની એક સમયની પર્યાયમાં રહેલી છે. શરીરાદિથી ભિન્નપણે આત્માને જાણ્યો તેને એ પરિષહોના ગંજ જરાપણ અસર કરી શકે નહિ એટલે કે ચૈતન્ય પોતાના વેપારથી જરાપણ ડગે નહિ.

જેમ કોઈ જીવતા રાજકુમારને—કે જેનું શરીર કોમળ છે તેને—જમશેદપુરની અગ્નિની ભઠ્ઠીમાં એકદમ નાખી દે અને તેને જે દુઃખ થાય તેના કરતાં અનંતગણું દુઃખ પહેલી નરકે છે,

અને પહેલી નરક કરતાં બીજી, ત્રીજી આદિ સાતમી નરકે એક એકથી અનંતગણું દુઃખ છે. એવા અનંતા દુઃખની પ્રતિકૂળતાની વેદનામાં પડેલો, મહા આકરાં પાપ કરીને ત્યાં ગયેલો, તીવ્ર વેદનાના ગંજમાં પડેલો છતાં, તેમાં કોઈ વાર કોઈ જીવને એવો વિચાર આવે કે અરેરે! આવી વેદના! આવી પીડા! એવા વિચારો કરતાં સ્વસન્મુખ વેગ વળતાં સમ્યગ્દર્શન થઈ જાય છે. ત્યાં સત્સમાગમ નથી પણ પૂર્વે એકવાર સત્સમાગમ કર્યો હતો, સત્‌નું શ્રવણ કર્યું હતું અને વર્તમાન સમ્યક્ વિચારના બળથી સાતમી નરકની મહા તીવ્ર પીડામાં પડેલો છતાં પીડાનું લક્ષ ચૂકી જઈને સમ્યગ્દર્શન થાય છે, આત્માનું વેદન થાય છે. સાતમી નરકમાં રહેલા સમ્યગ્દર્શન પામેલા જીવને તે નરકની પીડા અસર કરી શકતી નથી, કારણ કે તેને ભાન છે કે મારા જ્ઞાનસ્વરૂપ ચૈતન્યને કોઈ પરપદાર્થ અસર કરી શકતો નથી. એવી અનંતી વેદનામાં પડેલા પણ આત્માનો અનુભવ પામ્યા છે, તો સાતમી નરક જેટલી પીડા તો અહીં નથી ને? મનુષ્યપણું પામીને રોદણાં શું રોયાં કરે છે? હવે સત્સમાગમે આત્માની પિછાણ કરી આત્માનુભવ કર. આત્માનુભવનું એવું માહાત્મ્ય છે કે પરિષહ આવ્યે પણ ડગે નહિ ને બે ઘડી સ્વરૂપમાં લીન થાય તો પૂર્ણ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરે, જીવન્મુક્ત દશા થાય અને મોક્ષદશા થાય; તો પછી મિથ્યાત્વનો નાશ કરી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું તે તો સુગમ છે.

[શ્રી સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩]

૧૮. સૌથી મોટામાં મોટું પાપ, સૌથી મોટામાં મોટું પુણ્ય અને સૌથી પહેલામાં પહેલો ધર્મ

પ્રશ્ન :—જગતમાં સૌથી મોટામાં મોટું પાપ કયું?

ઉત્તર :—મિથ્યાત્વ એ જ સૌથી મોટામાં મોટું પાપ છે.

પ્રશ્ન: —સૌથી મોટામાં મોટું પુણ્ય કયું?

ઉત્તર :—તીર્થંકર નામકર્મ તે સૌથી મોટામાં મોટું પુણ્ય છે. આ પુણ્ય સમ્યગ્દર્શન પછીની જ ભૂમિકામાં શુભરાગ વડે બંધાય છે, મિથ્યાદૃષ્ટિને આ પુણ્ય હોતાં નથી.

પ્રશ્ન :—સૌથી પહેલામાં પહેલો ધર્મ કયો?

ઉત્તર :—સમ્યગ્દર્શન એ જ સૌથી પહેલામાં પહેલો ધર્મ છે. સમ્યગ્દર્શન વગર જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ, દયા, અહિંસા વગેરે એકેય ધર્મ સાચા હોતા નથી. તે બધા ધર્મો સમ્યગ્દર્શન થયા પછી જ હોય છે, માટે સમ્યગ્દર્શન એ જ ધર્મનું મૂળ છે.

પ્રશ્ન :—મિથ્યાત્વને સૌથી મોટામાં મોટું પાપ શા માટે કહ્યું?

ઉત્તર :—મિથ્યાત્વ એટલે ઊંધી માન્યતા, ખોટી સમજણ. જીવ પરનું કરી શકે અને પુણ્યથી ધર્મ થાય—એમ જેણે માન્યું તેની તે ઊંધી માન્યતામાં એકેક ક્ષણમાં અનંત પાપ

આવે છે. કઈ રીતે? તે કહે છે-'પુણ્યથી ધર્મ થાય અને જીવ બીજાનું કરી શકે' એમ જેણે માન્યું છે તેણે 'પુણ્યથી ધર્મ ન થાય અને જીવ પરનું કાંઈ ન કરી શકે' એમ કહેનારા બધા ખોટા એમ પણ માન્યું છે, અને તેથી 'પુણ્યથી ધર્મ ન થાય અને જીવ પરનું ન કરે' એમ કહેનારા ત્રણે કાળના અનંત તીર્થંકરો, કેવળી ભગવંતો, સંત-મુનિઓ અને સમ્યગ્જ્ઞાની જીવો એ બધાયને તેણે એક ક્ષણમાં ખોટા માન્યા અને વસ્તુસ્વભાવને પણ વિપરીતપણે માન્યો. આ રીતે મિથ્યાત્વના એક સમયના ઊંધા વીર્યમાં અનંત સતના નકારનું મહાપાપ છે.

વળી જેમ હું—જીવ પરનો કર્તા છું અને પુણ્ય-પાપનો કર્તા છું તેમ જગતના સર્વે જીવો સદાકાળ પરવસ્તુના અને પુણ્ય-પાપરૂપ વિકારના કર્તા છે—એમ પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવના અભિપ્રાયમાં આવ્યું. એ રીતે ઊંધી માન્યતાથી તેણે જગતના બધા જીવોને પરના કર્તા અને વિકારના ધણી ઠરાવ્યા એટલે કે બધા જ જીવોના શુદ્ધ અવિકાર સ્વરૂપનું પોતાના ઊંધા અભિપ્રાય વડે ખૂન કર્યું, તે મહા ઊંધી દૃષ્ટિનું સૌથી મોટું પાપ છે. ત્રિકાળી સતનો એક સમયમાં અનાદર તે જ જગતનું સૌથી મોટું પાપ છે.

વળી, એક જીવ બીજા જીવનું કરી શકે એટલે કે બીજા જીવો મારું કાર્ય કરે અને હું બીજા જીવોનું કાર્ય કરું એમ મિથ્યાત્વી જીવ માને છે, તેથી જગતના બધા જીવો એક બીજાના ઓશિયાળા-પરાધીન છે એમ માન્યું. એ રીતે પોતાની ઊંધી માન્યતામાં જગતના બધા જ જીવોના સ્વાધીન સ્વભાવની હિંસા કરી, તેથી મિથ્યા માન્યતા એ જ મહાન હિંસકભાવ છે અને તે જ મહાનમાં મહાન પાપ છે.

શ્રી પરમાત્મ પ્રકાશમાં કહ્યું છે કે સમ્યક્ત્વસહિત નરકવાસ પણ ભલો છે, અને મિથ્યાત્વ સહિત સ્વર્ગવાસ પણ બૂરો છે; આથી નક્કી થાય છે કે જે ભાવે નરક મળે તે અશુભ પાપભાવ કરતાં પણ મિથ્યાત્વનું પાપ ઘણું જ મોટું છે. આમ સમજીને જીવોએ સર્વથી પહેલાં સાચી સમજણરૂપ ધર્મ વડે મિથ્યાત્વનું મોટું પાપ ટાળવાનો ઉપાય કરવો જોઈએ. આ જગતમાં જીવને મિથ્યાત્વ સમાન અહિત કરનાર બીજું કોઈ નથી, અને સમ્યક્ત્વ સમાન ઉપકાર કરનાર બીજું કોઈ નથી.

૧૯. પ્રભુ! તારી પ્રભુતા

હે જીવ! હે પ્રભુ! તું કોણ છે તેનો કદી વિચાર કર્યો છે? કયું તારું રહેઠાણ અને કયું તારું કાર્ય તેની તને ખબર છે? પ્રભુ! વિચાર તો ખરો કે તું ક્યાં છે અને આ બધું શું છે? તને કેમ શાંતિ નથી?

પ્રભુ! તું સિદ્ધ છે, સ્વતંત્ર છે, પરિપૂર્ણ છે, વીતરાગ છે. પણ તને તારા સ્વરૂપની ખબર નથી તેથી જ તને શાંતિ નથી. ભાઈ! ખરેખર તું ઘર ભૂલ્યો છે—ભૂલો પડચો છે, પારકા ઘરને તું તારું રહેઠાણ માની બેઠો; પણ બાપુ! એમ અશાંતિનો અંત નહીં આવે!

ભગવાન ! શાંતિ તો તારા સ્વઘરમાં જ ભરી છે. ભાઈ ! એકવાર બધાયનું લક્ષ છોડીને તારા સ્વઘરમાં તો જો ! તું પ્રભુ છે, તું સિદ્ધ છે. પ્રભુ ! તું તારા સ્વઘરને જો, પરમાં ન જો. પરમાં લક્ષ કરી કરીને તો તું અનાદિથી ભ્રમણ કરી રહ્યો છે, હવે તારા અંતરસ્વરૂપ તરફ નજર તો કર ! એકવાર તો અંદર જો ! અંદર પરમ આનંદના અનંતા ખજાના ભર્યા છે, તેને સંભાળ તો ખરો ! એકવાર અંદર ડોકિયું કર તો તને તારા સ્વભાવના કોઈ અપૂર્વ પરમ સહજ સુખનો અનુભવ થશે.

અનંતા જ્ઞાનીઓ કહે છે કે તું પ્રભુ છે. પ્રભુ ! તારા પ્રભુત્વની એકવાર હા તો પાડ !

૨૦. અંતરથી સત્‌નો હકાર

પરમ સત્ય સાંભળવા છતાં સમજાતું નથી તેનું કારણ 'હું લાયક નથી, મને ન સમજાય' એવી દૃષ્ટિ જ તેને સમજવામાં નાલાયક રાખે છે. જેને સત્‌ના એક શબ્દનો પણ અંતરથી પહેલે ધડાકે હકાર આવ્યો તે ભવિષ્યમાં મુક્તિનું કારણ છે. એકને સત્ સાંભળતાં જ અંતરથી ઊછળીને હકાર આવે છે અને બીજો 'હું લાયક નથી—આ મારે માટે નથી' એવી માન્યતાની આડ નાખીને સાંભળે છે, તે આડ જ તેને સમજવા દેતી નથી. આડી વાતો તો દુનિયા અનાદિની કરી જ રહી છે, આજે નવી નથી. અંતરવસ્તુના ભાન વગર બહારમાં ત્યાગી થઈ ને અનંતવાર સૂકાઈ ગયો તોપણ અંતરથી સત્‌ના હકાર વગર ધર્મ સમજ્યો નહીં.

જ્યારે જ્ઞાનીઓ કહે છે કે 'સર્વ જીવો સિદ્ધ સમ છે, તું પણ સિદ્ધ સમાન છે, ભૂલ વર્તમાન એક સમય પૂરતી છે અને તું સમજીશ માટે કહીએ છીએ.' એમ જ્ઞાની કહે છે ત્યારે આ જીવ 'હું લાયક નથી, મને આ ન સમજાય' એવી રીતે જ્ઞાનીઓએ કહેલા સત્‌નો નકાર કરીને સાંભળે છે તેથી જ તેને સમજાતું નથી.

ભૂલ સ્વભાવમાં નથી, માત્ર એક સમય પૂરતી પર્યાયમાં છે. તે ભૂલ બીજે સમયે રહેતી નથી, જો પોતે બીજે સમયે નવી કરે તો થાય છે. પહેલા સમયની ભૂલ તો બીજે સમયે નાશ પામી જાય છે.

શરીર તે અનંત પરમાણુઓનું દળ છે અને આત્મા ચૈતન્યમૂર્તિ છે, શરીર સાથે તેને લાગે વળગે શું ? એક દ્રવ્યની પર્યાય બીજું દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરી શકે નહીં એવું જૈનધર્મનું ત્રિકાળી કથન છે. તે નહીં માનતાં 'મારાથી પરની અવસ્થા થાય' એમ માને છે તે જ અજ્ઞાન છે. જ્યાં જૈનની કથની પણ ન માને તો જૈનધર્મ તો ક્યાંથી સમજશે ? જો પરનું કાંઈ કરી શકતો હોય તો પરનું ન કરવાનો કે પરનો ત્યાગ કરવાનો પ્રશ્ન આવે ને ?

વિકાર પરમાં નથી પણ પોતાની એક સમયની માન્યતામાં છે. બીજે સમયે વિકાર નવો કરે તો થાય છે. રાગનો ત્યાગ તે નાસ્તિથી છે, અસ્તિ સ્વરૂપના ભાન વગર રાગની નાસ્તિ કરશે કોણ? આત્મામાં પર કોઈ ગરી ગયાં જ નથી તો ત્યાગ કોનો? મફતનું ખોટું માની રાખ્યું છે તે માન્યતા જ છોડવાની છે.

પ્રશ્ન :—જો સાચું સમજે તો વર્તનમાં કાંઈ અસર ન દેખાય? અથવા લોકો પર તેના જ્ઞાનની છાપ ન પડે?

ઉત્તર :—એક દ્રવ્યની છાપ બીજા દ્રવ્ય ઉપર ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં પડે જ નહીં, દરેક સ્વતંત્ર છે. જો એકની છાપ બીજા ઉપર પડતી હોય તો ત્રિલોકનાથ તીર્થંકર ભગવાનની છાપ અભવી ઉપર કેમ નથી પડતી? જ્યારે પોતે પોતાથી જ્ઞાન કરી પોતાની ઓળખાણની છાપ પોતા ઉપર પાડે ત્યારે નિમિત્તનો આરોપ કરીને બોલાય. બહારથી જ્ઞાની ઓળખાય નહીં. જ્ઞાની હોય અને બહારમાં હજારો સ્ત્રીઓ હોય, અને અજ્ઞાનીને બહારમાં કાંઈ ન હોય. જ્ઞાનીને ઓળખવા માટે તત્ત્વદૃષ્ટિ હોય તો જ ઓળખાય. જ્ઞાન થાય તેથી બહારમાં ફેર દેખાય કે ન દેખાય પણ અંતરદૃષ્ટિમાં ફેર પડી જ જાય.

સત્ સાંભળતાં જ એક કહે કે અત્યારે જ સત્ સમજું.—એમ કહેનાર સત્નો હકાર લાવીને સાંભળે છે તે સમજવાને લાયક છે. અને બીજો કહે-'હમણાં આ નહીં, હમણાં મને ન સમજાય'—એમ કહેનાર સત્ના નકારથી સાંભળે છે, તેથી તે સમજી શકે નહીં.

શ્રી સમયસારજીની પહેલી જ ગાથામાં 'હું અને તું સિદ્ધ છીએ.' એમ આચાર્યદેવે સ્થાપ્યું છે. જો તે સાંભળતાં પહેલે જ ધડાકે હા આવી તો તે લાયક છે—તેની અલ્પકાળમાં મુક્તિ છે; અને જો તેમાં વચ્ચે નકાર આવ્યો તો તે જીવે સમજવાની આડ નાખી છે.

પ્રશ્નઃ—સારો સત્સમાગમ હોય તો તેની અસર થાય ને?

ઉત્તરઃ—બિલકુલ ન થાય. કોઈની અસર પર ઉપર થાય જ નહીં, સત્સમાગમ પણ પર છે. પરની છાપ ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં પોતા ઉપર પડે નહીં.

ખરેખર, આ તત્ત્વબોધિ દુર્લભ છે.

સાચી સમજણ માટે પહેલે જ ધડાકે સત્નો હકાર આવવો જોઈએ.

મુખ્ય ગતિ બે છે : એક નિગોદ, બીજી સિદ્ધ. સત્ની જો ના પાડી તો કદાચિત્ એકાદ ભવ બીજો કરીને પણ પછી નિગોદમાં જ જાય. સત્ના વિરોધનું ફળ નિગોદ જ છે. અને એકવાર પણ સત્નો અંતરથી યથાર્થ હકાર આવ્યો તો તેની મુક્તિ જ છે.

હકારનું ફળ સિદ્ધ; નકારનું ફળ નિગોદ. આ જે કહેવાય છે તે ત્રિકાળ પરમ સત્ય છે, ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં સત્ જોઈતું હોય તો જગતને આ માન્યે જ છૂટકો છે.

સત્ ફરે તેમ નથી, સમજવા માટે તારે ફરવું પડશે. સિદ્ધ થવા માટે સિદ્ધસ્વરૂપનો હકાર લાવો!

૨૧. નિઃશંકતા

જેનું વીર્ય ભવના અંતની નિઃસંદેહ શ્રદ્ધામાં નથી વર્તતું, અને હજી ભવની શંકામાં વર્તે છે તેના વીર્યમાં અનંતા ભવ કરવાનું સામર્થ્ય પડ્યું છે.

ભવરહિત થયેલા ભગવાને કહ્યું છે કે—'તારા સ્વભાવમાં ભવ નથી' અને જો તને ભવની શંકા પડી તો તેં ભગવાનની વાણીને કે તારા ભવરહિત સ્વભાવને માન્યો નથી. જેનું વીર્ય હજી ભવરહિત સ્વભાવની નિઃસંદેહ શ્રદ્ધામાં પણ નથી વર્તી શકતું, ભવી છું કે અભવી તેની પણ જેને શંકા વર્તે છે, તેનું વીર્ય વીતરાગની વાણીનો નિર્ણય કેમ કરી શકશે? અને વીતરાગની વાણીના નિર્ણય વિના તેને પોતાના સ્વભાવની ઓળખાણ કેમ થશે? માટે પહેલાં તો ભવરહિત સ્વભાવની નિઃશંકતા લાવો.

૨૨. ધર્માત્મા વગર ધર્મ હોતો નથી

न धर्मो धार्मिकैर्विना

ધર્મ ધર્માત્માઓ વિના હોતો નથી, જેને ધર્મની રુચિ હોય તેને ધર્માત્મા પ્રત્યે રુચિ હોય જ. ધર્મી જીવો પ્રત્યે જેને રુચિ નથી તેને ધર્મની જ રુચિ નથી. જેને ધર્માત્મા પ્રત્યે રુચિ અને પ્રેમ નથી તેને ધર્મની રુચિ અને પ્રેમ નથી, અને ધર્મની રુચિ નથી તેને ધર્મી એવા પોતાના આત્માની જ રુચિ નથી. ધર્મીની રુચિ ન હોય અને ધર્મની રુચિ હોય એમ બને જ નહિ. કેમકે ધર્મ તો સ્વભાવ છે તે ધર્મી વગર હોતો નથી. ધર્મ પ્રત્યે જેને રુચિ હોય તેને કોઈ ધર્માત્મા ઉપર ક્રોધ-અરુચિ, અપ્રેમ હોય જ નહિ. જેને ધર્માત્માનો પ્રેમ નથી તેને ધર્મનો પ્રેમ નથી અને જેને ધર્મનો પ્રેમ નથી તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. જે ધર્માત્માનો તિરસ્કાર કરે છે તે ધર્મનો જ તિરસ્કાર કરે છે, કેમકે ધર્મ અને ધર્મી જુદા નથી.

શ્રી રત્નકરંડ શ્રાવકાચારની ૨૬મી ગાથામાં શ્રી સમન્તભદ્રાચાર્યે કહ્યું છે કે—"न धर्मो धार्मिकैर्विना" એમાં બે પડખેથી વાત કરી, એક તો જેને પોતાના નિર્મળ શુદ્ધ સ્વરૂપની અરુચિ છે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે; અને બીજું જેને ધર્મના સ્થાનો પ્રત્યે—ધર્મી જીવો પ્રત્યે—અરુચિ છે તે પણ મિથ્યાદષ્ટિ છે. તેનાથી વિરુદ્ધ બે પડખાં લઈએ તો જેને ધર્મની રુચિ છે તેને આત્માની રુચિ છે, અને બીજામાં જ્યાં જ્યાં ધર્મ જુએ છે ત્યાં ત્યાં તેને પ્રમોદ આવે છે. જેને ધર્મની રુચિ થઈ છે તેને ધર્મસ્વભાવી આત્માની રુચિ હોય જ અને ધર્માત્માઓની રુચિ પણ હોય જ. અંતરમાં જેને ધર્મી જીવો પ્રત્યે કાંઈપણ અરુચિ થઈ તેને ધર્મની અરુચિ છે. આત્માની તેને રુચિ નથી.

જેને આત્માનો ધર્મ રુચ્યો છે તેને જ્યાં જ્યાં ધર્મ જુએ ત્યાં ત્યાં પ્રમોદ અને આદરભાવ આવ્યા વગર રહે નહિ. ધર્મસ્વરૂપનું ભાન થયા પછી હજી પોતે વીતરાગ થયો નથી એટલે

પોતાને પોતાના ધર્મની પૂર્ણતાની ભાવનાનો વિકલ્પ ઊઠે છે. અને પોતાના ધર્મની પ્રભાવનાનો વિકલ્પ ઊઠતાં જ્યાં જ્યાં ધર્મી જીવોને જુએ છે ત્યાં ત્યાં તેને રુચિ, પ્રમોદ અને ઉત્સાહ આવે જ છે; ખરેખર તો તેને પોતાના અંતરંગ ધર્મની પૂર્ણતાની રુચિ છે. ધર્મ નાયક તીર્થંકર દેવાધિદેવ અને મુનિ-ધર્માત્માઓ, સદ્ગુરુ, સમકિતી જ્ઞાનીઓ—એ બધા ધર્માત્માઓ ધર્મના સ્થાનો છે, તેમના પ્રત્યે ધર્માત્માને આદર-પ્રમોદભાવ ઊછળ્યા વગર રહેતો નથી; જેને ધર્માત્માઓ પ્રત્યે અરુચિ છે તેને પોતાના ધર્મની અરુચિ છે, પોતાના આત્મા ઉપર ક્રોધ છે.

જેનો ઉપયોગ ધર્મી જીવોને હીણા બતાવીને પોતાની મોટાઈ લેવાના ભાવરૂપ થયો છે, ધર્મીનો વિરોધ કરીને જે મોટાઈ ઇચ્છે છે તે પોતાના આત્મકલ્યાણનો વેરી છે-મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ધર્મ એટલે સ્વભાવ અને તેનો ધારણ કરનાર ધર્મી એટલે આત્મા. જેને ધર્માત્માની અરુચિ તેને ધર્મની અરુચિ, ધર્મની અરુચિ તેને આત્માની અરુચિ અને આત્માની અરુચિપૂર્વકના જે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ હોય તે અનંતાનુબંધી ક્રોધ, અનંતાનુબંધી માન, અનંતાનુબંધી માયા અને અનંતાનુબંધી લોભ હોય એટલે જે ધર્માત્માનો અનાદર કરે છે તે અનંતાનુબંધી રાગ-દ્વેષવાળો છે અને તેનું ફળ અનંત સંસાર છે.

જેને ધર્મની રુચિ છે તેને પરિપૂર્ણ સ્વભાવની રુચિ છે. તેને બીજા ધર્માત્માઓ પ્રત્યે અણગમો કે અદેખાઈ ન હોય. પોતાના પહેલાં બીજો કેવળજ્ઞાન પામીને સિદ્ધ થઈ જાય તો તેને ખેદ ન થાય પણ અંતરથી પ્રમોદ જાગે, કે અહો! ધન્ય છે આ ધર્માત્માને! જે મારે જોઈએ છે તે તેમણે પ્રગટ કર્યું છે, મને તેની રુચિ છે, આદર છે, ભાવના છે. એમ બીજા જીવોના ધર્મની વૃદ્ધિ જોઈને ધર્માત્મા પોતાના ધર્મની પૂર્ણતાની ભાવના કરે છે એટલે તેને બીજા ધર્માત્માઓને જોઈને હરખ આવે છે, ઉલ્લાસ આવે છે. અને એ રીતે ધર્મનો આદરભાવ હોવાથી તે પોતાના ધર્મની વૃદ્ધિ કરીને પૂર્ણ ધર્મ પ્રગટ કરી સિદ્ધ થઈ જવાના.

૨૩. સત્‌ની પ્રાપ્તિ માટે અર્પણતા

આત્મા વહાલો ક્યારે થયો કહેવાય અર્થાત્ આત્માની દરકાર થઈ છે એમ ક્યારે કહેવાય? પ્રથમ તો જે વીતરાગ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા થઈ ગયા છે એવા અરિહંતદેવની સાચી પ્રીતિ થવી જોઈએ. વિષય કષાય કે કુદેવાદિ પ્રત્યેનો રાગ તે તીવ્ર રાગ છે, તેને ટાળીને સાચાં દેવ-ગુરુ પ્રત્યેની ભક્તિ આદિમાં મંદરાગ કરવાના પણ જે જીવને ઠેકાણાં નથી તે જીવ તદ્દન રાગરહિત આત્મસ્વરૂપની શ્રદ્ધા ક્યાંથી લાવશે? જેનામાં પરમ ઉપકારી વીતરાગી દેવ-ગુરુ-ધર્મની ખાતર રાગ ઓછો કરવાની પણ ત્રેવડ નથી તે પોતાના આત્માની ખાતર તદ્દન રાગનો અભાવ કેમ કરી શકશે? જેનામાં બે પાઈ આપવાની તાકાત નથી તે બે લાખ રૂપિયા કેમ આપી શકશે? તેમ જેને દેવ-ગુરુની સાચી પ્રીતિ નથી—વ્યવહારમાં પણ હજી જેને રાગ ઘટાડવો પાલવતો નથી—તે નિશ્ચયમાં 'રાગ મારું સ્વરૂપ જ નથી' એવી પ્રતીત લાવશે ક્યાંથી? જેને દેવ-ગુરુની સાચી શ્રદ્ધા અને ભક્તિ નથી તેને તો નિશ્ચય-વ્યવહાર એ બેમાંથી એકેય સાચાં નથી. માત્ર એકલો

મૂઢભાવ પોષાય છે. તીવ્ર કષાય અને શુષ્કજ્ઞાનને તે સેવે છે. પ્રથમ દશામાં દેવ, ગુરુ, ધર્મની ભક્તિનો શુભરાગ આવે કે દેવ-ગુરુ-ધર્મને માટે તૃષ્ણા ઘટાડી અર્પાઈ જાઉં, તેમને માટે શરીરના ચામડાં ઉતારી મોજડી કરાવું તો ય તેમનો ઉપકાર પૂરો ન થાય—એમ પોતાના ભાવમાં સર્વસ્વ અર્પણતા આવ્યા વગર દેવ-ગુરુ-ધર્મની સાચી પ્રીતિ થાય નહિ. અને દેવ-ગુરુ-ધર્મની પ્રીતિ વગર આત્માની ઓળખાણ થાય નહિ. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ભક્તિ અને અર્પણતા આવ્યા વગર ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં આત્માની સાક્ષી ઊગે નહિ કે આત્મામાં સ્વને માટે અર્પણતા આવી શકે નહિ.

એકવાર તું ગુરુના ચરણે અર્પાઈ જા! પછી ગુરુ જ તને તારામાં સમાઈ જવાની આજ્ઞા આપશે. એકવાર તો તું સતને શરણે ઝુકાઈ જા! તેની હા એ હા અને તેની ના એ ના. તારી સત્‌ની અર્પણતા આવ્યા પછી સંત કહેશે કે તું પરિપૂર્ણ છે, તને અમારી જરૂર નથી, તું તારા સામે જો. એ જ આજ્ઞા છે અને એ જ ધર્મ છે.

એકવાર સત ચરણે ઝુકાઈ જા. સાચા દેવ-ગુરુની અર્પણતા વગર આત્માનો ઉદ્ધાર થાય નહિ. પરંતુ તેનો જ આશ્રય માની બેસે તોપણ તે પરાશ્રયે આત્માનો ઉદ્ધાર થાય નહિ. આ રીતે પરમાર્થ સ્વરૂપમાં તો ભગવાન આત્મા એકલો જ છે પરંતુ તે પરમાર્થ સ્વરૂપને પહોંચી ન શકે ત્યાં, પહેલાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને સ્વરૂપના આંગણે પધરાવવા તે વ્યવહાર છે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ભક્તિ, પૂજા વગર એકલા નિશ્ચયની માત્ર વાતો કરનાર શુષ્કજ્ઞાની છે.

દેવ-ગુરુ-ધર્મને તારી ભક્તિની જરૂર નથી, પરંતુ જિજ્ઞાસુ જીવોને સાધક દશામાં અશુભરાગથી બચવા સત્‌નું બહુમાન આવ્યા વગર રહેતું નથી. શ્રીમદ્‌ રાજચંદ્રે કહ્યું છે કે 'જો કે જ્ઞાની ભક્તિ ઇચ્છતા નથી તો પણ તેમ કર્યા વિના મુમુક્ષુ જીવને કલ્યાણ થતું નથી. સંતોના હૃદયમાં રહેલું આ ગુપ્તરહસ્ય પાને ચડાવ્યું છે.' સત્‌ના જિજ્ઞાસુને સત્‌ નિમિત્તરૂપ સત્પુરુષની ભક્તિનો ઉલ્લાસ આવ્યા વગર રહેતો નથી.

પ્રથમ તો ઉલ્લાસ આવે કે અહો! અત્યાર સુધીમાં અસંગ ચૈતન્યજ્યોત આત્માની વાત પણ ન બેસી અને સતદેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ભક્તિમાંથી પણ ગયો, આટલો કાળ વીતી ગયો છે—એમ જિજ્ઞાસુને પૂર્વની ભૂલનો પશ્ચાત્તાપ થાય અને વર્તમાનમાં ઉલ્લાસ આવે, પણ એ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો રાગ આત્મસ્વભાવ પ્રગટ કરાવતો નથી. પ્રથમ તે રાગ આવે છે પરંતુ 'આ રાગ પણ મારું સ્વરૂપ નથી'—એમ સ્વભાવ દૃષ્ટિના જોરે અપૂર્વ આત્મભાન પ્રગટે છે.

ખરેખર તો દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને સાચી અર્પણતા પણ અનાદિથી કરી નથી અને તેમનું કહેવું સાંભળ્યું નથી; નહિતર દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તો એમ કહે છે કે તારે અમારો આશ્રય નથી, તું સ્વતંત્ર છે. જો દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની સાચી શ્રદ્ધા કરી હોત તો તેને પોતાની સ્વતંત્રતાની શ્રદ્ધા જરૂર થઈ જાત. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના ચરણે તન, મન, ધન અર્પણ કર્યા વિના જેમાં આખા આત્માની અર્પણતા છે એવા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તો ક્યાંથી પ્રગટશે?

અહો! જગતને વસ્ત્ર, મકાન, ધન વગેરેમાં મોટપ લાગે છે પણ જેઓ જગતનું કલ્યાણ

કરી રહ્યા છે એવા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો મહિમા અને ભક્તિ-અર્પણતા આવતી નથી! તે વગર ઉદ્ધારના ટાણાં ક્યાં ?

પ્રશ્ન:—આત્માના સ્વરૂપમાં રાગ નથી છતાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો શુભરાગ કરવાનું કેમ કહો છો ?

ઉત્તર:—જેમ કોઈ મ્લેચ્છને માંસ છોડાવવા માટે તેની સાથે મ્લેચ્છ ભાષા વાપરવી પણ પડે પરંતુ તેથી કાંઈ બ્રાહ્મણનું બ્રાહ્મણપણું ચાલ્યું જાય નહિ તેમ તદ્દન રાગ છોડાવવા માટે જે તીવ્ર અશુભરાગમાં છે તેને પ્રથમ તો રાગની દિશા બદલાવવા દેવ-ગુરુ-ધર્મ પ્રત્યે શુભરાગ કરવાનું કહેવાય પણ ત્યાં રાગ કરાવવાનો હેતુ નથી પણ રાગ છોડાવવાનો હેતુ છે; જે રાગ ટળ્યો તેટલું પ્રયોજન છે, રાગ રહે તે પ્રયોજન નથી. પહેલાં સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ઓળખાણ કરીને પછી 'દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો શુભરાગ પણ મારું સ્વરૂપ નહિ' એમ રાગનો નકાર કરી વીતરાગ સ્વરૂપની શ્રદ્ધા કરે છે.

પ્રભુ! તારી પ્રભુતા પ્રગટાવવા માટે પહેલાં જેમને પ્રભુતા પ્રગટી છે એવા દેવ-ગુરુની ભક્તિ અને મહિમા ઓળખ. દેવ-ગુરુની ભક્તિ, મોટપ ન આવે અને જગતની મોટપ આવે ત્યાં સુધી તારી પ્રભુતા ઉઘડશે નહિ. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની વ્યવહારશ્રદ્ધા તો જીવ અનંતવાર કરી ચૂક્યો છે પણ આ આત્માની શ્રદ્ધા અનંતકાળથી કરી નથી—પરમાર્થ સમજ્યો નથી. શુભ-રાગમાં અટકી ગયો છે તેથી જ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. જો એકવાર પણ આત્માની યથાર્થ શ્રદ્ધા કરે તો જન્મ-મરણ ટળીને મોક્ષ થયા વગર રહે નહિ.

---

૨૪. સમ્યગ્દષ્ટિની અંતરદશા

ચિન્મૂરત દૃગ્ધારીકી મોહિ રીતિ લગતિ હૈ અટાપટી...ચિન્મૂરત.
બાહિર નારકીકૃત દુઃખ ભોગે, અંતર સુખરસ ગટાગટી;
રમતિ અનેક સુરનિ સંગ પૈ તિસ, પરિણતિ તૈં નિત હટાહટી...ચિન્મૂરત. ૧
જ્ઞાન વિરાગ શક્તિ તૈં વિધિફલ, ભોગત પૈ વિધિ ઘટાઘટી;
સદન નિવાસી તદપિ ઉદાસી, તાતૈં આસ્રવ છટાછટી...ચિન્મૂરત. ૨
જે ભવહેતુ અબુધકે તે તસ, કરત બન્ધકી ઝટાઝટી;
નારક પશુ તિય ષંડ વિકલત્રય, પ્રકૃતિનકી હ્વૈ કટાકટી...ચિન્મૂરત. ૩
સંયમ ધરિ ન સકે પૈ સંયમ, ધારનકી ઉર ચટાચટી;
તાસ સુયશ ગુનકી દૌલત કે, લાગી રહે નિત રટારટી...ચિન્મૂરત. ૪

* * *

૨૫. જિજ્ઞાસુએ ધર્મ કેવી રીતે કરવો !

જે જીવ જિજ્ઞાસુ થઈ સ્વભાવ સમજવા આવ્યો તે સુખ લેવા આવ્યો છે અને દુઃખ ટાળવા આવ્યો છે. સુખ પોતાનો સ્વભાવ છે અને વર્તમાનમાં જે દુઃખ છે તે ક્ષણિક છે તેથી ટળી શકે છે. વર્તમાન દુઃખ અવસ્થા ટાળીને સુખરૂપ અવસ્થા પોતે પ્રગટ કરી શકે છે; આટલું તો, જે સત્ સમજવા માટે આવ્યો તેણે સ્વીકારી જ લીધું છે. આત્માએ પોતાના ભાવમાં પુરુષાર્થ કરી વિકાર રહિત સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. વર્તમાન વિકાર હોવા છતાં વિકાર રહિત સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરી શકાય છે એટલે કે આ વિકાર અને દુઃખ મારું સ્વરૂપ નથી એમ નક્કી થઈ શકે છે.

પાત્ર જીવનું લક્ષણ

જિજ્ઞાસુ જીવોને સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા માટે પહેલી જ જ્ઞાનક્રિયા શાસ્ત્રોએ બતાવી છે. સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા માટે બીજું કાંઈ દાન, પૂજા, ભક્તિ કે વ્રત-તપાદિ કરવાનું કહ્યું નથી, પરંતુ શ્રુતજ્ઞાનથી આત્માનો નિર્ણય કરવાનું જ કહ્યું છે. કુદેવ, કુગુરુ અને કુશાસ્ત્ર તરફનો આદર અને તે તરફનું વલણ તો જિજ્ઞાસુને ખસી જ જવું જોઈએ તથા વિષયાદિ પરવસ્તુમાં સુખબુદ્ધિ ટળી જવી જોઈએ. બધા તરફથી રુચિ ટળીને પોતાની તરફ રુચિ વળવી જોઈએ અને દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રને યથાર્થપણે ઓળખી તે તરફ આદર કરે. આ બધું જો સ્વભાવના લક્ષે થયેલ હોય તો તે જીવને પાત્રતા થઈ કહેવાય. આટલી પાત્રતા તે હજી સમ્યગ્દર્શનનું મૂળ કારણ નથી, સમ્યગ્દર્શનનું મૂળ કારણ તો ચૈતન્ય સ્વભાવનું લક્ષ કરવું તે છે, પરંતુ પ્રથમ તો કુદેવાદિનો સર્વથા ત્યાગ તથા સત્‌દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર અને સત્સમાગમનો પ્રેમ તો પાત્ર જીવોને હોય જ. એવા પાત્ર થયેલા જીવોએ આત્માનું સ્વરૂપ સમજવા શું કરવું તે આ સમયસારજીમાં સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે.

સમ્યગ્દર્શનના ઉપાય માટે સમયસારમાં બતાવેલી ક્રિયા

'પ્રથમ, શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબનથી જ્ઞાનસ્વભાવ આત્માનો નિશ્ચય કરીને, પછી આત્માની પ્રગટ પ્રસિદ્ધિને માટે, પર પદાર્થની પ્રસિદ્ધિનાં કારણો જે ઇન્દ્રિય દ્વારા અને મન દ્વારા પ્રવર્તતી બુદ્ધિઓ તે બધીને મર્યાદામાં લાવીને જેણે મતિજ્ઞાનતત્ત્વને આત્મસન્મુખ કર્યું છે એવો, તથા નાના પ્રકારના નયપક્ષોના આલંબનથી થતા અનેક વિકલ્પો વડે આકુળતા ઉત્પન્ન કરનારી શ્રુતજ્ઞાનની બુદ્ધિઓને પણ મર્યાદામાં લાવીને શ્રુતજ્ઞાનતત્ત્વને પણ આત્મસન્મુખ કરતો, અત્યંત વિકલ્પરહિત થઈને, તત્કાળ..............પરમાત્મારૂપ સમયસારને જ્યારે આત્મા અનુભવે છે તે વખતે જ આત્મા સમ્યક્‌પણે દેખાય છે [અર્થાત્ શ્રદ્ધાય છે] અને જણાય છે તેથી સમયસાર જ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન છે.'   (સમયસાર ગાથા-૧૪૪ ટીકા)

આ પેરાગ્રાફ ઉપર સ્પષ્ટીકરણ થાય છે :

શ્રુતજ્ઞાન કોને કહેવું...?

'પ્રથમ શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબનથી જ્ઞાનસ્વભાવ આત્માનો નિર્ણય કરવો' આમ કહ્યું છે. શ્રુતજ્ઞાન કોને કહેવું ? સર્વજ્ઞ ભગવાને કહેલું શ્રુતજ્ઞાન અસ્તિ-નાસ્તિ દ્વારા વસ્તુસ્વરૂપને સિદ્ધ કરે છે, અનેકાન્તસ્વરૂપ વસ્તુ 'સ્વપણે છે અને પરપણે નથી' એમ જે વસ્તુને સ્વતંત્ર સિદ્ધ કરે છે તે શ્રુતજ્ઞાન છે.

ત્યાગ તે શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ નથી

પર વસ્તુને છોડવાનું કહે અથવા પર ઉપરના રાગને ઘટાડવાનું કહે એ કાંઈ ભગવાને કહેલાં શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ નથી. એક વસ્તુ પોતાપણે છે અને તે વસ્તુ અનંત પર દ્રવ્યોથી છૂટી છે—આમ અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ પરસ્પર વિરુદ્ધ બે શક્તિઓ પ્રકાશીને વસ્તુસ્વરૂપને જે બતાવે તે અનેકાંત છે અને તે જ શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ છે. વસ્તુ સ્વપણે છે અને પરપણે નથી એમાં વસ્તુની પરિપૂર્ણતા સિદ્ધ કરી છે.

શ્રુતજ્ઞાનનું વાસ્તવિક લક્ષણ—અનેકાન્ત

એક વસ્તુમાં 'છે' અને 'નથી' એવી પરસ્પર વિરુદ્ધ બે શક્તિઓ જુદી જુદી અપેક્ષાથી પ્રકાશીને જે શ્રુતજ્ઞાન વસ્તુનું પરથી ભિન્ન સ્વરૂપ બતાવે છે તે જ શ્રુતજ્ઞાન ભગવાને કહેલ શાસ્ત્ર છે. આ રીતે, આત્મા સર્વ પરદ્રવ્યોથી જુદી વસ્તુ છે એમ પ્રથમ શ્રુતજ્ઞાનથી નક્કી કરવું જોઈએ.

અનંત પરવસ્તુથી આ આત્મા જુદો છે એમ સિદ્ધ થતાં હવે પોતાના દ્રવ્ય-પર્યાયમાં જોવાનું આવ્યું. મારું ત્રિકાળી દ્રવ્ય તે એક સમય પૂરતી અવસ્થારૂપે નથી, એટલે કે વિકાર ક્ષણિક પર્યાયપણે છે પરંતુ ત્રિકાળી સ્વરૂપપણે વિકાર નથી—આમ વિકાર રહિત સ્વભાવની સિદ્ધિ પણ અનેકાંત વડે જ થાય છે. ભગવાનના કહેલાં સત્શાસ્ત્રોની મહત્તા અનેકાંતથી જ છે. ભગવાને પર જીવોની દયા પાળવાનું કહ્યું, પરની અહિંસા બતાવી કે કર્મોનું વર્ણન કર્યું—એ કાંઈ ભગવાનને કે ભગવાનના કહેલાં શાસ્ત્રને ઓળખવાનું ખરું લક્ષણ નથી.

ભગવાને પણ બીજાનું કાંઈ કર્યું નથી

ભગવાને પોતાનું કાર્ય પૂરેપૂરું કર્યું અને બીજાનું ભગવાને કાંઈ કર્યું નહિ કેમકે એક તત્ત્વ પોતાપણે છે અને પરપણે નથી તેથી તે કોઈ બીજાનું કાંઈ કરી શકે નહિ. દરેક દ્રવ્ય જુદાં જુદાં સ્વતંત્ર છે, કોઈ કોઈનું કાંઈ કરી શકે નહિ—આમ જાણવું તે જ ભગવાનના શાસ્ત્રની ઓળખાણ છે, તે જ શ્રુતજ્ઞાન છે. આ તો હજી સ્વરૂપને સમજનારની પાત્રતા કહેવાય છે.

જૈન શાસનમાં કહેલું પ્રભાવનાનું સાચું સ્વરૂપ

કોઈ જીવ પરદ્રવ્યની પ્રભાવના કરી શકતો નથી, પરંતુ જૈનધર્મ એટલે કે આત્માનો વીતરાગસ્વભાવ તેની પ્રભાવના ધર્મી જીવો કરે છે. આત્માને જાણ્યા વગર આત્માના સ્વભાવની વૃદ્ધિરૂપ પ્રભાવના કેવી રીતે કરે ? પ્રભાવના કરવાનો વિકલ્પ ઊઠે તે પણ પરના કારણે નથી,

બીજા માટે કાંઈ પણ પોતામાં થાય એમ કહેવું તે જૈનશાસનની મર્યાદામાં નથી. જૈનશાસન તો વસ્તુને સ્વતંત્ર સ્વાધીન પરિપૂર્ણ સ્થાપે છે.

ભગવાને બીજા જીવોની દયા સ્થાપી એ વાત ખોટી છે. પર જીવની ક્રિયા આ જીવ કરી જ શકતો નથી તો પછી તેને બચાવવાનું ભગવાન કેમ કહે? ભગવાને તો, આત્માના સ્વભાવને ઓળખીને કષાયભાવથી પોતાના આત્માને બચાવવો તે કરવાનું કહ્યું છે; તે જ ખરી દયા છે. જીવ પોતાના આત્માનો નિર્ણય કર્યા વગર શું કરશે? ભગવાનના શ્રુતજ્ઞાનમાં તો એમ કહ્યું છે કે—તું તારાથી પરિપૂર્ણ વસ્તુ છે. દરેક તત્ત્વો પોતાથી જ સ્વતંત્ર છે, કોઈ તત્ત્વને બીજા તત્ત્વનો આશ્રય નથી. આ પ્રમાણે વસ્તુના સ્વરૂપને છૂટું રાખવું તે અહિંસા છે અને એક બીજાનું કરી શકે એમ વસ્તુને પરાધીન માનવી તે હિંસા છે.

આનંદ પ્રગટાવવાની ભાવનાવાળો શું કરે?

જગતના જીવોને સુખ જોઈએ છે, સુખ કહો કે ધર્મ કહો. ધર્મ કરવો છે એટલે કે આત્મશાંતિ જોઈએ છે, સારું કરવું છે. સારું ક્યાં કરવું છે? આત્માની અવસ્થામાં દુઃખનો નાશ કરીને વીતરાગ આનંદ પ્રગટ કરવો છે. એ આનંદ એવો જોઈએ કે જે સ્વાધીન હોય, જેના માટે પરનું અવલંબન ન હોય. આવો આનંદ પ્રગટાવવાની જેને યથાર્થ ભાવના હોય તે જિજ્ઞાસુ કહેવાય. પોતાનો પૂર્ણાનંદ પ્રગટાવવાની ભાવનાવાળો જિજ્ઞાસુ પહેલાં એ જુએ કે એવો પૂર્ણાનંદ કોને પ્રગટ્યો છે? પોતાને હજી તેવો આનંદ પ્રગટ નથી કેમકે જો પોતાને તેવો આનંદ પ્રગટ હોય તો પ્રગટાવવાની ભાવના ન હોય એટલે પોતાને હજી તેવો આનંદ પ્રગટ્યો નથી પણ પોતાને જેની ભાવના છે તેવો આનંદ બીજા કોઈકને પ્રગટ્યો છે અને જેમને તે આનંદ પ્રગટ્યો છે તેઓના નિમિત્તથી પોતે તે આનંદ પ્રગટાવવાનો સાચો માર્ગ જાણે. એટલે આમાં સાચાં નિમિત્તોની ઓળખાણ પણ આવી ગઈ. આટલું કરે ત્યાં સુધી હજી જિજ્ઞાસુ છે.

પોતાની અવસ્થામાં અધર્મ–અશાંતિ છે તે ટાળીને ધર્મ–શાંતિ પ્રગટાવવી છે. તે શાંતિ પોતાને આધારે અને પરિપૂર્ણ જોઈએ છે. આવી જેને જિજ્ઞાસા થાય તે પ્રથમ એમ નક્કી કરે છે કે હું એક આત્મા મારું પરિપૂર્ણ સુખ પ્રગટાવવા માગું છું તો તેવું પરિપૂર્ણ સુખ કોઈને પ્રગટ્યું હોવું જોઈએ; જો પરિપૂર્ણ સુખ–આનંદ પ્રગટ ન હોય તો દુઃખી કહેવાય. જેને પરિપૂર્ણ અને સ્વાધીન આનંદ પ્રગટ્યો હોય તે જ સંપૂર્ણ સુખી છે; તેવા સર્વજ્ઞ છે. આ રીતે જિજ્ઞાસુ પોતાના જ્ઞાનમાં સર્વજ્ઞનો નિર્ણય કરે છે. પરનું કરવા–મૂકવાની વાત તો છે જ નહિ કેમકે જ્યારે પરથી જરા છૂટો પડ્યો ત્યારે તો આત્માની જિજ્ઞાસા થઈ છે. આ તો પરથી ખસીને હવે જેને પોતાનું હિત કરવાની ઝંખના જાગી છે એવા જિજ્ઞાસુ જીવની વાત છે. પરદ્રવ્ય પ્રત્યેની સુખબુદ્ધિ અને રુચિ ટાળી તે પાત્રતા છે; અને સ્વભાવની રુચિ અને ઓળખાણ થવી તે પાત્રતાનું ફળ છે.

દુઃખનું મૂળ ભૂલ છે. જેણે પોતાની ભૂલથી દુઃખ ઉત્પન્ન કર્યું છે તે પોતાની ભૂલ ટાળે તો તેનું દુઃખ ટળે. બીજા કોઈએ ભૂલ કરાવી નથી તેથી બીજો કોઈ પોતાનું દુઃખ ટાળવા સમર્થ નથી.

શ્રુતજ્ઞાનનું અવલંબન એ જ પહેલી ક્રિયા

(જે આત્મકલ્યાણ કરવા તૈયાર થયો છે એવા જિજ્ઞાસુએ પ્રથમ શું કરવું તે બતાવાય છે. આત્મકલ્યાણ એની મેળે થઈ જતું નથી પણ પોતાના જ્ઞાનમાં રુચિ અને પુરુષાર્થથી આત્મકલ્યાણ થાય છે. પોતાનું કલ્યાણ કરવા માટે જેઓને પૂર્ણ કલ્યાણ પ્રગટ્યું છે તે કોણ છે, તેઓ શું કહે છે, તેઓએ પ્રથમ શું કર્યું હતું—એનો પોતાના જ્ઞાનમાં નિર્ણય કરવો પડશે; એટલે કે સર્વજ્ઞનું સ્વરૂપ જાણીને તેમના કહેલાં શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબનથી પોતાના આત્માનો નિર્ણય કરવો જોઈએ, એ જ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. કોઈ પરના અવલંબનથી ધર્મ પ્રગટતો નથી. છતાં જ્યારે પોતે પોતાના પુરુષાર્થથી સમજે છે ત્યારે સામે નિમિત્ત તરીકે સત્‌દેવ–ગુરુ જ હોય છે.)

આ રીતે પહેલો જ નિર્ણય એ આવ્યો કે કોઈ પૂર્ણ પુરુષ સંપૂર્ણ સુખી છે અને સંપૂર્ણ જ્ઞાતા છે; તે જ પુરુષ પૂર્ણ સુખનો પૂર્ણ સત્ય માર્ગ કહી શકે છે. પોતે તે સમજીને પોતાનું પૂર્ણ સુખ પ્રગટ કરી શકે છે અને પોતે સમજે ત્યારે સાચા દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રો જ નિમિત્તરૂપ હોય છે. જેને સ્ત્રી, પુત્ર, પૈસા, વગેરેની એટલે કે સંસારના નિમિત્તો તરફની તીવ્ર રુચિ હશે તેને ધર્મના નિમિત્તો—દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્ર પ્રત્યેની રુચિ નહિ થાય એટલે તેને શ્રુતજ્ઞાનનું અવલંબન ટકશે નહિ અને શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબન વગર આત્માનો નિર્ણય થાય નહિ. કેમકે આત્માના નિર્ણયમાં સત્ નિમિત્તો જ હોય પરંતુ કુદેવ–કુગુરુ–કુશાસ્ત્ર એ કોઈ આત્માના નિર્ણયમાં નિમિત્તરૂપ થાય જ નહિ. જે કુદેવાદિને માને તેને આત્મનિર્ણય હોય જ નહિ.

બીજાની સેવા કરીએ તો ધર્મ થાય—એવી માન્યતા તો જિજ્ઞાસુને હોય જ નહિ. પણ યથાર્થ ધર્મ કેમ થાય તે માટે પ્રથમ પૂર્ણ જ્ઞાની ભગવાન અને તેમનાં કહેલાં શાસ્ત્રોના અવલંબનથી જ્ઞાનસ્વભાવ આત્માનો નિર્ણય કરવાનો ઉદ્યમી થાય. ધર્મની કળા જ જગત સમજ્યું નથી. જો ધર્મની એક કળા પણ શીખે તો તેનો મોક્ષ થયા વગર રહે નહિ.

જિજ્ઞાસુ જીવ પહેલાં સુદેવાદિનો અને કુદેવાદિનો નિર્ણય કરીને કુદેવાદિને છોડે છે, અને સત્‌દેવ–ગુરુની એવી લગની લાગે છે કે સત્‌પુરુષો શું કહે છે તે સમજવાનું જ લક્ષ છે, એટલે તીવ્ર અશુભથી તો હઠી જ ગયો છે. જો સાંસારિક રુચિથી પાછો નહિ હઠે તો શ્રુતના અવલંબનમાં ટકી શકશે નહિ.

ધર્મ કયાં છે અને કેમ થાય ?

ઘણા જિજ્ઞાસુઓને આ જ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે ધર્મ માટે પ્રથમ શું કરવું ? શું ડુંગરા ઉપર ચડવું કે સેવા–પૂજા કર્યા કરવી કે ગુરુની ભક્તિ કરીને તેમની કૃપા મેળવવી કે દાન કરવું ? તો તેના જવાબમાં જ્ઞાની કહે છે કે એમાં કયાંય આત્માનો ધર્મ નથી. ધર્મ તો પોતાનો સ્વભાવ છે, ધર્મ પરાધીન નથી, કોઈના અવલંબને ધર્મ થતો નથી, ધર્મ કોઈનો આપ્યો અપાતો નથી, પણ પોતાની ઓળખાણથી જ ધર્મ થાય છે. જેને પોતાનો પૂર્ણાનંદ જોઈએ છે તેણે પૂર્ણ આનંદનું સ્વરૂપ શું છે, અને તે કોને પ્રગટ્યો છે તે નક્કી કરવું

જોઈએ. જે આનંદ હું ઇચ્છું છું તે પૂર્ણ અબાધિત ઇચ્છું છું એટલે કોઈ આત્માઓ તેવી પૂર્ણાનંદ દશા પામ્યા છે અને તેઓને પૂર્ણાનંદ દશામાં જ્ઞાન પણ પૂર્ણ જ છે; કેમકે જો જ્ઞાન પૂર્ણ ન હોય તો રાગ-દ્વેષ રહે અને રાગ-દ્વેષ રહે તો દુઃખ રહે, જ્યાં દુઃખ હોય ત્યાં પૂર્ણાનંદ ન હોઈ શકે. માટે જેમને પૂર્ણાનંદ પ્રગટ્યો છે એવા સર્વજ્ઞ ભગવાન છે તેમનો અને તેઓ શું કહે છે તેનો જિજ્ઞાસુએ નિર્ણય કરવો જોઈએ. તેથી જ કહ્યું છે કે પ્રથમ, શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબન વડે જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કરવો. આમાં ઉપાદાન-નિમિત્તની સંધિ રહેલી છે. જ્ઞાની કોણ છે, સત્ વાત કોણ કહે છે—એ બધું નક્કી કરવા માટે નિવૃત્તિ લેવી જોઈએ. જીવને જો સ્ત્રી-કુટુંબ-લક્ષ્મીનો પ્રેમ અને સંસારની રુચિમાં ઓછપ નહિ થાય તો તે સત્સમાગમ માટે નિવૃત્તિ લઈ શકશે નહિ. શ્રુતનું અવલંબન લેવાનું કહ્યું ત્યાં જ તીવ્ર અશુભ ભાવનો તો ત્યાગ આવી ગયો, અને સાચાં નિમિત્તોની ઓળખાણ કરવાનું પણ આવી ગયું.

સુખનો ઉપાય—જ્ઞાન અને સત્સમાગમ

હે જીવ! તારે સુખ જોઈએ છે ને? જો તારે સુખ જોઈતું હોય તો તું પહેલાં સુખ ક્યાં છે અને તે કેમ પ્રગટે તેનો નિર્ણય કર, જ્ઞાન કર. સુખ ક્યાં છે અને કેમ પ્રગટે છે તેના જ્ઞાન વગર સૂકાઈ જાય તો પણ સુખ ન મળે—ધર્મ ન થાય. સર્વજ્ઞ ભગવાનના કહેલાં શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબન વડે એ નિર્ણય થાય છે અને તે નિર્ણય કરવો એ જ પ્રથમ ધર્મ છે. જેને ધર્મ કરવો હોય તે ધર્મીને ઓળખી તેઓ શું કહે છે તેનો નિર્ણય કરવા માટે સત્સમાગમ કરે. સત્સમાગમે જેને શ્રુતજ્ઞાનનું અવલંબન થયું કે અહો! પરિપૂર્ણ આત્મવસ્તુ ખૂબ જ ઉત્કૃષ્ટ મહિમાવંત છે. મારા આવા પરમ સ્વરૂપને મેં અનંતકાળમાં સાંભળ્યું પણ નથી—આમ થતાં તેને સ્વરૂપની રુચિ જાગે અને સત્સમાગમનો રંગ લાગે, એટલે તેને કુદેવાદિ કે સંસાર પ્રત્યેની રુચિ તો હોય જ નહિ.

જો વસ્તુનો મહિમા ઓળખે તો પ્રેમ જાગે અને તે તરફ પુરુષાર્થ વળે. આત્મા અનાદિથી સ્વભાવને ચૂકીને પરભાવરૂપી પરદેશમાં રખડે છે, સ્વરૂપની બહાર સંસારમાં રખડતાં રખડતાં પરમ પિતા સર્વજ્ઞ પરમાત્મા અને પરમ હિતકારી શ્રી પરમગુરુ ભેટ્યાં, અને તેઓ પૂર્ણ હિત કેમ થાય તે સંભળાવે છે અને આત્માના સ્વરૂપની ઓળખાણ કરાવે છે. પોતાનું સ્વરૂપ સાંભળતાં ક્યા જિજ્ઞાસુને ઉલ્લાસ ન આવે? આવે જ. આત્મસ્વભાવની વાત સાંભળતાં જિજ્ઞાસુ જીવોને મહિમા આવે જ. અહો! અનંતકાળથી આ અપૂર્વ જ્ઞાન ન થયું, સ્વરૂપની બહાર પરભાવમાં ભમીને આ અનંતકાળ દુઃખી થયો, આ અપૂર્વ જ્ઞાન પૂર્વે જો કર્યું હોત તો આ દુઃખ ન હોત—આમ સ્વરૂપની ઝંખના લાગે, રસ આવે, મહિમા જાગે અને એ મહિમાને યથાર્થપણે ઘૂંટતાં સ્વરૂપનો નિર્ણય કરે. આ રીતે જેને ધર્મ કરીને સુખી થવું હોય તેણે પ્રથમ શ્રુતજ્ઞાનનું અવલંબન લઈ ને આત્માનો નિર્ણય કરવો. ભગવાનની શ્રુતજ્ઞાનરૂપી દોરીને દૃઢપણે પકડીને તેના અવલંબનથી સ્વરૂપમાં પહોંચી જવાય છે. શ્રુતજ્ઞાનનું અવલંબન

એટલે શું ? જેને સાચાં શ્રુતજ્ઞાનનો જ રસ છે, અન્ય કુશ્રુતજ્ઞાનનો રસ નથી, સંસારની વાતોનો તીવ્ર રસ ટળી ગયો છે તેને શ્રુતજ્ઞાનનો તીવ્ર રસ લાગ્યો છે.—આ રીતે શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબન વડે જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કરવા જે તૈયાર થયો છે તેને અલ્પકાળમાં આત્મભાન થશે. સંસારનો તીવ્ર લોહવાટ જેના હૃદયમાં ઘોળાતો હોય તેને તો આ પરમ શાંતસ્વભાવની વાત સમજવાની પાત્રતા નહિ જાગે. અહીં જે 'શ્રુતનું અવલંબન' કહ્યું છે તે અવલંબન તો સ્વભાવના લક્ષે છે, પાછા ન ફરવાના લક્ષે છે. સમયસારજીમાં અપ્રતિહત શૈલીથી જ કથન છે. જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કરવા માટે જેણે શ્રુતનું અવલંબન ઉપાડ્યું તે આત્મસ્વભાવનો નિર્ણય કરે જ કરે. પાછો ફરે એવી વાત જ સમયસારમાં લીધી નથી.

સંસારની રુચિ ઘટાડીને આત્માનો નિર્ણય કરવાના લક્ષે જે અહીં સુધી આવ્યો તેને શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબને નિર્ણય થવાનો જ, નિર્ણય ન થાય તેમ બને જ નહિ. શાહુકારના ચોપડે દિવાળાની વાત જ ન હોય, તેમ અહીં દીર્ઘ સંસારીની વાત જ નથી, અહીં તો એક-બે ભવમાં અલ્પકાળે મોક્ષ જનાર જીવોની જ વાત છે. બધી વાતની હા જી હા ભણે અને એકેય વાતનો પોતાના જ્ઞાનમાં નિર્ણય કરે નહિ એવા 'ધજાની પૂંછડી' જેવા જીવોની વાત નથી લીધી. ટંકણખાર જેવી વાત છે. જે અનંતકાળના સંસારનો અંત લાવવા માટે પૂર્ણ સ્વભાવના લક્ષે શરૂઆત કરવા નીકળ્યો છે એવા જીવોની શરૂઆત પાછી નહિ ફરે—એવાની જ અહીં વાત છે. આ તો અપ્રતિહત માર્ગ છે. પૂર્ણતાના લક્ષે શરૂઆત તે જ વાસ્તવિક શરૂઆત છે. પૂર્ણતાના લક્ષે ઉપડેલી શરૂઆત પાછી ન ફરે. પૂર્ણતાના લક્ષે પૂર્ણતા થાય જ.

જે તરફની રુચિ તે તરફનું ઘોલન

આમાં એક ને એક વાત ફેરવીને વારંવાર કહેવાય છે, તેથી રુચિવંત જીવને કંટાળો ન આવે. જેમ નાટકની રુચિવાળો નાટકમાં 'વન્સમોર' કરીને પણ પોતાની રુચિવાળી વસ્તુને વારંવાર જુએ છે; તેમ જે ભવ્યજીવોને આત્માની રુચિ થઈ અને આત્માનું હિત કરવા માટે નીકળ્યા તે વારંવાર રુચિપૂર્વક દરેક વખતે—ખાતાં, પીતાં, ચાલતાં, સૂતાં, બેસતાં, બોલતાં, વિચારતાં—નિરંતર શ્રુતનું જ અવલંબન સ્વભાવના લક્ષે કરે છે, તેમાં કોઈ કાળ કે ક્ષેત્રની મર્યાદા કરતો નથી. શ્રુતજ્ઞાનની રુચિ અને જિજ્ઞાસા એવી જામી છે કે ક્યારેય પણ તે ખસતી નથી. અમુક કાળ અવલંબન કરવું પછી મૂકી દેવું એમ નથી કહ્યું પરંતુ શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબન વડે આત્માનો નિર્ણય કરવાનું કહ્યું છે. જેને સાચા તત્ત્વની રુચિ થઈ છે તે બીજા સર્વ કામોની પ્રીતિને ગૌણ જ કરે છે.

પ્રશ્ન:—ત્યારે શું સતની પ્રીતિ થાય એટલે ખાવા-પીવાનું અને ધંધા-વેપાર બધું છોડી દેવું ? શ્રુતજ્ઞાન સાંભળ્યાં જ કરવું પરંતુ સાંભળીને કરવું શું ?

ઉત્તર:—સતની પ્રીતિ થાય એટલે તરત જ ખાવા-પીવાનું બધું છૂટી જ જાય એવો નિયમ નથી, પરંતુ તે તરફની રુચિ તો અવશ્ય ઘટે જ. પરમાંથી સુખ બુદ્ધિ ઊડી જાય અને બધામાં એક આત્મા જ આગળ હોય એટલે નિરંતર આત્માની જ ધગશ અને ઝંખના

હોય. માત્ર 'શ્રુતજ્ઞાન સાંભળ્યાં જ કરવું' એમ કહ્યું નથી, પરંતુ શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા આત્માનો નિર્ણય કરવો; શ્રુતના અવલંબનની ધૂન ચડતાં ત્યાં દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર, ધર્મ, નિશ્ચય, વ્યવહાર વગેરે અનેક પડખાંથી વાતો આવે તે બધાં પડખાં જાણીને એક જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. આમાં ભગવાન કેવાં, તેમનાં શાસ્ત્રો કેવાં અને તેઓ શું કહે છે એ બધાનું (જ્ઞાન પણ આવી જાય છે-તથા શ્રુતજ્ઞાનનું) અવલંબન એમ નિર્ણય કરાવે છે કે તું જ્ઞાન છો, આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપી જ છે, જ્ઞાન સિવાય બીજું કાંઈ તું કરી શકતો નથી.

દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર કેવાં હોય અને તે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને ઓળખીને તેમનું અવલંબન લેનાર પોતે શું સમજ્યો હોય તે આમાં બતાવ્યું છે. 'હે જીવ! તું જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા છો, તારો સ્વભાવ જાણવાનો જ છે, કાંઈ પરનું કરવું કે પુણ્ય-પાપના ભાવ કરવા તે તારું સ્વરૂપ નથી' —આમ જે બતાવતા હોય તે સાચાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર છે, અને આ પ્રમાણે જે સમજે તે જ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના અવલંબને શ્રુતજ્ઞાનને સમજ્યો છે. પણ જે રાગથી ધર્મ મનાવતા હોય, શરીરની ક્રિયા આત્મા કરે એમ મનાવતા હોય, જડ કર્મ આત્માને હેરાન કરે એમ કહેતા હોય તે કોઈ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર સાચાં નથી.

જે શરીરાદિ સર્વ પરથી ભિન્ન જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનું સ્વરૂપ બતાવતાં હોય અને પુણ્ય-પાપનું કર્તવ્ય આત્માનું નથી એમ બતાવતાં હોય તે જ સત્શ્રુત છે, તે જ સાચાં દેવ છે અને તે જ સાચાં ગુરુ છે. જે પુણ્યથી ધર્મ બતાવે, શરીરની ક્રિયાનો કર્તા આત્મા છે એમ બતાવે અને રાગથી ધર્મ બતાવે તે બધાં કુદેવ, કુગુરુ, કુશાસ્ત્ર છે. કેમકે તેઓ જેમ છે તેમ વસ્તુસ્વરૂપના જાણકાર નથી અને તેથી ઉલટું સ્વરૂપ બતાવે છે. વસ્તુસ્વરૂપ જેમ છે તેમ ન બતાવે અને જરાપણ વિરુદ્ધ બતાવે તે કોઈ દેવ, કોઈ ગુરુ કે કોઈ શાસ્ત્ર સાચાં નથી.

શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબનનું ફળ—આત્મ-અનુભવ

'હું આત્મા તો જ્ઞાયક છું, પુણ્ય-પાપની વૃત્તિઓ મારું જ્ઞેય છે, તે મારા જ્ઞાનથી જુદી છે' આમ પહેલાં વિકલ્પ દ્વારા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના અવલંબને યથાર્થ નિર્ણય જીજ્ઞાસુ જીવ કરે છે, હજી જ્ઞાનસ્વભાવનો અનુભવ થયો નથી ત્યાર પહેલાંની આ વાત છે. જેણે સ્વભાવના લક્ષે શ્રુતનું અવલંબન લીધું છે તે અલ્પકાળમાં આત્મ-અનુભવ કરશે જ. પ્રથમ વિકલ્પમાં એમ નક્કી કર્યું કે પરથી તો હું જુદો, પુણ્ય-પાપ પણ મારું સ્વરૂપ નહિ, મારા શુદ્ધ સ્વભાવ સિવાય દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું પણ અવલંબન પરમાર્થે નહિ, હું તો સ્વાધીન જ્ઞાનસ્વભાવી છું —આમ જેણે નિર્ણય કર્યો તેને જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો અનુભવ થયા વગર રહેશે જ નહિ. અહીં શરૂઆત જ એવી જોરદાર ઉપાડી છે કે પાછા પડવાની વાત જ નથી.

'પુણ્ય-પાપ મારું સ્વરૂપ નથી, હું જ્ઞાયક છું' આવી જેણે નિર્ણય દ્વારા હા પાડી તેનું પરિણમન પુણ્ય-પાપ તરફથી પાછું ખસીને જ્ઞાયક સ્વભાવ તરફ ઢળ્યું એટલે તેને પુણ્ય-પાપનો આદર ન રહ્યો. તેથી તે અલ્પકાળમાં પુણ્ય-પાપ રહિત જ્ઞાનસ્વભાવનો નિર્ણય કરીને અને તેની સ્થિરતા કરીને વીતરાગ થઈ પૂર્ણ પરમાત્મા થઈ જશે. પૂર્ણ નીજ વાત છે—શરૂઆત

અને પૂર્ણતા વચ્ચે આંતરો પાડ્યો જ નથી. શરૂઆત થઈ છે તે પૂર્ણતાને લક્ષમાં લઈને જ થઈ છે. સંભળાવનાર અને સાંભળનાર બંનેની પૂર્ણતા જ છે. જેઓ પૂર્ણ સ્વભાવની વાત કરે છે તે દેવ-ગુરુ અને શાસ્ત્ર એ ત્રણે તો પવિત્ર જ છે, તેના અવલંબને જેણે હા પાડી તે પણ પૂર્ણ પવિત્ર થયા વગર રહે જ નહિ. પૂર્ણની હા પાડીને આવ્યો છે તે પૂર્ણ થશે જ. આ રીતે ઉપાદાન-નિમિત્તની સંધિ સાથે જ છે.

સમ્યગ્દર્શન થયા પહેલાં

આત્માનંદ પ્રગટ કરવા માટેની પાત્રતાનું સ્વરૂપ કહેવાય છે. હે ભાઈ! તારે ધર્મ કરવો છે ને? તો તું તને ઓળખ. પહેલામાં પહેલાં સાચો નિર્ણય કરવાની વાત છે. અરે! તું છો કોણ? શું ક્ષણિક પુણ્ય-પાપનો કરનાર તે જ તું છો? ના, ના. તું તો જ્ઞાન કરનાર જ્ઞાન-સ્વભાવી છો. પરને ગ્રહનાર કે છોડનાર તું નથી, જાણનાર જ તું છો. આવો નિર્ણય તે જ ધર્મની પહેલી શરૂઆતનો (સમ્યગ્દર્શનનો) ઉપાય છે. શરૂઆતમાં એટલે કે સમ્યગ્દર્શન પહેલાં આવો નિર્ણય ન કરે તો તે પાત્રતામાં પણ નથી. મારો સહજ સ્વભાવ જાણવાનો છે—આવો શ્રુતના અવલંબને જે નિર્ણય કરે છે તે પાત્ર જીવ છે. જેને પાત્રતા પ્રગટી તેને અંતર અનુભવ થવાનો જ છે. સમ્યગ્દર્શન થયા પહેલાં જિજ્ઞાસુ જીવ—ધર્મ સન્મુખ થયેલો જીવ—સત્સમાગમે આવેલો જીવ—શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબને જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કરે છે.

હું જ્ઞાનસ્વભાવી જાણનાર છું, જ્ઞેયમાં ક્યાંય રાગ-દ્વેષ કરીને અટકવું તેવો મારો જ્ઞાન-સ્વભાવ નથી. પર ગમે તેમ હો, હું તો તેનો માત્ર જાણનાર છું, મારો જાણનાર સ્વભાવ પરનું કાંઈ કરનાર નથી. હું જેમ જ્ઞાનસ્વભાવી છું તેમ જગતના બધા આત્માઓ જ્ઞાનસ્વભાવી છે. તેઓ પોતે પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવનો નિર્ણય ચૂક્યા છે તેથી દુઃખી છે, તેઓ જાતે પોતાના જ્ઞાન-સ્વભાવનો નિર્ણય કરે તો તેઓનું દુઃખ ટળે. હું કોઈને ફેરવવા સમર્થ નથી. પર જીવોનું દુઃખ હું ટાળી શકું નહિ કેમકે દુઃખ તેઓએ પોતાની ભૂલથી કર્યું છે અને તેઓ પોતાની ભૂલ ટાળે તો તેમનું દુઃખ ટળે. કોઈ પરના લક્ષે અટકવાનો જ્ઞાનનો સ્વભાવ નથી.

પ્રથમ શ્રુતનું અવલંબન બતાવ્યું તેમાં પાત્રતા થઈ છે. એટલે કે શ્રુતના અવલંબનથી આત્માનો અવ્યક્ત નિર્ણય થયો છે, ત્યાર પછી પ્રગટ અનુભવ કેમ થાય તે હવે કહે છે.

સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ્યા પહેલાં શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબનના જોરે આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવને અવ્યક્ત-પણે લક્ષમાં લીધો છે, હવે પ્રગટરૂપ લક્ષમાં લ્યે છે—અનુભવ કરે છે—આત્મસાક્ષાત્કાર અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન કરે છે. તે કઈ રીતે? તેની વાત મૂકે છે: '....પછી આત્માની પ્રગટ પ્રસિદ્ધિને માટે, પર પદાર્થની પ્રસિદ્ધિનાં કારણો જે ઇન્દ્રિય દ્વારા અને મનદ્વારા પ્રવર્તતી બુદ્ધિઓ તે બધીને મર્યાદામાં લાવીને જેણે મતિજ્ઞાન-તત્ત્વને આત્મસન્મુખ કર્યું છે એવો....' અપ્રગટરૂપ નિર્ણય થયો હતો તે હવે પ્રગટરૂપ કાર્ય લાવે છે. જે નિર્ણય કર્યો હતો તેનું ફળ પ્રગટે છે.

આ જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય જગતના બધા આત્માઓ કરી શકે છે. બધા આત્માઓ પરિપૂર્ણ ભગવાન જ છે, તેથી બધા પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવનો નિર્ણય કરી શકવા સમર્થ

છે. જે પોતાના આત્માનું હિત કરવા માગે તેને તે થઈ શકે છે. પરંતુ જીવે અનાદિથી પોતાની દરકાર કરી નથી. ભાઈ રે! તું કોણ વસ્તુ છે તે જાણ્યા વિના તું કરીશ શું? પહેલાં આ જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. એ નિર્ણય થતાં અવ્યક્તપણે આત્માનું લક્ષ આવ્યું, પછી પરનું લક્ષ અને વિકલ્પથી ખસીને સ્વનું લક્ષ પ્રગટ અનુભવપણે કેમ કરવું તે બતાવે છે.

આત્માની પ્રગટ પ્રસિદ્ધિ માટે ઇન્દ્રિય અને મનથી જે પર લક્ષ જાય છે તેને ફેરવીને તે મતિજ્ઞાનને સ્વમાં એકાગ્ર કરતાં આત્માનું લક્ષ થાય છે એટલે કે આત્માની પ્રગટપણે પ્રસિદ્ધિ થાય છે. આત્માનો પ્રગટરૂપ અનુભવ થવો તે જ સમ્યગ્દર્શન છે અને સમ્યગ્દર્શન એ જ ધર્મ છે.

ધર્મ માટે પહેલાં શું કરવું?

આ કર્તા-કર્મ અધિકારની છેલ્લી ગાથા છે, આ ગાથામાં જિજ્ઞાસુને માર્ગ બતાવ્યો છે. માણસો કહે છે કે આત્માનું કાંઈ ન સમજાય તો પુણ્યના શુભભાવ તો કરવા કે નહિ? તેનો ઉત્તર:—પ્રથમ સ્વભાવ સમજવો તે જ ધર્મ છે. ધર્મ વડે જ સંસારનો અંત આવે છે, શુભભાવથી ધર્મ થાય નહિ અને ધર્મ વગર સંસારનો અંત આવે નહિ. ધર્મ તો પોતાનો સ્વભાવ છે. માટે પહેલાં સ્વભાવ સમજવો જોઈએ. શુભભાવ થાય ખરા, પણ તે કર્તવ્ય નથી. શુભ-અશુભભાવ તો અનાદિકાળથી કરતો આવે છે, તે કાંઈ ધર્મનો ઉપાય નથી. પણ તે શુભ-અશુભભાવ રહિત જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માની ઓળખાણ કરવી તે જ ધર્મ છે.

પ્રશ્નઃ—સ્વભાવ ન સમજાય તો શું કરવું? સમજતાં વાર લાગે તો શું અશુભભાવ કરવા?

ઉત્તરઃ—પ્રથમ તો રુચિથી પ્રયત્ન કરે તેને આ વાત ન સમજાય એમ બને જ નહિ. સમજતાં વાર લાગે ત્યાં સમજણના લક્ષે અશુભભાવ ટાળી શુભભાવ કરવાની ના નથી, પરંતુ શુભભાવથી ધર્મ થતો નથી—એમ જાણવું. જ્યાં સુધી કોઈ પણ જડ વસ્તુની ક્રિયા અને રાગની ક્રિયાને જીવ પોતાની માને ત્યાં સુધી તે સાચી સમજણના માર્ગે નથી.

સુખનો રસ્તો સાચી સમજણ; વિકારનું ફળ જડ

જીવને જો આત્માની સાચી રુચિ થાય તો તે સમજણનો રસ્તો લીધા વગર રહે નહિ; સત્ય જોઈતું હોય, સુખ જોઈતું હોય તો આ જ રસ્તો છે. સમજતાં ભલે વાર લાગે, પરંતુ માર્ગ તો સાચી સમજણનો લેવો જોઈએ ને? સાચી સમજણનો માર્ગ લ્યે તો સત્ય સમજાયા વગર રહે જ નહિ. જો આવા મનુષ્ય દેહમાં અને સત્સમાગમના યોગે પણ સત્ય ન સમજે તો ફરી સત્યના આવા ટાણાં મળવા દુર્લભ છે. હું કોણ છું તેની જેને ખબર નથી અને અહીં જ સ્વરૂપ ચૂકી જાય છે તે પરભવમાં જ્યાં જશે ત્યાં શું કરશે? સ્વરૂપના ભાન વગર શાંતિ ક્યાંથી લાવશે? આત્માના ભાન વગર કદાચ શુભભાવ કર્યા હોય તોપણ તે શુભનું ફળ જડમાં જાય છે, આત્મામાં પુણ્યનું ફળ આવતું નથી. જેણે આત્માની દરકાર કરી નથી, અને અહીંથી જ જે મૂઢ થઈ ગયો છે તે કદાચ શુભભાવ કરે તો રજકણો બંધાશે અને તે રજકણોના ફળમાં

પણ રજકણોનો જ સંયોગ મળવાનો, રજકણોનો સંયોગ મળે તેમાં આત્માને શું? આત્માની શાંતિ તો આત્મામાં છે, પરંતુ તેની તો દરકાર કરી નથી.

અસાધ્ય કોણ અને શુદ્ધાત્મા કોણ?

જે જીવ અહીં જ જડનું લક્ષ કરીને જડ જેવો થઈ ગયો છે, મરતાં જ પોતાને ભૂલીને સંયોગદૃષ્ટિથી મરે છે, અસાધ્યપણે વર્તે છે એટલે ચૈતન્યસ્વરૂપનું ભાન નથી તે જીવતાં જ અસાધ્ય છે. ભલે, શરીર હાલે, ચાલે, બોલે, પણ એ તો જડની ક્રિયા છે, તેનો ધણી થયો પણ અંતરમાં સાધ્ય જે જ્ઞાનસ્વરૂપ તેની જેને ખબર નથી તે અસાધ્ય [જીવતું મડદું] છે. વસ્તુનો સ્વભાવ યથાર્થપણે સમ્યગ્દર્શનપૂર્વકના જ્ઞાનથી ન સમજે તો જીવને સ્વરૂપનો કિંચિત્ લાભ નથી. સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન વડે સ્વરૂપની ઓળખાણ અને નિર્ણય કરીને જે ઠર્યો તેને જ 'શુદ્ધ આત્મા' એવું નામ મળે છે, અને શુદ્ધાત્મા એ જ સમ્યગ્દર્શન તથા સમ્યગ્જ્ઞાન છે. 'હું શુદ્ધ છું' એવો વિકલ્પ છૂટીને એકલો આત્મ-અનુભવ રહી જાય તે જ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન છે, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન એ કાંઈ આત્માથી જુદાં નથી.

સત્ય જેને જોઈતું હોય તેવા જિજ્ઞાસુ સમજુ જીવને કોઈ અસત્ય કહે તો તે અસત્યની હા પાડી દે નહિ—અસત્‌નો સ્વીકાર ન કરે. જેને સત્‌સ્વભાવ જોઈતો હોય તે સ્વભાવથી વિરુદ્ધભાવની હા ન પાડે—તેને પોતાના ન માને. વસ્તુનું સ્વરૂપ શુદ્ધ છે તેનો બરાબર નિર્ણય કર્યો અને વૃત્તિ છૂટી જતાં જે અભેદ શુદ્ધ અનુભવ થયો તે જ સમયસાર છે, અને તે જ ધર્મ છે. આવો ધર્મ કેવી રીતે થાય, ધર્મ કરવા માટે પ્રથમ શું કરવું? તે સંબંધી આ કથન ચાલે છે.

ધર્મની રુચિવાળા જીવ કેવા હોય?

ધર્મને માટે પહેલામાં પહેલાં શ્રુતજ્ઞાનનું અવલંબન લઈ શ્રવણ-મનનથી જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિશ્ચય કરવો કે હું એક જ્ઞાનસ્વભાવ છું, મારા જ્ઞાનસ્વભાવમાં જ્ઞાન સિવાય કાંઈ કરવા-મૂકવાનો સ્વભાવ નથી. આ પ્રમાણે સત્ સમજવામાં જે કાળ જાય છે તે પણ અનંતકાળે નહિ કરેલો એવો અપૂર્વ અભ્યાસ છે. જીવને સત્ તરફની રુચિ થાય એટલે વૈરાગ્ય જાગે અને આખા સંસાર તરફની રુચિ ઊડી જાય. ચોરાશીના અવતારનો ત્રાસ થઈ જાય કે 'આ ત્રાસ શા? સ્વરૂપનું ભાન નહિ અને ક્ષણે ક્ષણે પરાશ્રય ભાવમાં રાચવું આ તે કાંઈ મનુષ્યના જીવન છે? તિર્યંચ વગેરેનાં દુઃખની તો વાત જ શી, પરંતુ આ મનુષ્યમાં પણ આવા જીવન? અને મરણ ટાણે સ્વરૂપના ભાન વગર અસાધ્ય થઈને મરવું?' આ પ્રમાણે સંસારનો ત્રાસ થતાં સ્વરૂપ સમજવાની રુચિ થાય. વસ્તુ સમજવા માટે જે કાળ જાય તે પણ જ્ઞાનની ક્રિયા છે, સત્‌નો માર્ગ છે.

જિજ્ઞાસુઓએ પ્રથમ જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કરવો. હું એક જાણનાર છું, મારું સ્વરૂપ જ્ઞાન છે, તે જાણવાવાળું છે, પુણ્ય-પાપ કોઈ મારા જ્ઞાનનું સ્વરૂપ નથી, પુણ્ય-પાપના ભાવ કે સ્વર્ગ-નરક આદિ કોઈ મારો સ્વભાવ નથી—એમ શ્રુતજ્ઞાન વડે આત્માનો પ્રથમ નિર્ણય કરવો તે જ પ્રથમ ઉપાય છે.

ઉપાદાન-નિમિત્ત અને કારણ-કાર્ય

૧. સાચાં શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબન વિના અને ૨. શ્રુતજ્ઞાનથી જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કર્યા વિના આત્મા અનુભવમાં આવે નહિ. આમાં આત્માનો અનુભવ કરવો તે કાર્ય છે, આત્માનો નિર્ણય તે ઉપાદાન કારણ છે અને શ્રુતનું અવલંબન તે નિમિત્ત છે. શ્રુતના અવલંબનથી જ્ઞાનસ્વભાવનો જે નિર્ણય કર્યો તેનું ફળ, તે નિર્ણય અનુસાર આચરણ અર્થાત્ અનુભવ કરવો તે છે. આત્માનો નિર્ણય તે કારણ અને આત્માનો અનુભવ તે કાર્ય—એ રીતે અહીં લીધું છે, એટલે જે નિર્ણય કરે તેને અનુભવ થાય જ એમ વાત કરી છે.

અંતર અનુભવનો ઉપાય અર્થાત્ જ્ઞાનની ક્રિયા

હવે, આત્માનો નિર્ણય કર્યા પછી તેનો પ્રગટ અનુભવ કઈ રીતે કરવો તે બતાવે છે. નિર્ણય અનુસાર જ્ઞાનનું આચરણ તે અનુભવ છે. પ્રગટ અનુભવમાં શાંતિનું વેદન લાવવા માટે એટલે આત્માની પ્રગટ પ્રસિદ્ધિ માટે પર પદાર્થની પ્રસિદ્ધિના કારણને છોડી દેવા જોઈએ. પ્રથમ 'હું જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપી આત્મા છું' એમ નિશ્ચય કર્યા પછી આત્માના આનંદનો પ્રગટ ભોગવટો કરવા [—વેદન કરવા—અનુભવ કરવા] માટે, પર પદાર્થની પ્રસિદ્ધિના કારણો જે ઇન્દ્રિય અને મન દ્વારા પરલક્ષે પ્રવર્તતું જ્ઞાન તેને સ્વ તરફ વાળવું. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર વગેરે પર પદાર્થ તરફનું લક્ષ તથા મનના અવલંબને પ્રવર્તતી બુદ્ધિ અર્થાત મતિજ્ઞાન તેને સંકોચીને—મર્યાદામાં લાવીને પોતાના તરફ વાળવું તે અંતર અનુભવનો પંથ છે, અને તે જ સહજ શીતળસ્વરૂપ અનાકુળ સ્વભાવની છાયામાં પેસવાનું પગથિયું છે.

પ્રથમ હું આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવ છું એવો બરાબર નિશ્ચય કરીને, પછી પ્રગટ અનુભવ કરવા માટે પર તરફ વળતાં મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનને સ્વ તરફ એકાગ્ર કરવાં, જે જ્ઞાન પરમાં વિકલ્પ કરીને અટકે છે તે જ જ્ઞાનને ત્યાંથી ખસેડીને સ્વભાવમાં વાળવું. મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનના જે ભાવ છે તે તો જ્ઞાનમાં જ રહે છે, પરંતુ પહેલાં તે પર તરફ વળતાં, હવે તેને આત્મસન્મુખ કરતાં સ્વભાવનું લક્ષ થાય છે. આત્માના સ્વભાવમાં એકાગ્ર થવાના આ ક્રમસર પગથિયાં છે.

જ્ઞાનમાં ભવ નથી

જેણે મનના અવલંબને પ્રવર્તતા જ્ઞાનને મનથી છોડાવી સ્વ તરફ વાળ્યું છે અર્થાત્ મતિજ્ઞાન પર તરફ વળતું તેને મર્યાદામાં લઈને આત્મસન્મુખ કર્યું છે તેના જ્ઞાનમાં અનંત સંસારનો નાસ્તિભાવ અને જ્ઞાનસ્વભાવનો અસ્તિભાવ છે. આવી સમજણ અને આવું જ્ઞાન કરવું તેમાં અનંત પુરુષાર્થ છે. સ્વભાવમાં ભવ નથી તેથી જેને સ્વભાવ તરફનો પુરુષાર્થ ઊગ્યો તેને ભવની શંકા રહેતી નથી. જ્યાં ભવની શંકા છે ત્યાં સાચું જ્ઞાન નથી અને જ્યાં સાચું જ્ઞાન છે ત્યાં ભવની શંકા નથી.—આ રીતે 'જ્ઞાન' અને 'ભવ'ની એકબીજામાં નાસ્તિ છે.

પુરુષાર્થ વડે સત્સમાગમથી એકલા જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કર્યો, પછી 'હું અબંધ છું કે બંધવાળો છું, શુદ્ધ છું કે અશુદ્ધ છું, ત્રિકાળ છું કે ક્ષણિક છું' એવી જે વૃત્તિઓ

ઊઠે તેમાં પણ હજી આત્મશાંતિ નથી, તે વૃત્તિઓ આકુળતામય છે—આત્મશાંતિની વિરોધીની છે. નયપક્ષોના અવલંબનથી થતાં મનસંબંધી અનેક પ્રકારના વિકલ્પો તેને પણ મર્યાદામાં લાવીને અર્થાત્ તે વિકલ્પોને રોકવાના પુરુષાર્થ વડે શ્રુતજ્ઞાનને પણ આત્મસન્મુખ કરતાં શુદ્ધાત્માનો અનુભવ થાય છે. આ રીતે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનને આત્મસન્મુખ કરવાં તે જ સમ્યગ્દર્શન છે. ઇન્દ્રિય અને મનના અવલંબને મતિજ્ઞાન પર લક્ષે પ્રવર્તતું તેને, અને મનના અવલંબને શ્રુતજ્ઞાન અનેક પ્રકારના નયપક્ષોના વિકલ્પોમાં અટકતું તેને એટલે કે પરાવલંબને પ્રવર્તતા મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનને મર્યાદામાં લાવીને—અંતર સ્વભાવસન્મુખ કરીને, એક જ્ઞાનસ્વભાવને પકડીને [લક્ષમાં લઈને] નિર્વિકલ્પ થઈને તત્કાળ નિજરસથી જ પ્રગટ થતાં શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરવો, તે અનુભવ જ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

આ રીતે અનુભવમાં આવતો શુદ્ધાત્મા કેવો છે તે કહે છે:—આદિ-મધ્ય-અંત રહિત ત્રિકાળ એકરૂપ છે, તેમાં બંધ-મોક્ષ નથી. અનાકુળતાસ્વરૂપ છે, 'હું શુદ્ધ છું કે અશુદ્ધ છું' એવા વિકલ્પથી થતી જે આકુળતા તેનાથી રહિત છે. લક્ષમાંથી પુણ્ય-પાપનો આશ્રય છૂટતાં એકલો આત્મા જ અનુભવમાં આવે છે, કેવળ એક આત્મામાં પુણ્ય-પાપના કોઈ ભાવો નથી. જાણે કે આખાય વિશ્વ ઉપર તરતો હોય એટલે કે સમસ્ત વિભાવોથી જુદો થઈ ગયો હોય તેવો ચૈતન્ય સ્વભાવ છૂટો અખંડ પ્રતિભાસમય અનુભવાય છે. આત્માનો સ્વભાવ પુણ્ય-પાપની ઉપર તરતો છે, એટલે તેમાં ભળી જતો નથી, તે-રૂપ થતો નથી પરંતુ તેનાથી છૂટો ને છૂટો રહે છે. વળી અનંત છે એટલે કે જેના સ્વભાવનો કદી અંત નથી. પુણ્ય-પાપ તો અંતવાળા છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ અનંત છે, અને વિજ્ઞાનઘન છે—એકલા જ્ઞાનનો જ પિંડ છે. એકલા જ્ઞાનપિંડમાં રાગ-દ્વેષ જરાપણ નથી. રાગનો અજ્ઞાનભાવે કર્તા હતો પણ સ્વભાવભાવે રાગનો કર્તા નથી. અખંડ આત્મસ્વભાવનો નિર્ણય કરીને પછી, સમસ્ત વિભાવભાવોનું લક્ષ છોડીને જ્યારે આ આત્મા વિજ્ઞાનઘન (એટલે જેમાં કોઈ વિકલ્પો પ્રવેશ કરી શકે નહિ એવા જ્ઞાનના નિબડ પિંડરૂપ) પરમાત્મસ્વરૂપ સમયસારને અનુભવે છે ત્યારે તે પોતે જ સમ્યગ્દર્શનસ્વરૂપ છે.

નિશ્ચય અને વ્યવહાર

આમાં નિશ્ચય-વ્યવહાર બંને આવી જાય છે. અખંડ વિજ્ઞાનઘનસ્વરૂપ જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા તે નિશ્ચય છે અને પરિણતિને સ્વભાવ સન્મુખ કરવી તે વ્યવહાર છે. મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને સ્વ તરફ વાળવાના પુરુષાર્થરૂપી જે પર્યાય તે વ્યવહાર છે, અને અખંડ આત્મસ્વભાવ તે નિશ્ચય છે. જ્યારે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને સ્વ તરફ વાળ્યા અને આત્માનો અનુભવ કર્યો તે જ વખતે આત્મા સમ્યક્પણે દેખાય છે-શ્રદ્ધાય છે. આ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટવા વખતની વાત કરી છે.

સમ્યગ્દર્શન થતાં શું થાય ?

સમ્યગ્દર્શન થતાં સ્વરસનો અપૂર્વ આનંદ અનુભવાય છે, આત્માનો સહજ આનંદ પ્રગટ થાય છે, આત્મિક આનંદનો ઊછાળો આવે છે, અંતરમાં આત્મશાંતિનું વેદન થાય છે, આત્માનું સુખ અંતરમાં છે તે પ્રગટ અનુભવવામાં આવે છે. એ અપૂર્વ સુખનો રસ્તો સમ્યગ્દર્શન જ છે. 'હું ભગવાન આત્મા સમયસાર છું' એમ જે નિર્વિકલ્પ શાંતરસ અનુભવાય છે તે જ

સમયસાર અને સમ્યગ્દર્શન તથા સમ્યગ્જ્ઞાન છે. અહીં તો સમ્યગ્દર્શન અને આત્મા બંને અભેદ લીધાં છે. આત્મા પોતે સમ્યગ્દર્શનસ્વરૂપ છે.

વારંવાર જ્ઞાનમાં એકાગ્રતાનો અભ્યાસ કરવો

અહીં સૌથી પહેલાં આત્માનો નિર્ણય કરીને પછી અનુભવ કરવાનું કહ્યું છે. પહેલામાં પહેલાં, 'હું નિશ્ચય જ્ઞાનસ્વરૂપ છું, બીજું કાંઈ રાગાદિ મારું સ્વરૂપ નથી' એવો નિર્ણય જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી સત્સમાગમે સાચા શ્રુતજ્ઞાનને ઓળખીને તેનો પરિચય કરવો. સત્શ્રુતના પરિચયથી જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કર્યા પછી મતિ–શ્રુતજ્ઞાનને તે જ્ઞાનસ્વભાવ તરફ વાળવાનો પ્રયત્ન કરવો, નિર્વિકલ્પ થવાનો પુરુષાર્થ કરવો. આ જ પ્રથમનો એટલે કે સમ્યક્ત્વનો માર્ગ છે. આમાં તો વારંવાર જ્ઞાનમાં એકાગ્રતાનો અભ્યાસ જ કરવાનો છે, બહારમાં કાંઈ કરવાનું ન આવ્યું પણ જ્ઞાનમાં જ સમજણ અને એકાગ્રતાનો પ્રયાસ કરવાનું આવ્યું. જ્ઞાનમાં અભ્યાસ કરતાં કરતાં જ્યાં એકાગ્ર થયો ત્યાં તે જ વખતે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપે આ આત્મા પ્રગટ થાય છે. આ જ જન્મ–મરણ ટાળવાનો ઉપાય છે. એકલો જાણકસ્વભાવ છે તેમાં બીજું કાંઈ કરવાનો સ્વભાવ નથી. નિર્વિકલ્પ અનુભવ થયા પહેલાં આવો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. આ સિવાય બીજું માને તો વ્યવહારે પણ આત્માનો નિશ્ચય નથી. અનંત ઉપવાસ કરે તોયે આત્માનું જ્ઞાન ન થાય, બહારમાં દોડાદોડી કરે તેનાથી પણ જ્ઞાન ન થાય, જ્ઞાનસ્વભાવની પક્કડથી જ જ્ઞાન થાય. આત્મા તરફ લક્ષ અને શ્રદ્ધા કર્યા વગર સમ્યગ્દર્શન–સમ્યગ્જ્ઞાન થાય ક્યાંથી? પહેલાં દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રના નિમિત્તથી અનેક પ્રકારે શ્રુતજ્ઞાન જાણે અને તે બધાંમાંથી એક જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માને તારવે, પછી તેનું લક્ષ કરી પ્રગટ અનુભવ કરવા માટે, મતિ–શ્રુતજ્ઞાનની બહાર વળતી પર્યાયોને સ્વસન્મુખ કરતાં તત્કાળ નિર્વિકલ્પ નિજસ્વભાવરસ આનંદનો અનુભવ થાય છે. પરમાત્મસ્વરૂપનું દર્શન જે વખતે કરે છે તે જ વખતે આત્મા પોતે સમ્યગ્દર્શનરૂપ પ્રગટ થાય છે; જેને આત્માની પ્રતીત આવી ગઈ છે તેને પાછળથી વિકલ્પ આવે ત્યારે પણ જે આત્મદર્શન થઈ ગયું છે તેનું તો ભાન છે, એટલે કે આત્માનુભવ પછી વિકલ્પ ઊઠે તેથી સમ્યગ્દર્શન ચાલ્યું જતું નથી. કોઈ વેશમાં કે વાડામાં સમ્યગ્દર્શન નથી પણ સ્વરૂપ એ જ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

સમ્યગ્દર્શનથી જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિશ્ચય કર્યા પછી પણ શુભભાવ આવે ખરા, પરંતુ આત્મહિત તો જ્ઞાનસ્વભાવનો નિશ્ચય કરવાથી જ થાય છે. જેમ જેમ જ્ઞાનસ્વભાવની દૃઢતા વધતી જાય તેમ તેમ શુભભાવ પણ ટળતા જાય છે. બહારના લક્ષે જે વેદન થાય તે બધું દુઃખરૂપ છે, અંદરમાં શાંતરસની મૂર્તિ જ આત્મા છે તેના લક્ષે જે વેદન થાય તે જ સુખ છે. સમ્યગ્દર્શન તે આત્માનો ગુણ છે. ગુણ તે ગુણીથી જુદો ન હોય. એક અખંડ પ્રતિભાસમય આત્માનો અનુભવ તે જ સમ્યગ્દર્શન છે.

છેલ્લી ભલામણ

હે ભવ્ય! આ આત્મકલ્યાણનો નાનામાં નાનો (બધાથી થઈ શકે તેવો) ઉપાય

છે. બીજા બધા ઉપાય છોડીને આ જ કરવાનું છે. હિતનું સાધન બહારમાં લેશમાત્ર નથી, મોક્ષાર્થીએ સત્સમાગમે એક આત્માનો જ નિશ્ચય કરવો. વાસ્તવિક તત્ત્વની શ્રદ્ધા વગર અંદરના વેદનની રમઝટ નહિ જામે. પ્રથમ અંતરથી સત્‌નો હકાર આવ્યા વગર સત્ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય નહિ અને સત્ સ્વરૂપના જ્ઞાન વગર ભવબંધનની બેડી તૂટે નહિ. ભવબંધનના અંત વગરનાં જીવન શા કામનાં? ભવના અંતની શ્રદ્ધા વગર કદાચ પુણ્ય કરે તો તેનું ફળ રાજપદ કે દેવપદ મળે, પરંતુ તેમાં આત્માને શું? આત્માના ભાન વગરના તો એ પુણ્ય અને એ દેવપદ બધાંય ધૂળધાણી જ છે, તેમાં આત્માની શાંતિનો અંશ પણ નથી. માટે પહેલાં શ્રુતજ્ઞાન વડે જ્ઞાનસ્વભાવનો દૃઢ નિશ્ચય કરતાં પ્રતીતમાં ભવની શંકા જ રહેતી નથી અને જેટલી જ્ઞાનની દૃઢતા થાય તેટલી શાંતિ વધતી જાય છે.

ભાઈ પ્રભુ! તું કેવો છો, તારી પ્રભુતાનો મહિમા કેવો છે એ તેં જાણ્યો નથી. તારી પ્રભુતાના ભાન વગર તું બહારમાં જેનાં તેનાં ગાણાં ગાયા કરે તો તેમાં કંઈ તને તારી પ્રભુતાનો લાભ નથી. પરનાં ગાણાં ગાયાં પણ પોતાનાં ગાણાં ગાયાં નહિ. ભગવાનની પ્રતિમા સામે કહે કે 'હે નાથ! હે ભગવાન! આપ અનંત જ્ઞાનના ધણી છો' ત્યાં સામો પણ એવો જ પડઘો પડે કે 'હે નાથ! હે ભગવાન! આપ અનંત જ્ઞાનના ધણી છો....'

શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપનું વેદન કહો. જ્ઞાન કહો, શ્રદ્ધા કહો, ચારિત્ર કહો, અનુભવ કહો કે સાક્ષાત્કાર કહો—જે કહો તે આ એક આત્મા જ છે. વધારે શું કહેવું? જે કાંઈ છે તે આ એક આત્મા જ છે, તેને જ જુદા જુદા નામથી કહેવાય છે. કેવળીપદ, સિદ્ધપદ કે સાધુપદ એ બધા એક આત્મામાં જ સમાય છે. સમાધિમરણ, આરાધના એ વગેરે નામો પણ સ્વરૂપની સ્થિરતાના જ છે. આ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપની સમજણ એ જ સમ્યગ્દર્શન છે અને એ સમ્યગ્દર્શન જ સર્વ ધર્મનું મૂળ છે, સમ્યગ્દર્શન જ આત્માનો ધર્મ છે.

(શ્રી સમયસારજી ગાથા ૧૪૪ ના વ્યાખ્યાનમાંથી)

૨૬. એકવાર પણ જો મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરે તો જરૂર મોક્ષ પામે

પ્રશ્ન:—આ જીવ જૈનનો નામધારી ત્યાગી સાધુ અનંતવાર થયો, છતાં હજી કેમ તેનો મોક્ષ નથી થયો?

ઉત્તર:—જૈનનો નામધારી ત્યાગી સાધુ અનંતવાર થયો એ વાત ખરી, પરંતુ અંતરંગમાં મિથ્યાત્વરૂપ મહાપાપનો ત્યાગ એકે વાર કર્યો નથી, તેથી સંસાર ઊભો જ છે, કેમકે સંસારનું કારણ મિથ્યાત્વ જ છે.

પ્રશ્ન :—તો પછી ત્યાગી સાધુ થયા તેનું ફળ શું ?

ઉત્તર :—બાહ્યમાં પરદ્રવ્યનો ત્યાગ થયો તેનું ફળ આત્માને નથી. પરંતુ 'હું આ પરદ્રવ્યને છોડું' એમ માને તો એવી પરદ્રવ્યની કર્તાબુદ્ધિનું મહાન પાપ આત્માને છે અને તેનું ફળ સંસાર જ છે. અને કદાચ કોઈ જીવ બહારમાં ત્યાગી ન દેખાય પરંતુ જો તેણે સાચી સમજણ દ્વારા અંતરમાં પરદ્રવ્યની કર્તાબુદ્ધિનું અનંત પાપ ત્યાગ્યું હોય તો તે ધર્મી છે અને તેના તે ત્યાગનું ફળ મોક્ષ છે. પ્રથમના નામધારી સાધુ કરતાં બીજો મિથ્યાત્વનો ત્યાગી અનંતગણો ઉત્તમ છે. પહેલાને મિથ્યાત્વનો ત્યાગ હોવાથી તે સંસારમાં રખડશે અને બીજાને મિથ્યાત્વનો ત્યાગ હોવાથી તે અલ્પકાળમાં જરૂર મોક્ષ પામવાનો છે.

પ્રશ્ન :—ત્યારે અમારે ત્યાગ ન કરવો ને ?

ઉત્તર :—એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉપરમાં જ આવી જાય છે. 'ત્યાગ ન કરવો' એમ ઉપરમાં ક્યાંય પણ કહ્યું નથી. ઊલટું ત્યાગનું ફળ મોક્ષ અને અત્યાગનું ફળ સંસાર એમ ઉપરમાં બતાવ્યું છે. પણ ત્યાગ કોનો? મિથ્યાત્વનો કે પરવસ્તુનો? મિથ્યાત્વના જ ત્યાગનું ફળ મોક્ષ છે. પરવસ્તુનું ગ્રહણ-ત્યાગ કોઈ જીવ કરી શકતો જ નથી, પછી પરવસ્તુના ત્યાગનો પ્રશ્ન ઊઠે જ ક્યાંથી ? બાહ્યમાં પરદ્રવ્યનો ત્યાગ થયો તેનું ફળ આત્માને નથી. પ્રથમ સાચી સમજણ દ્વારા પરદ્રવ્યમાં કર્તાપણાની બુદ્ધિ છોડવી તે સમજણમાં જ અનંત પરદ્રવ્યના સ્વામીત્વનો ત્યાગ થયો છે. પરમાં કર્તાપણાની માન્યતાનો ત્યાગ કર્યા પછી જે જે પ્રકારના રાગભાવનો ત્યાગ કરે તે તે પ્રકારનાં બાહ્ય નિમિત્તો તેની મેળે ટળી જ જાય છે. બહારનાં નિમિત્તો ખસ્યાં તેનું ફળ આત્માને નથી, પણ અંદર જે રાગભાવનો ત્યાગ કર્યો તે ત્યાગનું ફળ આત્માને છે.

આથી સ્પષ્ટપણે એમ નક્કી થાય છે કે, સૌથી પહેલાં 'કોઈ પરદ્રવ્ય મારું નથી, હું પરદ્રવ્યનો કર્તા નથી' એમ દૃષ્ટિમાં [અભિપ્રાયમાં, માન્યતામાં] સર્વ પરદ્રવ્યના સ્વામીત્વનો ત્યાગ થઈ જવો જોઈએ. આવી દૃષ્ટિ થાય ત્યારે જ ત્યાગની શરૂઆત થાય છે, અર્થાત્ સૌથી પહેલો ત્યાગ મિથ્યાત્વનો જ થાય છે. જ્યાં સુધી આવી દૃષ્ટિ ન થાય અને મિથ્યાત્વનો ત્યાગ ન થાગ ત્યાં સુધી સાચો ત્યાગ જરાપણ હોઈ શકે નહિ. અને સાચી દૃષ્ટિપૂર્વક મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કર્યા પછી, ક્રમે ક્રમે જેમ જેમ સ્વરૂપની સ્થિરતા વડે રાગનો ત્યાગ કરે તેમ તેમ તે અનુસાર બાહ્ય સંયોગો સ્વયં છૂટતા જાય છે. પરદ્રવ્ય ઉપર આત્માનો પુરુષાર્થ ચાલતો નથી તેથી પરદ્રવ્યનું ગ્રહણ-ત્યાગ આત્માને નથી, પણ પોતાના ભાવ ઉપર પોતાનો પુરુષાર્થ ચાલી શકે છે અને પોતાના ભાવનું જ ફળ આત્માને છે.

જ્ઞાનીઓ કહે છે કે સૌથી પહેલાં પુરુષાર્થ વડે સાચી સમજણ કરી મિથ્યાત્વભાવને છોડો....મિથ્યાત્વભાવનો ત્યાગ એ જ મોક્ષનું કારણ છે...

૨૭. અપૂર્વ પુરુષાર્થ

જેણે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટાવવાનો પૂર્વે કદી નહિ કરેલો એવો અનંતો સમ્યક્ પુરુષાર્થ કરીને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કર્યું છે અને એ રીતે સંપૂર્ણ સ્વરૂપનો સાધક થયો છે તે જીવ કોઈ પણ સંયોગોમાં ભયથી, લજ્જાથી, લાલચથી કે કોઈ પણ કારણથી અસતને પોષણ નહિ જ આપે. એ માટે કદાચ કોઈ વાર દેહ છૂટવા સુધીની પ્રતિકૂળતા આવી પડે તોપણ તે સતથી ચ્યુત નહિ થાય—અસતનો આદર કદી નહિ કરે. સ્વરૂપના સાધકો નિઃશંક અને નીડર હોય છે. સતસ્વરૂપની શ્રદ્ધાના જોરમાં અને સતના માહાત્મ્ય પાસે તેને કોઈ પ્રતિકૂળતા છે જ નહિ. જો સતથી જરાપણ ચ્યુત થાય તો તેને પ્રતિકૂળતા આવી કહેવાય; પણ જે ક્ષણે ક્ષણે સતમાં વિશેષ વિશેષ દૃઢતા કરી રહ્યો છે તેને તો પોતાના બેહદ પુરુષાર્થ પાસે જગતમાં કાંઈ પણ પ્રતિકૂળ જ નથી. એ તો પરિપૂર્ણ સતસ્વરૂપ સાથે અભેદ થઈ ગયો, તેને ડગાવવા ત્રણ જગતમાં કોણ સમર્થ ? અહો ! આવા સ્વરૂપના સાધકોને ધન્ય છે !!

૨૮. શ્રદ્ધા–જ્ઞાન અને ચારિત્રની ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાઓ

સમ્યગ્દર્શનનું પરમ માહાત્મ્ય છે. દૃષ્ટિનું માહાત્મ્ય બતાવવા માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિના ભોગને પણ નિર્જરાનું કારણ કહ્યું છે. સમયસાર ગાથા ૧૯૩માં કહ્યું છે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ઇન્દ્રિયો વડે ચેતન તથા અચેતન દ્રવ્યનો ઉપભોગ કરે છે તે સર્વ નિર્જરાનું નિમિત્ત છે અને તેમાં જ મોક્ષ અધિકારમાં છઠ્ઠા ગુણસ્થાને મુનિને જે પ્રતિક્રમણાદિની શુભવૃત્તિ ઊઠે તેને વિષકુંભ કહેલ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિની અશુભ લાગણી તે નિર્જરાનું કારણ અને મુનિની શુભ લાગણી તે ઝેર—આનો મેળ કઈ રીતે છે ?

જ્યાં સમ્યગ્દૃષ્ટિના ભોગને નિર્જરાનું કારણ કહ્યું છે ત્યાં 'ભોગ સારા છે' એમ બતાવવું નથી પણ દૃષ્ટિનું માહાત્મ્ય બતાવવું છે. અબંધસ્વભાવની દૃષ્ટિનું જોર બંધને સ્વીકારતું નથી તેનો મહિમા કર્યો છે એટલે કે દૃષ્ટિ અપેક્ષાએ તે વાત કરી છે. ભોગની લાગણી વખતે પણ શ્રદ્ધામાં બંધન નથી, શ્રદ્ધા અબંધસ્વભાવને સ્વીકારે છે, તે શ્રદ્ધા તો નિર્જરાનું કારણ છે.

જ્યાં મુનિની વ્રતાદિની શુભ લાગણીને ઝેર કહ્યું છે ત્યાં ચારિત્ર અપેક્ષાએ વાત કરી છે. અરે મુનિ ! તેં શુદ્ધાત્મ ચારિત્ર અંગીકાર કર્યું છે, પરમ કેવળજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ સાધકદશા પ્રાપ્ત કરી છે અને હવે જે વ્રતાદિની લાગણી ઊઠે તે તારા શુદ્ધાત્મ ચારિત્રને અને કેવળજ્ઞાનને રોકનાર છે માટે તે ઝેર છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિને સ્વભાવદૃષ્ટિનું જોર છે તે નિર્જરાનું કારણ છે, અને દૃષ્ટિમાં તેઓ બંધને પોતાનું સ્વરૂપ માનતા નથી, રાગના કર્તા પોતે થતા નથી તેથી તેમને અબંધ કહ્યા છે, પરંતુ ચારિત્ર અપેક્ષાએ તો તેમને બંધન છે. જો ભોગથી નિર્જરા થતી હોય તો વધારે ભોગથી વધારે નિર્જરા થાય !! એમ તો હોય નહિ. સમ્યગ્દૃષ્ટિને જે રાગની વૃત્તિ ઊઠે છે તેને દૃષ્ટિ

અપેક્ષાએ તો તે પોતાની માનતા જ નથી, જ્ઞાન અપેક્ષાએ 'પોતાના પુરુષાર્થની નબળાઈ છે તેથી રાગ થાય છે' એમ જાણે છે અને ચારિત્ર અપેક્ષાએ તે રાગને ઝેર માને છે, દુઃખ-દુઃખ લાગે છે. આ રીતે દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્રમાંથી જ્યારે દર્શનની મુખ્યતાથી વાત ચાલતી હોય ત્યારે સમ્યગ્દૃષ્ટિના ભોગને પણ નિર્જરાનું જ કારણ કહેવાય છે. સ્વભાવ-દૃષ્ટિના જોરે સમયે સમયે તેની પર્યાય નિર્મળ થતી જાય છે એટલે ક્ષણે ક્ષણે તે મુક્ત જ થતા જાય છે. રાગ થાય છે તેને જાણે છે ખરા, પરંતુ સ્વભાવમાં તેને અસ્તિપણે માનતા નથી; અને આ માન્યતાના જોરે જ રાગનો સર્વથા અભાવ કરે છે. તેથી સાચી દૃષ્ટિનો અપાર મહિમા છે.

સાચી શ્રદ્ધા હોવા છતાં જે રાગ થાય છે તે રાગ ચારિત્રની શુદ્ધિને રોકે છે પરંતુ સાચી શ્રદ્ધાને નુકસાન કરતો નથી, માટે શ્રદ્ધા અપેક્ષાએ તો સમ્યગ્દૃષ્ટિને રાગ થાય તે બંધનું કારણ નથી પણ નિર્જરાનું જ કારણ છે એમ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ શ્રદ્ધા સાથે ચારિત્રની અપેક્ષા ભૂલવી ન જોઈએ.

ચારિત્ર અપેક્ષાએ છઠ્ઠા ગુણસ્થાને વર્તતા મુનિની શુભવૃત્તિને પણ ઝેર કહ્યું તો પછી સમ્યગ્દૃષ્ટિના ભોગના અશુભભાવની તો વાત જ શું? અહો! પરમ શુદ્ધસ્વભાવના ભાનમાં મુનિની શુભવૃત્તિને પણ જે ઝેર માને તે અશુભ લાગણીને તો સારી કેમ માને? જેણે સ્વભાવના ભાનમાં શુભવૃત્તિને પણ ઝેર માન્યું છે તે જીવ સ્વભાવના જોરે શુભવૃત્તિને તોડીને પૂર્ણ શુદ્ધતા પ્રગટ કરશે, પરંતુ અશુભને તો કદાપિ આદરણીય નહિ માને.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ શ્રદ્ધા અપેક્ષાએ તો પોતાને પૂર્ણ પરમાત્મા જ માને છે; છતાં ચારિત્ર અપેક્ષાએ અધૂરી પર્યાય હોવાથી તરણાતુલ્ય માને છે એટલે કે હજી અનંત અધૂરાશ છે એમ જાણીને સ્વભાવની સ્થિરતાના પ્રયત્ન વડે તે ટાળવા માંગે છે, જ્ઞાન અપેક્ષાએ જેટલો રાગ છે તેના સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાતા છે પણ રાગને નિર્જરા કે મોક્ષનું કારણ માનતા નથી, અને સ્વભાવદૃષ્ટિના જોરે જેમ જેમ પર્યાયની શુદ્ધતા વધતાં રાગ ટળતો જાય છે તેમ તેમ તેનું જ્ઞાન કરે છે. આ રીતે શ્રદ્ધા-જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ ત્રણે અપેક્ષાએ આ સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ.

(સં. ૨૦૦૨ માગશર સુદ-૯ સમયસાર)

૨૯. સમ્યગ્દર્શન-ધર્મ

પ્રશ્નઃ—આપ તો હંમેશાં સમ્યગ્દર્શનની જ વાત કરો છો?

ઉત્તરઃ—સમ્યગ્દર્શન એ જ મોક્ષનું કારણ છે. સમ્યગ્દર્શન કહે છે કે 'મને ધારણ કર્યા પછી તારી ઇચ્છા હશે તોપણ તારાથી મલિનતા રાખી શકાશે નહીં, મોક્ષે આવવું જ પડશે!' મોક્ષનું પહેલું જ પગથિયું સમ્યગ્દર્શન છે, તે વિનાના બધા હવાઈ કિલ્લા છે—કલ્પના છે; માટે પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન એ જ કર્તવ્ય છે.

સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના દુનિયાએ તેને ઘરઘરની ચીજ કરી નાખી છે. મોટા

ભાગ વીતરાગનો માર્ગ જ ભૂલી ગયા છે. દેહ-મન-વાણીની ક્રિયા રહિત જ્ઞાનમૂર્તિ ભગવાન આત્મા સ્વાભાવિક ગુણરત્નોની ખાણ છે, તેની અંદર લક્ષ કરે તો ગુણો પ્રગટે. જ્યાં હોય ત્યાં ખોદે તો નીકળે ને? માટીની ખાણ ગમે તેટલી ખોદે તોપણ તેમાંથી અનાજ નીકળે નહીં, તેમ પુણ્ય-પાપના વિકારની ખાણ અનાદિથી ખોદે છે, પણ તે તો રાગ છે—વિકાર છે. તેમાંથી અવિકારી ધર્મ પ્રગટે નહીં. માવો જોઈતો હોય તો અફીણવાળાની દુકાને ન પૂછે પણ કંદોઈ ને ત્યાં જ જાય. એમાં ખબર પડે, પણ ધર્મ ક્યાં મળે? ધર્મની દુકાન ક્યાં છે? તેની ખબર ન મળે. કોઈ સ્થાનમાં, વાણીમાં કે ચોપડામાં ધર્મ નથી, ધર્મ તો આત્મામાં છે, બીજે ક્યાંય નથી. આત્મા જ અંદર સ્વાભાવિક ગુણનો ઢગલો છે પણ તેની ખબર નથી તેથી બહારમાં માન્યું છે કે દયા કરી અથવા પરજીવને બચાવી લીધો એમાં ધર્મ થઈ ગયો; પણ એવા દયાદિના શુભભાવ તો અનંતવાર કરી ચૂક્યો, પરંતુ આત્માને ઓળખ્યો નહીં, અને આત્માને ઓળખ્યા વગર ધર્મ થયો નહીં.

૩૦. હે જીવો! મિથ્યાત્વના મહાપાપને છોડો

"મિથ્યાત્વ સમાન અન્ય કોઈ પાપ નથી; મિથ્યાત્વનો સદ્‌ભાવ રહેતાં અન્ય અનેક ઉપાય કરવા છતાં પણ મોક્ષ થતો નથી. માટે હરકોઈ ઉપાય વડે પણ સર્વ પ્રકારથી એ મિથ્યાત્વનો નાશ કરવો યોગ્ય છે." [મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક અધ્યાય-૭ પાનું ૨૭૦]

"આ જીવ મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ અનાદિકાળથી પરિણમે છે અને એ જ પરિણમન વડે સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ ઉપજાવવાવાળાં કર્મોનો સંબંધ થાય છે. એ જ ભાવ સર્વ દુઃખોનું બીજ છે, અન્ય કોઈ નથી. માટે હે ભવ્ય! જો તું દુઃખથી મુક્ત થવા ઇચ્છે છે તો સમ્યગ્દર્શનાદિવડે એ મિથ્યાદર્શનાદિક વિભાવોનો અભાવ કરવો એ જ કાર્ય છે, એ કાર્ય કરતાં તારું પરમ કલ્યાણ થશે." [મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક અધ્યાય-૪ પા. ૯૮]

આ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકમાં અનેક પ્રકારે મિથ્યાદૃષ્ટિઓનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કરવાનો હેતુ એ છે કે, મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ સમજીને જો પોતામાં તેવો મહા દોષ હોય તો તે ટાળવો. પોતે પોતાના દોષ ટાળીને સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કરવું. પણ બીજા જીવોમાં તેવો દોષ હોય તો તે જોઈ ને તે જીવ ઉપર કષાય કરવો નહિ. બીજા પ્રત્યે કષાયી બનવા માટે આ કહ્યું નથી. હા, એટલું ખરું કે બીજામાં તેવા મિથ્યાત્વાદિ દોષ હોય તો તેનો આદર-વિનય ન કરવો, પરંતુ તેના ઉપર દ્વેષ કરવાનું કહ્યું નથી.

પોતામાં મિથ્યાત્વ હોય તેનો નાશ કરવા માટે જ અહીં મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે; કેમકે અનંત જન્મ-મરણનું મૂળ કારણ જ મિથ્યાત્વ છે. ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-હિંસા-જૂઠું-ચોરી એ કાંઈ અનંત સંસારનું કારણ નથી, તેથી ખરેખર તે મહા પાપ નથી; પણ ઊંધી

માન્યતા એ જ અનંત અવતાર ફાટવાનું મૂળિયું છે. તેથી તે જ મહાન પાપ છે અને તેમાં સર્વ પાપ સમાઈ જાય છે. મિથ્યાત્વ સમાન અન્ય કોઈ પાપ જ જગતમાં નથી. ઊંધી માન્યતામાં પોતાના સ્વભાવની હિંસાનું અનંત પાપ છે. કુદેવાદિને માન્યા તેમાં તો ગૃહીત મિથ્યાત્વનું અત્યંત સ્થૂળ મહાન પાપ છે.

લડાઈમાં ઊભો હોય તેના પાપ કરતાં એક ક્ષણના મિથ્યાત્વના સેવનનું પાપ અનંતગણું અધિક છે. સમકિતી લડાઈમાં ઊભો હોય છતાં, તેને મિથ્યાત્વનું સેવન નથી તેથી તે વખતે પણ તેને અનંત સંસારના કારણરૂપ બંધનનો તો અભાવ જ છે. સમ્યગ્દર્શન થતાં જ એકતાલીશ પ્રકારના કર્મનું બંધન તો થતું જ નથી. મિથ્યાત્વનું સેવન કરનાર મહાપાપી છે. જે મિથ્યાત્વનું સેવન કરે છે અને શરીરાદિની ક્રિયા પોતાને આધીન માને છે તે જીવ ત્યાગી થઈને પૂંજણી વડે પૂંજતો હોય તે વખતે પણ તેને અનંત સંસારનું બંધન જ પડે છે અને તેને સર્વ કર્મ પ્રકૃતિઓ બંધાય છે. અને 'શરીરની કોઈ ક્રિયા કે એક વિકલ્પ પણ મારું સ્વરૂપ નથી, હું તેનો કર્તા નથી પણ હું જ્ઞાનસ્વરૂપ છું'—એવા ભાન દ્વારા જેણે મિથ્યાત્વનો નાશ કરીને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કર્યું છે તે જીવ લડાઈમાં હો કે વિષયસેવન કરતો હોય છતાં પણ તે વખતે તેને સંસારની વૃદ્ધિ થતી નથી, અને એકતાલીસ પ્રકૃતિના બંધનો તો અભાવ જ છે. આ જગતમાં મિથ્યાત્વરૂપ ઊંધી માન્યતા સમાન પાપ અન્ય કોઈ નથી.

આત્માનું ભાન કરતાં અપૂર્વ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે એ સમ્યગ્દર્શન સહિત જીવ લડાઈમાં હોવા છતાં તેને અલ્પ પાપ છે અને તે પાપ તેને સંસારની વૃદ્ધિ કરી શકતું નથી, કેમકે તેને મિથ્યાત્વનું અનંતુ પાપ ટળી ગયું છે અને આત્માના અભાનમાં મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ પુણ્યાદિની ક્રિયાને પોતાનું સ્વરૂપ માને છે. તે પૂંજણી વડે પૂંજતો હોય તે વખતે પણ તેને, લડાઈ લડતા અને વિષય ભોગવતા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ કરતાં અનંતુ મોટું પાપ મિથ્યાત્વને લીધે થાય છે. આવું મિથ્યાત્વનું મહાન પાપ છે. અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ અલ્પકાળમાં જ મોક્ષદશા પામવાનો છે.—આવો મહાન ધર્મ સમ્યગ્દર્શનમાં છે.

જગતના જીવો સમ્યગ્દર્શન અને મિથ્યાદર્શનનું સ્વરૂપ જ સમજ્યા નથી. પાપનું માપ બહારના સંયોગ ઉપરથી કાઢે છે; પરંતુ ખરું પાપ—ત્રિકાળ મહાન પાપ—તો એક સમયના ઊંધા અભિપ્રાયમાં છે, તે મિથ્યાત્વનું પાપ તો જગતના ખ્યાલમાં જ આવતું નથી. અને અપૂર્વ આત્મભાન પ્રગટતાં અનંત સંસાર કપાઈ ગયો અને અભિપ્રાયમાં સર્વ પાપ ટળી જ ગયાં એ સમ્યક્‌દર્શન શું ચીજ છે તે જગતના જીવોએ યથાર્થપણે સાંભળ્યું પણ નથી.

મિથ્યાત્વરૂપી મહાન પાપના સદ્ભાવમાં અનંત વ્રત કરે, તપ કરે, દેવ દર્શન-ભક્તિ-પૂજા—બધું કરે, દેશસેવાના ભાવ કરે છતાં તેને જરાપણ સંસાર ટળતો નથી. એક સમ્યગ્દર્શન [આત્માના સ્વરૂપની સાચી ઓળખાણ]ના ઉપાય સિવાય બીજા જે અનંત ઉપાય છે એ બધા ઉપાય કરવા છતાં મિથ્યાત્વ ટાળ્યા સિવાય ધર્મનો અંશ પણ થાય નહિ અને જન્મ-મરણ એક પણ ટળે નહિ. માટે હરકોઈ ઉપાય વડે—સર્વ પ્રકારે ઉપાય કરીને—મિથ્યાત્વનો નાશ કરી સમ્યક્‌ત્વ શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરવું જરૂરી છે. સમ્યક્‌ત્વનો ઉપાય કરવો એ જ માનવ જીવનનું મહા કર્તવ્ય છે.

એ ખાસ ધ્યાન રાખવું કે કોઈ પણ શુભભાવની ક્રિયા કે વ્રત–તપ એ સમ્યક્ત્વ પ્રગટ કરવાનો ઉપાય નથી, પરંતુ પોતાના આત્મસ્વરૂપની સમજણ અને પોતાના આત્માની રુચિ તથા લક્ષપૂર્વક સત્સમાગમ એ જ તેનો ઉપાય છે, બીજો કોઈ ઉપાય નથી.

'હું પરનું કરી શકું, પર મારું કરી શકે અને પુણ્ય કરતાં કરતાં ધર્મ થાય' એવા પ્રકારની મિથ્યાત્વની ઊંધી માન્યતામાં એક ક્ષણમાં અનંતી હિંસા છે, અનંત અસત્ય છે, અનંત ચોરી છે, અનંત અબ્રહ્મચર્ય (વ્યભિચાર) છે અને અનંત પરિગ્રહ છે. જગતના અનંતા પાપનું એકસાથે સેવન એક મિથ્યાત્વમાં છે.

૧. 'હું પરદ્રવ્યનું કરી શકું' એટલે જગતમાં અનંત પરદ્રવ્ય છે તે સર્વેને પરાધીન માન્યાં અને 'પર મારું કરી શકે' એટલે પોતાના સ્વભાવને પરાધીન માન્યો.—આ માન્યતામાં જગતના અનંત પદાર્થો અને પોતાના અનંત સ્વભાવની સ્વાધીનતાનું ખૂન કર્યું, તેથી તેમાં અનંત હિંસાનું મહાન પાપ આવ્યું.

૨. જગતના બધા પદાર્થો સ્વાધીન છે તેને બદલે બધાને પરાધીન—વિપરીત સ્વરૂપે માન્યા તથા જે પોતાનું સ્વરૂપ નથી તેને પોતાનું સ્વરૂપ માન્યું.—એ માન્યતામાં અનંત અસત્ સેવનનું મહાપાપ આવ્યું.

૩. પુણ્યનો એક વિકલ્પ કે કોઈ પણ પરવસ્તુને જેણે પોતાની માની તેણે ત્રણે કાળની પરવસ્તુ અને વિકાર ભાવને પોતાનું સ્વરૂપ માનીને અનંતી ચોરીનું મહાન પાપ કર્યું છે.

૪. એક દ્રવ્ય બીજાનું કાંઈ પણ કરી શકે એમ માનનારે સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યને ભિન્ન ન રાખતાં તે બે વચ્ચે વ્યભિચાર કરી બેમાં એકપણું માન્યું, અને એવાં અનંત પરદ્રવ્યો સાથે એકતારૂપ વ્યભિચાર કર્યો તે જ અનંત મૈથુન સેવનનું મહાપાપ છે.

૫. એક રજકણ પણ પોતાનો નથી છતાં હું તેનું કરી શકું એમ જે માને છે તે પરદ્રવ્યને પોતાનું માને છે, ત્રણે જગતના જે પર પદાર્થો છે તે સર્વને પોતાના માને છે. એટલે આ માન્યતામાં અનંત પરિગ્રહનું મહાપાપ આવ્યું.

આ રીતે જગતનાં સર્વે મહાપાપો એક મિથ્યાત્વમાં જ સમાઈ જાય છે, તેથી જગતનું સૌથી મહાન પાપ મિથ્યાત્વ જ છે. અને સમ્યગ્દર્શન થતાં ઉપરનાં સર્વે મહાપાપોનો અભાવ જ હોય છે, તેથી જગતનો સૌથી પ્રથમ ધર્મ સમ્યક્ત્વ જ છે. માટે હે જીવો! જો તમે મહાપાપથી બચવા ચાહતા હો તો મિથ્યાત્વ છોડો, સમ્યક્ત્વ પ્રગટ કરો.

૩૧. દર્શન–આચાર અને ચારિત્ર–આચાર

વસ્તુ અને સત્તામાં કથંચિત્ અન્યપણું છે; આખી વસ્તુ એક જ ગુણ જેટલી નથી, તેમ જ એક ગુણ તે આખી વસ્તુરૂપ નથી. વસ્તુમાં કથંચિત ગુણ–ગુણી ભેદ છે; આથી વસ્તુના દરેક ગુણ સ્વતંત્ર છે. શ્રદ્ધા અને ચારિત્રગુણ જુદા જુદા છે. ચારિત્રગુણમાં કષાય મંદ પડે તેથી શ્રદ્ધાગુણમાં કાંઈ લાભ થાય એમ બનતું નથી. કેમકે શ્રદ્ધાગુણને અને ચારિત્રગુણને અન્યત્વભેદ છે. કષાયની ઘણી મંદતા કરવી તે ચારિત્રગુણની વિકારી ક્રિયા છે. શ્રદ્ધા અને ચારિત્રગુણમાં અન્યત્વભેદ છે તેથી ચારિત્રના વિકારની મંદતા તે સમ્યક્ શ્રદ્ધાનો ઉપાય નથી; પણ પરિપૂર્ણ દ્રવ્ય સ્વભાવની રુચિ કરવી તે જ શ્રદ્ધાનું કારણ છે.

શ્રદ્ધાગુણ સુધારવા છતાં ચારિત્રગુણ ન સુધરે, કેમકે શ્રદ્ધા અને ચારિત્રગુણ જુદા છે. રાગના ઘટાડા ઉપરથી કે ચારિત્રગુણના આચાર ઉપરથી જે જીવ સમ્યક્શ્રદ્ધાનું માપ કાઢવા માગે છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તેને વસ્તુસ્વરૂપના ગુણભેદની ખબર નથી, કેમકે સમ્યગ્દર્શનના આચાર અને સમ્યક્ચારિત્રના આચાર જુદા જુદા છે.

ઘણો કષાય હોવા છતાં સમ્યગ્દર્શન હોય અને એકાવતારી હોય. વળી ઘણો મંદ કષાય હોવા છતાં સમ્યગ્દર્શન હોય નહિ અને અનંત સંસારી હોય છે. અજ્ઞાનીએ ચારિત્રના વિકારની મંદતા કરી પણ તેને શ્રદ્ધાના સ્વરૂપનું ભાન નથી. પહેલાં સાચી શ્રદ્ધાની ખીલવટ વગર કદાપિ ભવનો અંત આવે નહિ. સાચી શ્રદ્ધા વગર ચારિત્રનો અંશ પણ ખીલે નહિ.

જ્ઞાનીને વિશેષ ચારિત્ર ન હોવા છતાં વસ્તુસ્વરૂપનું ભાન હોવાથી દર્શન–આચારમાં તે નિઃશંક હોય છે. મારા સ્વભાવમાં રાગનો અંશ પણ નથી, હું જ્ઞાનસ્વભાવી જ્ઞાતા જ છું —આવી જેણે પ્રતીત કરી છે તેને ચારિત્રદશા ન હોવા છતાં તેના દર્શન–આચાર સુધરી ગયા છે, શ્રદ્ધામાં તેને કદાપિ શંકા પડતી નથી. 'રાગ થવાને લીધે મારા સમ્યંગ્દર્શનમાં દોષ આવી જતો હશે?' એવી શંકા જ્ઞાનીને હોય નહિ; કેમકે તે જાણે છે કે રાગ થાય તે ચારિત્રનો દોષ છે, પણ ચારિત્રના દોષ વડે શ્રદ્ધાગુણમાં મલિનતા આવી જતી નથી. હા, જો રાગ થાય તેને પોતાનું સ્વરૂપ માને અથવા પરમાં સુખબુદ્ધિ માને તો તેને શ્રદ્ધામાં દોષ આવે. સાચી પ્રતીતની ભૂમિકામાં અશુભરાગ થઈ જાય તો તેનો પણ નકાર કરે છે અને જાણે છે કે આ દોષ ચારિત્રનો છે, તે મારી શ્રદ્ધાને નુકસાન કરવા સમર્થ નથી.—આવું દર્શન–આચારનું અપૂર્વ સામર્થ્ય છે.

દર્શન–આચાર (સમ્યગ્દર્શન) જ સૌથી પહેલો પવિત્ર ધર્મ છે. અનંત પરદ્રવ્યોના કામમાં હું કાંઈ નિમિત્ત પણ થઈ શકતો નથી એટલે પરથી તો ભિન્ન જ્ઞાતા જ છું; અને આસક્તિના જે રાગ–દ્વેષ છે તે પણ મારું સ્વરૂપ નથી. તે મારા શ્રદ્ધાસ્વરૂપને નુકસાન કરવા સમર્થ નથી —આવું દર્શનાચારની પ્રતીતિનું જે જોર છે તે અલ્પકાળે મોક્ષ આપવાનું છે. અનંત ભવનો નાશ કરીને એકાવતારીપણું કરી દેવાની દર્શનાચારની તાકાત છે. અને દર્શનાચારની પ્રતીત પ્રગટ

કર્યા વગર રાગ ઘટાડીને અનંતવાર બાહ્યમાં ચારિત્રાચારનું પાલન કરવા છતાં દર્શનાચારના અભાવે તેના અનંત ભવ ટળ્યા નહિ. પહેલાં દર્શનાચાર વગર કદાપિ ધર્મ હોય નહિ.

પરથી ભિન્ન નિવૃત્તસ્વરૂપ શ્રદ્ધામાં માન્યું એટલે તરત જ બધી રાગાદિની પ્રવૃત્તિ અને સંયોગ છૂટી જ જાય—એમ નથી, કેમકે શ્રદ્ધાગુણ અને ચારિત્રગુણને કથંચિત્ જુદાપણું છે. તેથી શ્રદ્ધાગુણની નિર્મળતા પ્રગટ થવા છતાં ચારિત્રગુણમાં અશુદ્ધતા પણ રહે છે. જો સર્વથા એક શ્રદ્ધાગુણરૂપ જ દ્રવ્યને માનવામાં આવે તો શ્રદ્ધાગુણ નિર્મળ થતાં આખું દ્રવ્ય જ સંપૂર્ણ શુદ્ધ થઈ જવું જોઈએ; પણ શ્રદ્ધાગુણને અને આત્માને સર્વથા એકત્વ-ભેદપણું નથી, તેથી શ્રદ્ધાગુણના અને ચારિત્રગુણના વિકાસમાં ક્રમ પડે છે. આમ હોવા છતાં ગુણને અને દ્રવ્યને પ્રદેશભેદ ન માનવા; શ્રદ્ધા અને આત્મા પ્રદેશ અપેક્ષાએ તો એક જ છે. ગુણને અને દ્રવ્યને અન્યત્વભેદ હોવા છતાં પ્રદેશભેદ નથી. વસ્તુમાં એક જ ગુણ નથી પણ અનંત ગુણ છે અને તેમનામાં અન્યત્વ નામનો ભેદ છે, તેથી જ શ્રદ્ધા થતાં તત્ક્ષણે કેવળજ્ઞાન થતું નથી. જો શ્રદ્ધા થતાં જ તે જ ક્ષણે સંપૂર્ણ કેવળજ્ઞાન થઈ જાય તો વસ્તુના અનંત ગુણો જ સિદ્ધ થતા નથી.

કેરીના દૃષ્ટાંતે અન્યત્વભેદનું સ્વરૂપ સમજાવે છે :—કેરીમાં રંગ અને રસગુણ જુદા છે. રંગગુણ લીલી દશાથી પલટીને પીળી દશારૂપ થાય છતાં રસ તો ખાટો ને ખાટો જ રહે; તેમ જ રસગુણ પલટીને મીઠો થાય છતાં કેરીનો રંગ તો લીલો જ રહે, કેમકે રંગ અને રસગુણ જુદા છે. (આ દૃષ્ટાંત સમજવું.) તેમ વસ્તુમાં દર્શનગુણ ખીલે છતાં ચારિત્રગુણ ન ખીલે. પરંતુ એમ તો ન જ બને કે ચારિત્રગુણ ખીલે અને દર્શનગુણ ન ખીલે. એટલે એ ખાસ ધ્યાન રાખવું કે સમ્યગ્દર્શન વગર કદી પણ સમ્યક્ચારિત્ર હોઈ જ ન શકે.

પ્રશ્ન :—એમ શા માટે બને છે? શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર બંને ગુણ તો સ્વતંત્ર છે.

ઉત્તર :—ગુણો સ્વતંત્ર છે એ વાત ખરી છે; પરંતુ શ્રદ્ધાગુણ કરતાં ચારિત્રમાં વિશેષ પુરુષાર્થની જરૂરિયાત છે અને શ્રદ્ધા કરતાં ચારિત્ર વિશેષ પૂજનીક છે, તેથી પહેલાં શ્રદ્ધા ખીલ્યા વગર ચારિત્રગુણ ખીલી જ ન શકે. જેનામાં શ્રદ્ધાગુણ માટેનો અલ્પ પુરુષાર્થ ન હોય તેનામાં ચારિત્રગુણનો ઘણો જ પુરુષાર્થ તો ક્યાંથી હોય? પ્રથમ સમ્યક્શ્રદ્ધા પ્રગટાવવાનો પુરુષાર્થ કર્યા પછી વિશેષ પુરુષાર્થ કરતાં ચારિત્રદશા પ્રગટે છે. શ્રદ્ધા કરતાં ચારિત્રનો પુરુષાર્થ વિશેષ છે, તેથી પહેલાં શ્રદ્ધા થાય છે અને પછી ચારિત્ર થાય છે. માટે પહેલાં શ્રદ્ધા પ્રગટ થાય અને પછી ચારિત્ર ખીલે. શ્રદ્ધાગુણની ક્ષાયિક શ્રદ્ધારૂપ પર્યાય હોવા છતાં જ્ઞાન અને ચારિત્રમાં અપૂર્ણતા હોય. આથી સિદ્ધ થાય છે કે વસ્તુમાં અનંત ગુણો છે અને તે બધા સ્વતંત્ર છે; આ જ અન્યત્વભેદ છે.

જ્ઞાનીને ચારિત્રના દોષને લીધે રાગ-દ્વેષ થાય છતાં તેને અંતરથી નિરંતર સમાધાન વર્તે છે કે આ રાગ-દ્વેષ મને પરવસ્તુના પરિણમનના કારણે નથી, તે મારા દોષથી થાય છે, છતાં તે મારું સ્વરૂપ નથી. મારી પર્યાયમાં રાગ-દ્વેષ થાય તેને લીધે પરમાં કાંઈ જ ફેરફાર થતો નથી.

—આવી પ્રતીતિમાં જ્ઞાનીને રાગ–દ્વેષનું સ્વામીત્વ ઊડી ગયું છે અને જ્ઞાતાપણાનો અપૂર્વ નિરાકુળ સંતોષ વર્તે છે. કેવળજ્ઞાન થવા છતાં અરિહંતપ્રભુના પ્રદેશત્વગુણની અને ઊર્ધ્વગમન-સ્વભાવની નિર્મળતા નથી તેથી જ તેઓ સંસારમાં છે. અઘાતિ કર્મની સત્તાને લીધે પ્રભુને સંસાર છે—એમ નથી; અન્યત્વ નામનો ભેદ હોવાને લીધે હજી પ્રદેશત્વ વગેરે ગુણનો વિકાર છે તેથી જ સંસારમાં છે.

જેમ સમ્યગ્દર્શન થતાં ચારિત્ર ન થયું ત્યાં પોતાના ચારિત્રગુણની પર્યાયમાં દોષ છે, પણ શ્રદ્ધામાં દોષ નથી. ચારિત્રનો દોષ પોતાના પુરુષાર્થની નબળાઈને કારણે છે પણ કર્મના કારણે તે દોષ નથી; તેમ કેવળજ્ઞાન થવા છતાં પ્રદેશત્વસત્તા અને જોગસત્તામાં વિકાર રહે છે તેનું કારણ એ છે કે બધા ગુણોમાં અન્યત્વ નામનો ભેદ છે. પર્યાયે પર્યાયની સત્તા સ્વતંત્ર છે. આ ગાથા દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયની સ્વતંત્ર સત્તાને જેમ છે તેમ બતાવે છે. જ્ઞેય અધિકાર છે તેથી દરેક પદાર્થોની અને ગુણની સત્તાની સ્વતંત્રતાનું ભાન કરાવે છે. જો દરેક ગુણસત્તા અને પર્યાયસત્તાની હયાતીને જેમ છે તેમ જાણે તો જ્ઞાન સાચું છે. નિર્વિકારી પર્યાય કે વિકારી પર્યાય તે પણ સ્વતંત્ર પર્યાયસત્તા છે. તેને જેમ છે તેમ જાણવા જોઈએ. વિકાર પણ પર્યાયમાં સ્વતંત્રપણે જીવ કરે છે, તે પોતાની પર્યાયના દોષના કારણે છે. દરેક દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયસત્તા સ્વતંત્ર છે પછી કર્મસત્તા આત્માની સત્તામાં શું કરે? કર્મ અને આત્મા એ બન્નેની સત્તામાં તો પ્રદેશભેદ જ છે; બે વસ્તુઓને તો સર્વથા પૃથક્ત્વ ભેદ છે.

અહીં તો એ બતાવે છે કે, એક ગુણ સાથે બીજા ગુણને પૃથક્ત્વ ભેદ (પ્રદેશભિન્નતા) ન હોવા છતાં પણ તેમને અન્યત્વભેદ છે, તેથી એક ગુણની સત્તામાં બીજા ગુણની સત્તા નથી. આ રીતે સ્વમાં જ અભેદપણું અને ભેદપણું આ ગાથા બતાવે છે. પ્રદેશભેદ નથી માટે અભેદ છે અને ગુણ–ગુણી અપેક્ષાએ ભેદ છે.

કોઈ પણ બે વસ્તુ લ્યો તો તે બે વસ્તુને પ્રદેશત્વ ભેદ છે; પણ એક વસ્તુમાં જે અનંતગુણો છે તે ગુણોને એક બીજા સાથે અન્યપણું છે—અન્યત્વભેદ છે, પણ પૃથક્ત્વ ભેદ નથી.

આ બે પ્રકારના ભેદનું સ્વરૂપ સમજતાં અનંત પર દ્રવ્યનો અહંકાર ટળ્યો અને પરાશ્રય-બુદ્ધિ ટળીને સ્વભાવની દ્રઢતા થઈ; તથા સાચી શ્રદ્ધા થતાં બધા ગુણોને સ્વતંત્ર માન્યા અને બધા જ ગુણો શુદ્ધ છે એવી પ્રતીતિપૂર્વક હવે જે વિકાર થાય તેનો પણ જ્ઞાતા જ રહ્યો, એટલે તે જીવને વિકારના અને ભવના નાશની જ પ્રતીતિ થઈ ગઈ. આ જ સમજણનો અપૂર્વ લાભ છે. જ્ઞેય અધિકારમાં દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયનું વર્ણન છે. દરેક ગુણ–પર્યાય જ્ઞેયરૂપ છે એટલે પોતાના બધાય ગુણ–પર્યાયનો અને અભેદ દ્રવ્યનો જ્ઞાતા થઈ ગયો, આ જ સમ્યગ્દર્શન ધર્મ છે.

૩૨. કોણ સમ્યગ્દષ્ટિ ?

"શુદ્ધનય કતકફળના સ્થાને છે તેથી જેઓ શુદ્ધનયનો આશ્રય કરે છે તેઓ જ સમ્યક્ અવલોકન કરતા (હોવાથી) સમ્યગ્દષ્ટિ છે પણ બીજા (જેઓ અશુદ્ધનયનો સર્વથા આશ્રય કરે છે તેઓ) સમ્યગ્દષ્ટિ નથી. માટે કર્મથી ભિન્ન આત્માના દેખનારાઓએ વ્યવહારનય અનુસરવા યોગ્ય નથી." [સમયસાર ગાથા-૧૧ની શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવકૃત ટીકા]

"અહીં એમ સમજવું કે જિનવાણી સ્યાદ્વાદરૂપ છે, પ્રયોજનવશ નયને મુખ્ય-ગૌણ કરીને કહે છે. પ્રાણીઓને ભેદરૂપ વ્યવહારનો પક્ષ તો અનાદિ કાળથી જ છે અને એનો ઉપદેશ પણ બહુધા સર્વ પ્રાણીઓ પરસ્પર કરે છે. વળી જિનવાણીમાં વ્યવહારનો ઉપદેશ શુદ્ધનયનો હસ્તાવલંબન (સહાયક) જાણી બહુ કર્યો છે; પણ એનું ફળ સંસાર જ છે. શુદ્ધનયનો પક્ષ તો કદી આવ્યો નથી અને એનો ઉપદેશ પણ વિરલ છે—ક્યાંક ક્યાંક છે. તેથી ઉપકારી શ્રીગુરુએ શુદ્ધનયના ગ્રહણનું ફળ મોક્ષ જાણીને એનો ઉપદેશ પ્રધાનતાથી (મુખ્યતાથી) દીધો છે કે—'શુદ્ધનય ભૂતાર્થ છે, સત્યાર્થ છે; એનો આશ્રય કરવાથી સમ્યગ્દષ્ટિ થઈ શકાય છે; એને જાણ્યા વિના જ્યાં સુધી જીવ વ્યવહારમાં મગ્ન છે ત્યાં સુધી આત્માનાં જ્ઞાનશ્રદ્ધાનરૂપ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ થઈ શકતું નથી.' એમ આશય જાણવો."

[સમયસાર ગાથા-૧૧નો ભાવાર્થ]

૩૩. સમ્યગ્દષ્ટિનું વર્ણન

(સજ્જન સમ્યગ્દષ્ટિની પ્રશંસા કરતા પં. શ્રી બનારસીદાસજી કહે છે કે—)

ભેદવિજ્ઞાન જગ્યો જિન્હકે ઘટ,
શીતલ ચિત્ત ભયો જિમ ચંદન;
કેલિ કરે શિવ મારગમેં,
જગમાંહિ જિનેસુરકે લઘુ નંદન.
સત્યસ્વરૂપ સદા જિન્હકે,
પ્રગટયો અવદાત મિથ્યાત નિકંદન;
શાંતદશા તિન્હકી પહિચાનિ,
કરૈ કર જોરિ બનારસી વંદન.

[નાટક સમયસાર, મંગલાચરણ છંદ-૬]

અર્થ :—જેના અંતરમાં ભેદવિજ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રગટ થયો છે, જેનું હૃદય ચંદન સમાન શીતળ થયું છે, જે મોક્ષમાર્ગમાં ક્રીડા-કેલિ કરે છે અને આ જગતમાં જે જિનેશ્વરદેવના લઘુનંદન (યુવરાજ) છે. વળી સમ્યગ્દર્શન વડે જેના આત્મામાં સત્યસ્વરૂપ પ્રકાશમાન થયું છે

અને મિથ્યાત્વનું નિકંદન કાઢી નાખ્યું છે એવા સમ્યગ્દષ્ટિ ભવ્ય આત્માની શાંતિને જોઈને પંડિત બનારસીદાસજી તેમને હાથ જોડીને નમસ્કાર કરે છે.

૩૪. મિથ્યાદ્દષ્ટિનું વર્ણન

ધરમ ન જાનત બખાનત ભરમરૂપ,
ઠૌર ઠૌર ઠાનત લરાઈ પચ્છપાતકી;
ભૂલ્યો અભિમાનમેં ન પાઉ ધરે ધરનીમેં,
હિરદેમેં કરની વિચારે ઉતપાતકી.
ફિરૈ ડાંવાડોલસો કરમકે કલોલિનિમે.
હૈ રહી અવસ્થા સુ બધૂલે કૈસે પાતકી;
જાકી છાતી તાતી કારી કુટિલ કુવાતી ભારી,
એસૌ બ્રહ્મઘાતી હૈ મિથ્યાતી મહાપાતકી.

[—કવિવર બનારસીદાસ, નાટક સમયસાર, મંગલાચરણ છંદ–૯]

અર્થ :—જે પોતે ધર્મને જરા પણ જાણતો નથી અને ધર્મના સ્વરૂપનું ભ્રમરૂપ વ્યાખ્યાન [વર્ણન] કરે છે, ધર્મના નામે દરેક પ્રસંગે જે પક્ષપાતની લડાઈ કર્યા કરે છે, જે અભિમાનમાં મસ્ત થઈને ભાન ભૂલ્યો છે અને જમીન પર પગ મૂકતો નથી (અર્થાત્ પોતાને મહાન સમજે છે), જે પોતાના હૃદયમાં હંમેશાં ઉત્પાતની કરણી જ વિચારે છે, તૂફાનમાં પડેલા પાંદડાની જેમ જેની હાલત શુભાશુભ કર્મોના તરંગમાં ડામાડોળ થઈ રહી છે, કુટિલ પાપની આગથી જેનું અંતર તપી રહ્યું છે—એવો મહા દુષ્ટ, કુટિલ, પોતાના આત્મસ્વરૂપનો ઘાત કરવાવાળો મિથ્યાદષ્ટિ મહા પાતકી છે.

૩૫. સ્વભાવનો અનુભવ કરવાની રીત

[વીર સંવત ૨૪૭૩ પ્રથમ શ્રાવણ વદ ૮ : શ્રી સમયસારજી કળશ ૧૦૯ ઉપર પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવશ્રીના વ્યાખ્યાનનો ટૂંકસાર.]

સિદ્ધ ભગવાન જ્ઞાનથી બધું માત્ર જાણે જ છે, જ્ઞાનમાં નથી તેમને વિકલ્પ, નથી રાગ–દ્વેષ, નથી કર્તૃત્વની માન્યતા. સિદ્ધની જેમ બધા જ આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાતાપણે માત્ર જાણવાનો છે.—આમ જે ઓળખે છે તે જીવ પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવમાં ઢળીને વિકલ્પાદિ સર્વનો નિષેધ કરે છે. તેને જ્ઞાનસ્વભાવમાં એકતાબુદ્ધિ પ્રગટી છે, ને વિકલ્પમાં એકતાબુદ્ધિ તૂટી ગઈ છે; હવે જે વિકલ્પો આવે તે સર્વનો નિષેધ કરતો કરતો આગળ વધે છે. સાધક જીવ એમ જાણે છે કે, સિદ્ધનો અને મારો સ્વભાવ સરખો જ છે તો પછી સિદ્ધમાં વિકલ્પાદિ નથી તે મારામાં પણ નથી, તેથી હું અત્યારે જ મારા સ્વભાવના જોરે તેનો નિષેધ કરું છું. મારા જ્ઞાનમાં બધાય

રાગાદિનો નિષેધ જ છે. જેમ સિદ્ધ ભગવાન એકલા ચૈતન્ય છે તેમ હું પણ એકલા ચૈતન્યને જ અંગીકાર કરું છું.

ગમે ત્યારે પણ સ્વસન્મુખ થઈને સર્વ પુણ્ય–પાપ વ્યવહારનો નિષેધ કરવો એ જ મોક્ષમાર્ગ છે, તો પછી હમણાં જ તેનો નિષેધ કરવો યોગ્ય છે; કેમકે તેના નિષેધરૂપ સ્વભાવ હમણાં જ પૂરો છે. વર્તમાનમાં જ સ્વભાવની પ્રતીતિ કરતાં પુણ્ય–પાપાદિ વ્યવહારનો નિષેધ સ્વયં થઈ જાય છે. વર્તમાનમાં તો પુણ્ય–પાપનો નિષેધ નથી કરતો પણ પછી તેનો નિષેધ કરીશ—એમ જે માને છે તેને સ્વભાવની રુચિ નથી પણ પુણ્ય–પાપની જ રુચિ છે. જો તને સ્વભાવની રુચિ હોય અને સર્વે પુણ્ય–પાપ વ્યવહારના નિષેધની રુચિ હોય તો સ્વભાવ સન્મુખ થઈને હમણાં જ તેનો નિષેધ કરવો યોગ્ય છે એમ નિર્ણય કર. રુચિને મુદત ન હોય. શ્રદ્ધા છે પણ શ્રદ્ધાનું કાર્ય નથી એમ ન બને. શ્રદ્ધામાં નિષેધ કર્યા પછી પુણ્ય–પાપને ટળતાં થોડો કાળ લાગે તે જુદી વાત છે, પણ જેને સ્વભાવની રુચિ છે અને પુણ્ય–પાપના નિષેધની શ્રદ્ધા કરવા જેવી છે એવી ભાવના છે તે શ્રદ્ધામાં તો પુણ્ય–પાપનો નિષેધ વર્તમાનમાં જ કરે. વર્તમાન શ્રદ્ધામાં પુણ્ય–પાપનો આદર કરે તો તેને તેના નિષેધની શ્રદ્ધા જ ક્યાં રહી? શ્રદ્ધા તો પૂરેપૂરા સ્વભાવને જ વર્તમાન માને છે.

જેને સ્વભાવની રુચિ થઈ—સ્વભાવનો આદર થયો અને પુણ્ય–પાપ વિકલ્પના નિષેધની રુચિ તથા આદર થયો તેને અંતરમાંથી અધીરજ તૂટી ગઈ. હવે આખા સ્વભાવની રુચિમાં વચ્ચે જે કોઈ પણ રાગ–વિકલ્પ આવે તેનો નિષેધ કરીને સ્વભાવ તરફ ઢળવું એ જ એક કાર્ય રહ્યું. સ્વભાવની શ્રદ્ધાના જોરે તેનો નિષેધ કર્યો તે કર્યો, હવે એવો કોઈ પણ વિકલ્પ કે રાગ ન આવે કે જેમાં એકતાબુદ્ધિ થાય. અને એકત્વબુદ્ધિ વગર થતાં જે પુણ્ય–પાપના વિકલ્પો છે તેને ટાળવા માટે શ્રદ્ધામાં અધીરજ થતી નથી, કેમકે મારા સ્વભાવમાં તે કોઈ છે જ નહિ એમ રુચિ થઈ પછી તેને ટાળવાની અધીરજ શેની રહે? સ્વભાવ તરફ ઢળીને તેનો નિષેધ કર્યો છે તેથી તે અલ્પકાળમાં ટળી જ જાય છે. 'તેનો નિષેધ કરું' એવો વિકલ્પ હોતો નથી પણ સ્વભાવમાં તે નિષેધરૂપ જ છે તેથી સ્વભાવનો અનુભવ–વિશ્વાસ કરતાં તેનો નિષેધ સ્વયં થઈ જાય છે.

જ્યાં આત્માના સ્વભાવની રુચિ થઈ ત્યાં જ પુણ્ય–પાપના નિષેધની શ્રદ્ધા થઈ ગઈ. આત્માના સ્વભાવમાં પુણ્ય–પાપ નથી તેથી આત્મામાં પુણ્ય–પાપનો નિષેધ કરવા જેવો છે એવી રુચિ થઈ ત્યાં જ શ્રદ્ધામાં પુણ્ય–પાપ વ્યવહારનો નિષેધ થઈ જ ગયો. રુચિ અને અનુભવ વચ્ચે વાર લાગે તેનો પણ નિષેધ જ છે. જેને સ્વભાવની રુચિ થઈ છે તેને વિકલ્પ તોડીને અનુભવ કરતાં વાર લાગે તોપણ તે વિકલ્પોનો તો તેને નિષેધ જ છે. જો વિકલ્પનો નિષેધ ન હોય તો સ્વભાવની રુચિ શેની? અને જો સ્વભાવની રુચિ વડે વિકલ્પનો નિષેધ વર્તે છે તો પછી તે વિકલ્પ તોડીને અનુભવ થવામાં તેને શંકા શેની? રુચિ થયા પછી જે વિકલ્પ રહે તેનો પણ રુચિ નિષેધ જ કરે છે તેથી રુચિ અને અનુભવ વચ્ચે કાળભેદનો સ્વીકાર નથી. જેને સ્વભાવની રુચિ થઈ છે તેને રુચિ અને અનુભવ વચ્ચે જે અલ્પકાળ વિકલ્પ હોય તેનો રુચિમાં

નિષેધ છે. એ રીતે જેને સ્વભાવની રુચિ થઈ છે તેને અંતરથી અધીરજ હોતી નથી, પણ સ્વભાવની રુચિના જોરે જ બાકીના વિકલ્પો તોડીને અલ્પકાળમાં સ્વભાવનો પ્રગટ અનુભવ કરે છે.

આત્માના સ્વભાવમાં વ્યવહારનો, રાગનો, વિકલ્પોનો નિષેધ છે—અભાવ છે, છતાં જે વ્યવહારને, રાગને કે વિકલ્પને આદરણીય માને છે તેને સ્વભાવની રુચિ નથી, અને તેથી તે જીવ વ્યવહારનો નિષેધ કરીને સ્વભાવમાં કદી ઢળી શકશે નહિ. સિદ્ધ ભગવાનને રાગાદિનો સર્વથા અભાવ જ થઈ ગયો છે તેથી તેમને હવે વ્યવહારનો નિષેધ કરીને સ્વભાવમાં ઢળવાનું રહ્યું નથી. પણ સાધક જીવને પર્યાયમાં રાગાદિ વિકલ્પો, વ્યવહાર વર્તે છે તેથી તેને તે વ્યવહારનો નિષેધ કરીને સ્વભાવમાં ઢળવાનું છે.

હે જીવ! જો સ્વભાવમાં સર્વ પુણ્ય-પાપ વગેરે વ્યવહારનો નિષેધ જ છે તો પછી, 'હમણાં કોઈ પણ વ્યવહાર કે શાસ્ત્રાભ્યાસ વગેરે કરી લઉં, પછી તેનો નિષેધ કરીશ' એવું આલંબન મોક્ષાર્થીને નથી. માટે પરાશ્રિત વ્યવહારનું આલંબન છોડીને તું સીધેસીધો ચૈતન્યને સ્પર્શ, કોઈ પણ વૃત્તિના આલંબનના શલ્યમાં ન અટક. સિદ્ધ ભગવાનની જેમ તારા સ્વભાવમાં એકલું ચૈતન્ય છે તે ચૈતન્યસ્વભાવને જ સીધેસીધો સ્વીકાર, તેમાં ક્યાંય રાગાદિ દેખાતાં જ નથી. રાગાદિ છે જ નહિ તો પછી તેના નિષેધનો વિકલ્પ કેવો? સ્વભાવની શ્રદ્ધાને કોઈપણ વિકલ્પનું અવલંબન નથી. જે સ્વભાવમાં રાગ નથી તેની શ્રદ્ધા પણ રાગથી થતી નથી. એ રીતે સિદ્ધ સમાન પોતાના આત્માના ધ્યાન વડે એકલું ચૈતન્ય છૂટું અનુભવાય છે, ને ત્યાં સર્વ વ્યવહારનો નિષેધ સ્વયમેવ થઈ જાય છે. આ જ સાધકદશાનું સ્વરૂપ છે.

૩૬. પુનિત સમ્યગ્દર્શન

'આત્મા છે, પરથી જુદો છે, પુણ્ય-પાપ રહિત જ્ઞાતા જ છે' આટલું માત્ર જાણવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિપણું થઈ શકતું નથી, કેમકે એવું તો અનંત સંસારી જીવ હોય તે પણ જાણે છે. જાણપણું તે તો જ્ઞાનના ઉઘાડનું કાર્ય છે, તેની સાથે પરમાર્થે સમ્યગ્દર્શનનો સંબંધ નથી.

હું આત્મા છું અને પરથી જુદો છું—એટલું માત્ર માનવું તે યથાર્થ નથી, કેમકે આત્મામાં માત્ર અસ્તિપણું જ નથી અને માત્ર જ્ઞાનપણું જ નથી પરંતુ આત્મામાં તો જ્ઞાન, દર્શન, શ્રદ્ધા, સુખ, વીર્ય વગેરે અનંત ગુણો છે. તે અનંત ગુણો સ્વરૂપ આત્માના સ્વાનુભવ વડે જ્યાં સુધી આત્મસંતોષ ન થાય ત્યાં સુધી સમ્યગ્દૃષ્ટિપણું નથી.

નવ તત્ત્વોનું જ્ઞાન તેમ જ પુણ્ય-પાપથી આત્મા જુદો છે એવું જ્ઞાન—તે બધાનું પ્રયોજન તો સ્વાનુભવ જ છે. હજી સ્વાનુભવની ગંધ પણ ન હોય અને ફક્ત વિકલ્પ વડે જ્ઞાનમાં જે જાણ્યું તેટલા જાણપણામાં જ સંતોષ માની લે અને પોતાને સમ્યગ્દૃષ્ટિ પોતે માને તો તે માન્યતામાં આખા પરમ આત્મસ્વભાવનો અનાદર છે. વિકલ્પરૂપ જાણપણાથી અધિક કશું જ

ન હોવા છતાં જે જીવ પોતાને સમ્યગ્દષ્ટિપણું માની લ્યે તે જીવને પરમ કલ્યાણકારી સમ્યગ્દર્શનના સ્વરૂપની જ ખબર નથી. સમ્યગ્દર્શન અભૂતપૂર્વ ચીજ છે, તે વિકલ્પ વડે પ્રાપ્ત થઈ જાય એવું મફતિયું નથી, પરંતુ પરમ પવિત્ર સ્વભાવની સાથે પૂરેપૂરો સંબંધ ધરાવનારું સમ્યગ્દર્શન વિકલ્પોથી પેલે પાર સહજ સ્વભાવના સ્વાનુભવ પ્રત્યક્ષપણા વડે પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં સુધી સહજ સ્વભાવનું સ્વાનુભવપણું સ્વભાવની સાક્ષીએ ન આવે ત્યાં સુધી તેટલામાં સંતોષ ન માની લેતાં સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્તિના પરમ ઉપાયમાં નિરંતર જાગૃત રહેવું એ નિકટ ભવ્યાત્માઓનું કર્તવ્ય છે. પરંતુ 'મને તો સમ્યગ્દર્શન થઈ ગયું છે, હવે તો ફક્ત ચારિત્રમોહ રહ્યો છે' એમ માની બેસીને પુરુષાર્થહીનપણું-શુષ્કપણું ન સેવવું. જીવ જો એમ કરશે તો સ્વભાવ તેને સાક્ષી નહિ આપે, અને સમ્યગ્દષ્ટિપણાની ખોટી ભ્રમણામાં જ જીવનું જીવન વ્યર્થ ચાલ્યું જશે. માટે જ્ઞાનીઓ ચેતવે છે કે—"જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ એ ત્રણે ગુણોને ઉજ્જવળ કરનાર એવી એ સમ્યક્શ્રદ્ધા પ્રધાન આરાધના છે. બાકીની ત્રણ આરાધના એક સમ્યક્ત્વના વિદ્યમાનપણામાં જ આરાધકભાવે પ્રવર્તે છે, એ પ્રકારે સમ્યક્ત્વનો કોઈ અકથ્ય અને અપૂર્વ મહિમા જાણી તે પવિત્ર કલ્યાણમૂર્તિરૂપ સમ્યગ્દર્શનને આ અનંત અનંત દુઃખરૂપ એવા અનાદિ સંસારની આત્યંતિક નિવૃત્તિ અર્થે હે ભવ્યો! તમે ભક્તિપૂર્વક અંગીકાર કરો, સમયે સમયે આરાધો." [શ્રી આત્માનુશાસન ગાથા-૧૦] નિઃશંક સમ્યગ્દર્શન થયા પહેલાં સંતોષ માની લેવો અને તે આરાધનાને પડતી મૂકી દેવી એમાં પોતાના આત્મસ્વભાવનો અને કલ્યાણમૂર્તિ શ્રી સમ્યગ્દર્શનનો મહા અપરાધ અને અભક્તિ છે કે જેનું મહા દુઃખદાયી ફળ વર્ણવી શકાય તેમ નથી. જેમ સિદ્ધનું સુખ વર્ણવી શકાય તેમ નથી તેમ મિથ્યાત્વનું દુઃખ વર્ણવી શકાય તેમ નથી.

આત્મવસ્તુ એકલી દ્રવ્યરૂપ નથી પરંતુ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય એ ત્રણ સ્વરૂપ છે. 'આત્મા અખંડ શુદ્ધ છે' એમ તો સાંભળીને માને પરંતુ પર્યાયને સમજે નહિ, અશુદ્ધ અને શુદ્ધ પર્યાયનો વિવેક કરે નહિ એને સમ્યક્ત્વ હોઈ ન શકે. કદાચિત્ જ્ઞાનના ઉઘાડ વડે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું સ્વરૂપ (વિકલ્પજ્ઞાન વડે) જાણે તોપણ તેટલા માત્રથી જીવનું સાચું પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. કેમકે વસ્તુસ્વરૂપમાં એક જ્ઞાનગુણ જ નથી પરંતુ શ્રદ્ધા, સુખ વગેરે અનંત ગુણો છે અને જ્યારે તે બધાય ગુણો અંશે સ્વભાવરૂપ કાર્ય આપે ત્યારે જ જીવનું સમ્યગ્દર્શનરૂપી પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે. જ્ઞાનગુણે વિકલ્પ વડે આત્માને જાણવાનું કાર્ય કર્યું પરંતુ ત્યારે શ્રદ્ધાગુણ તો મિથ્યાત્વરૂપ કાર્ય કરી રહ્યો છે, આનંદગુણ તો આકુળતાનું વેદન આપી રહ્યો છે—આ બધું ભૂલી જાય અને માત્ર જ્ઞાનથી જ સંતોષ માની લ્યે તો તેમ માનનાર જીવ આખા આત્મદ્રવ્યને માત્ર જ્ઞાનના એક વિકલ્પમાં જ વેંચી દે છે.

ફક્ત દ્રવ્યથી સંતોષ ન માની લેવો, કેમકે મહિમાવંતપણું દ્રવ્ય-ગુણથી નથી પરંતુ નિર્મળ પર્યાયથી જ મહિમાવંતપણું છે. દ્રવ્ય-ગુણ તો સિદ્ધને અને નિગોદને બંનેને છે, જો દ્રવ્ય-ગુણથી જ મહિમાવંતપણું હોય તો નિગોદપણું પણ મહિમાવંત કેમ ન ઠરે? પરંતુ મહિમાવંતપણું તો નિર્મળ પર્યાયથી છે. પર્યાયની શુદ્ધતા જ ભોગવવામાં કામ આવે છે, કોઈ દ્રવ્ય-ગુણની શુદ્ધતા ભોગવવામાં કામ આવતી નથી. કેમકે તે તો અપ્રગટરૂપ છે—શક્તિરૂપ છે.

માટે પોતાની વર્તમાન પર્યાયમાં સંતોષાઈ ન જતાં પર્યાયની શુદ્ધતા પ્રગટાવવા માટે પવિત્ર સમ્યગ્દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવાનો અભ્યાસ કરવો.

'અહો ! હજી પર્યાયમાં તો તદ્દન પામરતા છે, મિથ્યાત્વને તો અનંતકાળની એંઠ સમાન જાણીને આ જ ક્ષણે ઓકી નાખવાની જરૂર છે. જ્યાં સુધી એ જૂની એંઠ પડી હશે ત્યાં સુધી નવું મિષ્ટ ભોજન પચી નહિ શકે ' આમ પોતાની પર્યાયની પામરતા જ્યાં સુધી જીવને ન ભાસે ત્યાં સુધી તેની દશા સમ્યક્ત્વસન્મુખ પણ નથી.

અરેરે ! પરિણામોમાં અનેક પ્રકારના ઝંઝાવાત થતા હોય, પરિણતિનું સહજપણે આનંદમયપણું હોવાને બદલે એકલી કૃત્રિમતા અને ભય-શંકામાં ઝોક થતા હોય, એકેએક ક્ષણેક્ષણની પરિણતિ વિકારના ભાર નીચે દટાયેલી જ હોય, કદાપિ શાંતિ—આત્મસંતોષનો લવલેશ પણ અંતરમાં વર્તતો ન હોય છતાં પોતાને સમ્યગ્દર્શન માની લેવું એ તો કેવો દંભ ! કેવી અજ્ઞાનતા અને સ્વ. આત્માની કેવી છેતરપીંડી !

અહા ! કેવળી પ્રભુજીનું આત્મપરિણમન સહજપણે કેવળજ્ઞાનમય પરમ સુખદશાપણે જ પરિણમી રહ્યું છે, એ સહજપણે પરિણમતા કેવળજ્ઞાનનું મૂળ કારણ સમ્યક્ત્વ જ છે. તો પછી તે સમ્યક્ત્વ સહિત જીવનું પરિણમન કેટલું સહજ હશે ! નિરંતર એની આત્મજાગૃતિ કેવી વર્તતી હશે !!!

જે અલ્પકાળે કેવળજ્ઞાન જેવી પરમ સહજ દશાની પ્રાપ્તિ કરાવે એવું આ કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શન—તેને કલ્પના વડે કલ્પી લેવું એમાં તો અનંત કેવળી પ્રભુઓનો અને સમ્યગ્દષ્ટિઓનો કેટલો બધો અનાદર છે ! ખરેખર તો એ પોતાના આત્માની પરમ પવિત્ર-દશાઓનો જ અનાદર છે.

સમ્યક્ત્વ દશાની પ્રતીતિમાં આખો આત્મા આવી જાય છે. તે સમ્યક્ત્વ દશા થતાં પોતાને આત્મસાક્ષીએ સંતોષ આવે છે, નિરંતર આત્મજાગૃતિ વર્તે છે, ક્યાંય પણ તેની આત્મપરિણતિ ફસાતી નથી. એના ભાવોમાં કદી પણ આત્મા સિવાય અન્યત્ર ક્યાંય આત્મ-અર્પણતા આવી જતી નથી. આવી દશાનું ભાન પણ ન હોય ત્યાં સમ્યગ્દર્શન હોય જ નહિ.

ઘણા જીવો તો કુધર્મમાં જ અટક્યા છે, પરંતુ અહા ! પરમ સત્ય સ્વરૂપ સાંભળવા છતાં—વિકલ્પજ્ઞાનથી જાણવા છતાં—અને આ જ સત્ય છે એવી વ્યવહાર પ્રતીત લાવીને પણ પોતાનું અંતરપરિણમન તે-રૂપ કર્યા વગર સમ્યક્ત્વની પવિત્ર આરાધનાને અધૂરી મૂકીને તેમાં જ સંતોષ માની લેનારા જીવો પણ તત્ત્વનો અપૂર્વ લાભ પામી શકતા નથી.

આ માટે હવે આત્માની દરકાર ખાતર પોતાની વર્તમાન વર્તતી યથાર્થદશા કેવી છે તે નક્કી કરવું અને ભ્રમ ટાળી રત્નત્રયની આરાધનામાં નિરંતર પ્રવર્તવું એ પરમ પાવનકારી છે.

□

૩૭. સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ અને તે કેમ પ્રગટે ?

(૧) સમ્યગ્દર્શન શું અને તેને કોનું અવલંબન

સમ્યગ્દર્શન પોતે આત્માના શ્રદ્ધાગુણની નિર્વિકારી પર્યાય છે. અખંડ આત્માના લક્ષે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે. સમ્યગ્દર્શનને કોઈ વિકલ્પનું અવલંબન નથી, પણ નિર્વિકલ્પ સ્વભાવના અવલંબને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે. આ સમ્યગ્દર્શન જ આત્માના સર્વ સુખનું કારણ છે. 'હું જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છું, બંધ રહિત છું' આવો વિકલ્પ કરવો તે પણ શુભ રાગ છે, તે શુભ રાગનું અવલંબન પણ સમ્યગ્દર્શનને નથી; તે શુભ વિકલ્પને અતિક્રમતાં સમ્યગ્દર્શન થાય છે. સમ્યગ્દર્શન પોતે રાગ અને વિકલ્પ રહિત નિર્મળ ભાવ છે, તેને કોઈ વિકારનું અવલંબન નથી પણ આખા આત્માનું અવલંબન છે—આખા આત્માને તે સ્વીકારે છે.

એકવાર વિકલ્પ રહિત થઈને અખંડ જ્ઞાયક સ્વભાવને લક્ષમાં લીધો ત્યાં સમ્યક્ભાન થયું. અખંડ સ્વભાવનું લક્ષ એ જ સ્વરૂપની શુદ્ધિ માટે કાર્યકારી છે. અખંડ સત્યસ્વરૂપને જાણ્યા વિના, શ્રદ્ધા કર્યા વિના, 'હું જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છું, અબદ્ધસ્પૃષ્ટ છું' એ વગેરે વિકલ્પો પણ સ્વરૂપની શુદ્ધિ માટે કાર્યકારી નથી. એકવાર અખંડ જ્ઞાયક સ્વભાવનું લક્ષ કર્યું પછી જે વૃત્તિ ઊઠે તે વૃત્તિઓ અસ્થિરતાનું કાર્ય કરે, પરંતુ તે સ્વરૂપને રોકવા સમર્થ નથી. કેમકે શ્રદ્ધામાં તો વૃત્તિ-વિકલ્પ રહિત સ્વરૂપ છે, તેથી વૃત્તિ ઊઠે તે શ્રદ્ધાને ફેરવી શકે નહિ. જો વિકલ્પમાં જ અટકી જાય તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. વિકલ્પ રહિત થઈને અભેદનો અનુભવ કરવો તે જ સમ્યગ્દર્શન છે અને તે જ સમયસાર છે એમ ગાથામાં કહે છે :—

कम्मं बद्धमबद्धं जीवे एवं तु जाण णयपक्खं ।
पक्खातिक्कंतो पुण भण्णदि जो सो समयसारो ॥ १४२ ॥

છે કર્મ જીવમાં બદ્ધ વા અણબદ્ધ એ નયપક્ષ છે;
પણ પક્ષથી અતિક્રાંત ભાખ્યો તે 'સમયનો સાર' છે. ૧૪૨.

'આત્મા કર્મથી બંધાયેલો છે કે આત્મા કર્મથી બંધાયેલો નથી' એવા બે પ્રકારના ભેદના વિચારમાં રોકાવું તે તો નયનો પક્ષ છે; 'હું આત્મા છું, પરથી જુદો છું' એવો વિકલ્પ તે પણ રાગ છે, એ રાગની વૃત્તિને—નયના પક્ષને ઓળંગે તો સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે. 'હું બંધાયેલો છું અથવા હું બંધ રહિત મુક્ત છું' એવી વિચારશ્રેણીને ઓળંગી જઈને જે આત્માનો અનુભવ કરે છે તે જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે અને તે જ સમયસાર અર્થાત્ શુદ્ધાત્મા છે.

'હું અબંધ છું, બંધ મારું સ્વરૂપ નથી' એવા ભંગની વિચારશ્રેણીના કાર્યમાં અટકે તો અજ્ઞાની છે, અને તે ભંગના વિચારને ઓળંગીને અભંગ ચૈતન્ય સ્વરૂપને સ્પર્શી લેવું (અનુભવી લેવું) તે જ પહેલો આત્મધર્મ એટલે કે સમ્યગ્દર્શન છે. 'હું પરાશ્રય રહિત અબંધ શુદ્ધ છું' એવા નિશ્ચયનયના પડખાનો વિકલ્પ તે રાગ છે, અને તે રાગમાં રોકાય [રાગને જ સમ્યગ્દર્શન માની લ્યે પણ રાગ રહિત સ્વરૂપને ન અનુભવે] તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

(૨) ભેદના વિકલ્પ આવે ખરા છતાં તેનાથી સમ્યગ્દર્શન નથી.

અનાદિથી આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ નથી, પરિચય નથી, તેથી આત્માનો અનુભવ કરવા જતાં પહેલાં તે સંબંધી વિકલ્પ આવ્યા વગર રહેતા નથી. અનાદિથી આત્માના સ્વરૂપનો અનુભવ નથી તેથી વૃત્તિઓનું ઉત્થાન થાય છે કે 'હું આત્મા કર્મના સંબંધવાળો છું કે કર્મના સંબંધ વગરનો છું' આમ બે નયોના બે વિકલ્પ ઊઠે છે; પરંતુ 'કર્મના સંબંધવાળો કે કર્મના સંબંધ વગરનો એટલે કે બદ્ધ છું કે અબદ્ધ છું' એવા બે પ્રકારના ભેદનો પણ એકરૂપ સ્વરૂપમાં ક્યાં અવકાશ છે? સ્વરૂપ તો નયપક્ષની અપેક્ષાઓથી પાર છે. એક પ્રકારના સ્વરૂપમાં બે પ્રકારની અપેક્ષાઓ નથી. હું શુભાશુભ ભાવ રહિત છું એવા વિચારમાં અટકવું તે પણ પક્ષ છે. તેનાથી પણ પેલે પાર સ્વરૂપ છે. સ્વરૂપ તો પક્ષાતિક્રાંત છે. એ જ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે એટલે કે તેના જ લક્ષે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે, તે સિવાય બીજો કોઈ સમ્યગ્દર્શનનો ઉપાય નથી.

સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ શું? દેહની કોઈ ક્રિયાથી તો સમ્યગ્દર્શન નથી, જડ કર્મોથી પણ તે નથી, અશુભરાગ કે શુભરાગ થાય તેના લક્ષે પણ સમ્યગ્દર્શન નથી અને 'હું પુણ્ય-પાપનાં પરિણામોથી રહિત જ્ઞાયક સ્વરૂપ છું' એવો જે વિચાર તે પણ સ્વરૂપનો અનુભવ કરાવવા સમર્થ નથી. 'હું જ્ઞાયક છું' એવા વિચારમાં જે અટક્યો તે ભેદના વિચારમાં અટક્યો છે, તેને પણ સમ્યગ્દર્શન થતું નથી. સ્વરૂપ તો જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા છે તેનો અનુભવ તે જ સમ્યગ્દર્શન છે. ભેદના વિચારમાં અટકવું તે સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ નથી.

જે વસ્તુ છે તે પોતાથી પરિપૂર્ણ સ્વભાવે ભરેલી છે. આત્માનો સ્વભાવ પરની અપેક્ષા વિનાનો એકરૂપ છે. 'કર્મના સંબંધવાળો છું કે કર્મના સંબંધ વગરનો છું' એવી અપેક્ષાઓથી તે સ્વભાવનું લક્ષ થતું નથી. જો કે આત્મસ્વભાવ તો અબંધ જ છે, પરંતુ 'હું અબંધ છું' એવા વિકલ્પને પણ છોડીને નિર્વિકલ્પ જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા નિરપેક્ષ સ્વભાવનું લક્ષ કરતાં જ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે.

પ્રભુ! તારી પ્રભુતાનો મહિમા અંદર પરિપૂર્ણ છે; પણ અનાદિથી તેની સમ્યક્ પ્રતીતિ વગર તેનો અનુભવ નથી. અનાદિથી પરલક્ષ કર્યું છે પણ સ્વભાવનું લક્ષ કર્યું નથી. શરીરાદિમાં તો તારું સુખ નથી, શુભરાગમાં તારું સુખ નથી અને 'શુભરાગ રહિત મારું સ્વરૂપ છે' એવા ભેદના વિચારમાં પણ તારું સુખ નથી. માટે તે ભેદના વિચારમાં અટકવું તે પણ અજ્ઞાનીનું કાર્ય છે. અને તે નયપક્ષના ભેદનું લક્ષ મૂકી દઈને અભેદ જ્ઞાતાસ્વભાવનું લક્ષ કરવું તે જ સમ્યગ્દર્શન છે અને તેમાં જ સુખ છે. અભેદ સ્વભાવનું લક્ષ કહો, જ્ઞાતા સ્વરૂપનો અનુભવ કહો, સુખ કહો, ધર્મ કહો કે સમ્યગ્દર્શન કહો—તે આ જ છે.

(૩) વિકલ્પ રાખીને સ્વરૂપનો અનુભવ થઈ શકે નહિ.

અખંડાનંદ અભેદ આત્માનું લક્ષ નય દ્વારા થતું નથી. કોઈ મહેલમાં જવા માટે મોટર ગમે તેવી દોડાવે, પણ તે બંગલાના બારણા સુધી આવી શકે, મોટર સહિત બંગલામાં પેસી શકાય નહિ. ગમે ત્યાં સુધી આગળ લઈ જાય પણ છેવટે તો મોટરમાંથી ઊતરીને જાતે અંદર જવું પડે. તેવી રીતે નયપક્ષના વિકલ્પોરૂપી મોટર ગમે તેટલી દોડાવે, 'હું જ્ઞાયક છું,

અભેદ છું, શુદ્ધ છું' એવા વિકલ્પ કરે તોપણ તે વિકલ્પ સ્વરૂપના આંગણા સુધી લઈ જવાય, પરંતુ સ્વરૂપનો અનુભવ કરવા ટાણે તો તે બધા વિકલ્પ છોડી જ દેવા પડે. વિકલ્પ રાખીને સ્વરૂપનો અનુભવ થઈ શકે નહિ. નયપક્ષોનું જ્ઞાન તે સ્વરૂપના આંગણે આવવા માટે જરૂરનું છે. 'હું સ્વાધીન જ્ઞાનસ્વરૂપી આત્મા છું, કર્મો જડ છે. જડ કર્મો મારા સ્વરૂપને રોકી શકે નહિ, હું વિકાર કરું તો કર્મોને નિમિત્ત કહેવાય, પણ કર્મો મને વિકાર કરાવે નહિ. કેમકે બંને દ્રવ્યો જુદાં છે, તે કોઈ એકબીજાનું કરી શકે નહિ. હું જડનું કાંઈ ન કરું, જડ મારું કાંઈ ન કરે. રાગ-દ્વેષ થાય છે તે કર્મ કરાવતું નથી તેમ જ પરવસ્તુમાં થતા નથી પણ મારી અવસ્થામાં થાય છે. તે રાગ-દ્વેષ મારો સ્વભાવ નથી, નિશ્ચયથી મારો સ્વભાવ રાગ રહિત જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.' આ પ્રમાણે બધાં પડખાંનું જ્ઞાન પહેલાં કરવું જોઈએ. પરંતુ આટલું કરે ત્યાં સુધી પણ ભેદનું લક્ષ છે. ભેદના લક્ષથી અભેદ આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ થતો નથી, છતાં પહેલાં તે ભેદ જાણવા જોઈએ. એટલું જાણે ત્યારે તે સ્વરૂપના આંગણા સુધી આવ્યો છે. પછી જ્યારે અભેદનું લક્ષ કરે ત્યારે ભેદનું લક્ષ છૂટી જાય અને સ્વરૂપનું અનુભવન થાય એટલે કે અપૂર્વ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે. આ રીતે જો કે સ્વરૂપમાં ઢળતાં પહેલાં નયપક્ષના વિચારો હોય છે ખરા, પરંતુ તે નયપક્ષના કોઈપણ વિચારો સ્વરૂપના અનુભવમાં મદદગાર પણ નથી.

[વ્યાખ્યાન તા. ૧૭-૫-૪૫, મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પાનું ૨૫૬]

(૪) સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનનો સંબંધ કોની સાથે છે?

સમ્યગ્દર્શન નિર્વિકલ્પ સામાન્ય ગુણ છે, તેને એકલા નિશ્ચય અખંડ સ્વભાવ સાથે જ સંબંધ છે, અખંડ દ્રવ્ય જે ભંગ-ભેદ રહિત છે તે જ સમ્યગ્દર્શનને માન્ય છે. સમ્યગ્દર્શન પર્યાયને સ્વીકારતું નથી, પણ સમ્યગ્દર્શન સાથે રહેતું જે સમ્યગ્જ્ઞાન છે તેનો સંબંધ નિશ્ચય-વ્યવહાર બંને સાથે છે એટલે કે નિશ્ચય અખંડ સ્વભાવને તથા વ્યવહારમાં પર્યાયના જે ભંગ-ભેદ પડે છે તે બધાને સમ્યગ્જ્ઞાન જાણી લે છે.

સમ્યગ્દર્શન એક નિર્મળ પર્યાય છે, પણ 'હું એક નિર્મળ પર્યાય છું' એમ સમ્યગ્દર્શન પોતે પોતાને જાણતું નથી. સમ્યગ્દર્શનનો વિષય અખંડ એક દ્રવ્ય જ છે. પર્યાય તે સમ્યગ્દર્શનનો વિષય નથી.

પ્રશ્ન :—સમ્યગ્દર્શનનો વિષય અખંડ છે અને તે પર્યાયને સ્વીકારતું નથી તો પછી સમ્યગ્દર્શન વખતે પર્યાય ક્યાં ગઈ? સમ્યગ્દર્શન પોતે જ પર્યાય છે, શું પર્યાય દ્રવ્યથી જુદી જ પડી ગઈ?

ઉત્તર :—સમ્યગ્દર્શનનો વિષય તો અખંડ દ્રવ્ય જ છે. સમ્યગ્દર્શનના વિષયમાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના ભેદ નથી. દ્રવ્ય-ગુણથી અભેદ વસ્તુ તે જ સમ્યગ્દર્શનને માન્ય છે. અભેદ વસ્તુનું લક્ષ કરતાં જે નિર્મળ પર્યાય પ્રગટી તે સામાન્ય વસ્તુ સાથે અભેદ થઈ જાય છે. સમ્યગ્દર્શનરૂપ જે પર્યાય છે તેને પણ સમ્યગ્દર્શન સ્વીકારતું નથી. એક સમયમાં અભેદ પરિપૂર્ણ દ્રવ્ય તે જ સમ્યગ્દર્શનને માન્ય છે, એકલા આત્માને સમ્યગ્દર્શન પ્રતીતમાં લ્યે છે.

પરંતુ સમ્યગ્દર્શન સાથે પ્રગટતું સમ્યગ્જ્ઞાન સામાન્ય-વિશેષ સર્વેને જાણે છે. સમ્યગ્જ્ઞાન છે તે પર્યાયને અને નિમિત્તને પણ જાણે છે. સમ્યગ્દર્શનને પણ જાણનારું તો સમ્યગ્જ્ઞાન જ છે.

(૫) શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન ક્યારે સમ્યક્ થયાં ?

ઉદય, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષાયિકભાવ એ કોઈ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય નથી કેમકે તે બધી પર્યાય છે. સમ્યગ્દર્શનનો વિષય પરિપૂર્ણ દ્રવ્ય છે, પર્યાયને સમ્યગ્દર્શન સ્વીકારતું નથી. એકલી વસ્તુનું જ્યારે લક્ષ કર્યું ત્યારે શ્રદ્ધા સમ્યક્ થઈ, પરંતુ જ્ઞાન સમ્યક્ ક્યારે થયું ? જ્ઞાનનો સ્વભાવ સામાન્ય-વિશેષ સર્વને જાણવાનો છે. જ્યારે જ્ઞાને આખા દ્રવ્યને, ઊઘડેલી પર્યાયને અને વિકારને જેમ છે તેમ જાણીને, 'પરિપૂર્ણ સ્વભાવ તે હું, વિકાર રહ્યો તે હું નહિ' એમ વિવેક કર્યો ત્યારે તે સમ્યક્ થયું છે. (૧) સમ્યગ્દર્શનરૂપ ઊઘડેલી પર્યાયને, (૨) સમ્યગ્દર્શનના વિષયભૂત પરિપૂર્ણ વસ્તુને અને (૩) અવસ્થાની ઊણપને—એ ત્રણેને જેમ છે તેમ સમ્યગ્જ્ઞાન જાણે છે. અવસ્થાનો સ્વીકાર જ્ઞાનમાં છે. આ રીતે સમ્યગ્દર્શન તો એક નિશ્ચયને જ [અભેદ સ્વરૂપને જ] સ્વીકારે છે, અને સમ્યગ્દર્શનનું અવિનાભાવી [સાથે જ રહેતું] સમ્યગ્જ્ઞાન નિશ્ચય અને વ્યવહાર બંનેને બરાબર જાણીને વિવેક કરે છે. જો નિશ્ચય-વ્યવહાર બંનેને ન જાણે તો જ્ઞાન પ્રમાણ (સમ્યક્) થતું નથી. જો વ્યવહારનું લક્ષ કરે તો દૃષ્ટિ ખોટી ઠરે છે અને જો વ્યવહારને જાણે જ નહિ તો જ્ઞાન ખોટું ઠરે છે. જ્ઞાન નિશ્ચય-વ્યવહારનો વિવેક કરે છે તેથી તે સમ્યક્ છે અને દૃષ્ટિ વ્યવહારનું લક્ષ છોડીને નિશ્ચયને અંગીકાર કરે તો તે સમ્યક્ છે.

(૬) સમ્યગ્દર્શનનો વિષય શું ?—મોક્ષનું પરમાર્થ કારણ કોણ ?

સમ્યગ્દર્શનના વિષયમાં મોક્ષપર્યાય અને દ્રવ્ય એવા ભેદ નથી, દ્રવ્ય જ પરિપૂર્ણ છે તે સમ્યગ્દર્શનને માન્ય છે. બંધ-મોક્ષ પણ સમ્યગ્દર્શનને માન્ય નથી. બંધ-મોક્ષની પર્યાય સાધક દશાના ભંગ-ભેદ એ બધાને સમ્યગ્જ્ઞાન જાણે છે.

સમ્યગ્દર્શનનો વિષય પરિપૂર્ણ દ્રવ્ય છે, તે જ મોક્ષનું પરમાર્થ કારણ છે. પંચમહાવ્રતાદિને કે વિકલ્પને મોક્ષનું કારણ કહેવું તે તો સ્થૂળ વ્યવહાર છે, અને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ સાધક અવસ્થાને મોક્ષનું કારણ કહેવું તે પણ વ્યવહાર છે. કેમકે તે સાધક અવસ્થાનો પણ જ્યારે અભાવ થાય છે ત્યારે મોક્ષદશા પ્રગટે છે, એટલે તે પણ અભાવરૂપ કારણ છે માટે વ્યવહાર છે.

ત્રિકાળી અખંડ વસ્તુ છે તે જ મોક્ષનું નિશ્ચયકારણ છે. પરંતુ પરમાર્થે તો વસ્તુમાં કારણ-કાર્યનો ભેદ પણ નથી, કાર્ય-કારણના ભેદ પણ વ્યવહાર છે. એક અખંડ વસ્તુમાં કાર્ય-કારણના ભેદના વિચારથી વિકલ્પ આવે છે તેથી તે પણ વ્યવહાર છે; છતાં વ્યવહારપણે પણ કાર્ય-કારણ એવા ભેદ છે ખરા, જો કાર્ય-કારણ ભેદ સર્વથા ન જ હોય તો મોક્ષદશા પ્રગટાવવાનું પણ કહી શકાય નહિ. એટલે અવસ્થામાં સાધક-સાધ્યના ભેદ છે, પરંતુ અભેદના લક્ષ વખતે વ્યવહારનું લક્ષ હોય નહિ. કેમકે વ્યવહારના લક્ષમાં ભેદ આવે છે અને ભેદના લક્ષે પરમાર્થ અભેદ સ્વરૂપ લક્ષમાં આવતું નથી; તેથી સમ્યગ્દર્શનના લક્ષ્યમાં ભેદ આવતા નથી, એકરૂપ અભેદ વસ્તુ જ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે.

(૭) સમ્યગ્દર્શન એ જ શાંતિનો ઉપાય છે

અનાદિથી આત્માના અખંડ રસને સમ્યગ્દર્શન વડે જાણ્યો નથી એટલે પરમાં અને વિકલ્પમાં જીવ રસ માની રહ્યો છે. પણ હે જીવ! હું અખંડ એકરૂપ સ્વભાવ છું, તેમાં જ મારો રસ છે, પરમાં ક્યાંય મારો રસ નથી—એમ સ્વભાવદૃષ્ટિના જોરે એકવાર બધાને નિરસ બનાવી દે. શુભ વિકલ્પ ઊઠે તે પણ મારી શાંતિનું સાધન નથી, મારી શાંતિ મારા સ્વરૂપમાં છે, આમ સ્વરૂપના રસના અનુભવમાં સમસ્ત સંસારને નિરસ બનાવી દે,—એમ કરવાથી તને સહજાનંદ સ્વરૂપના અમૃતરસની અપૂર્વ શાંતિનો અનુભવ પ્રગટ થશે. તેનો ઉપાય સમ્યગ્દર્શન જ છે.

(૮) સંસારનો અભાવ સમ્યગ્દર્શનથી જ થાય છે

અનંતકાળથી અનંત જીવો સંસારમાં રખડે છે અને અનંતકાળમાં અનંત જીવો સમ્યગ્દર્શન વડે પૂર્ણ સ્વરૂપનું ભાન કરીને મુક્તિ પામ્યા છે. જીવોએ સંસારપક્ષ તો અનાદિથી ગ્રહણ કર્યો છે; પરંતુ સિદ્ધનો પક્ષ કદી ગ્રહણ કર્યો નથી. હવે સિદ્ધનો પક્ષ કરીને, પોતાના સિદ્ધસ્વરૂપને જાણીને સંસારનો અભાવ કરવાના ટાણાં આવ્યાં છે અને તેનો ઉપાય એક માત્ર સમ્યગ્દર્શન જ છે.

---

૩૮. ધર્માત્માની સ્વરૂપ જાગૃતિ

સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને તો સદાય સ્વરૂપ જાગૃતિ વર્તતી હોય છે. સમ્યગ્દર્શન થયા પછી ગમે તેવા પ્રસંગમાં વર્તતા હોવા છતાં તે જીવને સ્વરૂપની અનાકુળતાનું અંશે વેદન તો થયા જ કરે છે; કોઈ પણ પ્રસંગમાં પરિણામનો વેગ એવો નથી હોતો કે જેથી નિરાકુળ સ્વભાવના વેદનને તદ્દન ઢાંકીને એકલી આકુળતાનું જ વેદન રહે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને પ્રતિક્ષણે નિરાકુળ સ્વભાવ અને આકુળતા વચ્ચે ભેદજ્ઞાન વર્તે છે અને તેના ફળરૂપે પ્રતિક્ષણે નિરાકુળસ્વરૂપનું અંશે વેદન તેઓ કરે છે. આવું ચોથા ગુણસ્થાને વર્તતા ધર્માત્માનું સ્વરૂપ છે. બહારની ક્રિયા ઉપરથી સ્વરૂપ-જાગૃતિનું માપ કાઢી શકાતું નથી. શરીરથી શાંત બેઠો હોય તો જ અનાકુળતા કહેવાય અને લડાઈ કરતા દેખાય તે વખતે અનાકુળતા જરાય હોઈ જ ન શકે—એમ નથી. અજ્ઞાની જીવ બહારથી શાંત બેઠેલો દેખાય છતાં અંતરમાં તો તે વિકારમાં જ તન્મય વર્તતો હોવાથી એકાંતપણે આકુળતા જ ભોગવે છે, તેને સ્વરૂપ-જાગૃતિ જરાય નથી. અને જ્ઞાની જીવ લડાઈ વખતે પણ અંતરમાં તે વિકારભાવ સાથે તન્મયપણે વર્તતા નથી, તેથી તે વખતે પણ તેમને અંશે આકુળતા રહિત શાંતિનું વેદન હોય છે—એટલી સ્વરૂપ-જાગૃતિ તો ધર્માત્માને વર્તતી જ હોય છે. આવી સ્વરૂપ-જાગૃતિ તે ધર્મ છે, બીજો કોઈ ધર્મ નથી.

૩૯. હે ભવ્ય! આટલું તો જરૂર કરજે

આચાર્યદેવ સમ્યગ્દર્શન ઉપર ખાસ ભાર મૂકીને કહે છે કે હે ભાઈ! તારાથી વિશેષ ન થાય તોપણ ઓછામાં ઓછું તું સમ્યગ્દર્શન તો અવશ્ય રાખજે. જો એનાથી તું ભ્રષ્ટ થઈશ તો કોઈ રીતે તારું કલ્યાણ થવાનું નથી. ચારિત્ર કરતાં સમ્યગ્દર્શનમાં અલ્પ પુરુષાર્થ છે માટે તું એ સમ્યગ્દર્શન તો અવશ્ય કરજે. સમ્યગ્દર્શનનો એવો સ્વભાવ છે કે જે જીવ તેને ધારણ કરે તે જીવ ક્રમે ક્રમે શુદ્ધતા વધારીને અલ્પકાળે મુક્તદશા પ્રગટ કરે છે, જીવને તે લાંબો કાળ સંસારમાં રહેવા દેતું નથી. આત્મકલ્યાણનું મૂળ કારણ સમ્યગ્દર્શન છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા તે પૂર્ણ મોક્ષમાર્ગ છે. હે ભાઈ! જો તારાથી સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક રાગ છોડીને ચારિત્રદશા પ્રગટ થઈ શકે તો તો તે ઉત્તમ છે, અને એ જ કરવા યોગ્ય છે; પણ જો તારાથી ચારિત્રદશા પ્રગટ ન થઈ શકે તો છેવટમાં છેવટ આત્મસ્વભાવની યથાર્થ શ્રદ્ધા તો જરૂર કરજે. એ શ્રદ્ધા માત્રથી પણ અવશ્ય તારું કલ્યાણ થશે.

સમ્યગ્દર્શનમાત્રથી પણ તારું આરાધકપણું ચાલુ રહેશે. વીતરાગદેવે કહેલા વ્યવહારની લાગણી ઊઠે તેને પણ બંધન માનજે. પર્યાયમાં રાગ થાય છતાં એમ પ્રતીત રાખજે કે રાગ મારો સ્વભાવ નથી અને એ રાગ વડે મને ધર્મ નથી. આમ રાગ રહિત સ્વભાવની શ્રદ્ધાપૂર્વક જો રાગરહિત ચારિત્રદશા થઈ શકે તો તો તે પ્રગટ કરીને સ્વરૂપમાં ઠરી જજે; પણ જો તેમ ન થઈ શકે અને રાગ રહી જાય તો તે રાગને મોક્ષનો હેતુ ન માનીશ, રાગથી ભિન્ન તારા ચૈતન્યસ્વભાવની શ્રદ્ધા રાખજે.

કોઈ એમ માને કે પર્યાયમાં રાગ હોય ત્યાં સુધી રાગરહિત સ્વભાવની શ્રદ્ધા કેમ થઈ શકે? પહેલાં રાગ ટળી જાય પછી રાગરહિત સ્વભાવની શ્રદ્ધા થાય. એ રીતે જે જીવ રાગને જ પોતાનું સ્વરૂપ માનીને સમ્યક્ શ્રદ્ધા પણ કરતો નથી તેને આચાર્યભગવાન કહે છે કે હે જીવ! તું પર્યાયદૃષ્ટિથી રાગને તારું સ્વરૂપ માની રહ્યો છે પણ પર્યાયમાં રાગ હોવા છતાં તું પર્યાયદૃષ્ટિ છોડીને સ્વભાવદૃષ્ટિથી જો તો તારા રાગ રહિત સ્વરૂપનો તને અનુભવ થાય. જે વખતે ક્ષણિક પર્યાયમાં રાગ છે તે વખતે જ રાગરહિત ત્રિકાળી સ્વભાવ છે, માટે પર્યાયદૃષ્ટિ છોડીને તારા રાગરહિત સ્વભાવની તું પ્રતીતિ રાખજે. એ પ્રતીતિના જોરે રાગ અલ્પકાળે ટળી જશે, પણ એ પ્રતીતિ વગર રાગ કદી ટળવાનો નથી.

'પહેલાં રાગ ટળી જાય તો હું રાગરહિત સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરું'—એમ નહિ, પણ આચાર્યદેવ કહે છે કે પહેલાં તું રાગરહિત સ્વભાવની શ્રદ્ધા કર તો તે સ્વભાવની એકાગ્રતા વડે રાગ ટળે. 'રાગ ટળે તો શ્રદ્ધા કરું એટલે કે પર્યાય સુધરે તો દ્રવ્યને માનું' એવી જેની માન્યતા છે તે જીવ પર્યાયદૃષ્ટિ છે—પર્યાયમૂઢ છે. તેને સ્વભાવદૃષ્ટિ નથી; અને તે મોક્ષમાર્ગના ક્રમને જાણતો નથી કેમકે તે સમ્યક્શ્રદ્ધા પહેલાં સમ્યક્ચારિત્ર ઇચ્છે છે. 'રાગરહિત સ્વભાવની પ્રતીતિ કરું તો રાગ ટળે' એવા અભિપ્રાયમાં દ્રવ્યદૃષ્ટિ છે અને દ્રવ્યદૃષ્ટિના જોરે પર્યાયમાં નિર્મળતા પ્રગટે છે. મારો સ્વભાવ રાગરહિત છે એવા વીતરાગી અભિપ્રાયપૂર્વક (સ્વભાવના

લક્ષે અર્થાત્ દ્રવ્યદૃષ્ટિથી) જે પરિણમન થયું તેમાં ક્ષણે ક્ષણે રાગ તૂટતો જાય છે અને રાગનો અલ્પકાળે નાશ થાય છે; એ સમ્યગ્દર્શનનો મહિમા છે. પણ જો પર્યાયદૃષ્ટિ જ રાખીને પોતાને રાગવાળો માની લ્યે તો રાગ ટળે કઈ રીતે ? 'હું રાગી છું' એવા રાગીપણાના અભિપ્રાયપૂર્વક (વિકારના લક્ષે અર્થાત્ પર્યાયદૃષ્ટિથી) જે પરિણમન થાય તેમાં તો રાગની જ ઉત્પત્તિ થયા કરે, પણ રાગ ટળે નહિ. તેથી પર્યાયમાં રાગ હોવા છતાં તે જ વખતે પર્યાયદૃષ્ટિ છોડીને સ્વભાવદૃષ્ટિથી રાગરહિત ચૈતન્યસ્વભાવની શ્રદ્ધા કરવાનું આચાર્યભગવાન જણાવે છે; અને એ જ મોક્ષમાર્ગનો ક્રમ છે.

આત્માર્થીનું પહેલું કર્તવ્ય એ છે કે, પર્યાયમાં રાગ ન છૂટી શકે તો પણ 'મારું સ્વરૂપ રાગરહિત જ છે' એવી શ્રદ્ધા તો અવશ્ય કરે. આચાર્યદેવ કહે છે કે તારાથી ચારિત્ર ન થઈ શકે તો શ્રદ્ધામાં ગોટા વાળીશ નહિ. તારા સ્વભાવને અન્યથા માનીશ નહિ.

હે જીવ ! તું તારા સ્વભાવને તો સ્વીકાર, જેવો સ્વભાવ છે તેવો માન તો ખરો. જેણે પૂરા સ્વભાવને સ્વીકારીને સમ્યગ્દર્શનને જાળવી રાખ્યું છે તે જીવ અલ્પકાળે સ્વભાવના જોરે જ સ્થિરતા પ્રગટ કરીને મુક્ત થશે.

ખાસ પંચમકાળના જીવો પ્રત્યે આચાર્યભગવાન કહે છે કે, આ દગ્ધ પંચમકાળમાં તું શક્તિરહિત હો તો પણ કેવળ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું શ્રદ્ધાન તો અવશ્ય કરજે. આ પંચમકાળમાં સાક્ષાત મુક્તિ નથી પણ ભવભયનો નાશ કરનાર એવો પોતાનો સ્વભાવ છે, તેની શ્રદ્ધા કરવી એ નિર્મળ બુદ્ધિમાન જીવોનું કર્તવ્ય છે. તારા ભવરહિત સ્વભાવની શ્રદ્ધાથી તું અલ્પકાળમાં ભવરહિત થઈ જઈશ. માટે હે ભાઈ! પહેલાં તું કોઈપણ ઉપાય—પરમ પુરુષાર્થ વડે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કર.

પ્રશ્ન :—આપ સમ્યગ્દર્શનનું અપાર માહાત્મ્ય બતાવો છો એ તો બરાબર છે, એ જ કરવા જેવું છે, પણ એનું સ્વરૂપ ન સમજાય તો શું કરવું ?

ઉત્તર :—સમ્યગ્દર્શન વગર આત્મકલ્યાણનો બીજો કોઈ ઉપાય ત્રણ કાળ ત્રણ લોકમાં નથી; માટે જ્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ ન સમજાય ત્યાં સુધી એનો જ અભ્યાસ નિરંતર કર્યા કરવો, આત્મસ્વભાવની સાચી સમજણનો જ પ્રયત્ન કર્યા કરવો, એ જ સરળ અને સાચો ઉપાય છે. જો તને આત્મસ્વભાવની સાચી રુચિ છે અને સમ્યગ્દર્શનનો મહિમા જાણીને તેની ઝંખના થઈ છે તો તારો સમજણનો પ્રયત્ન નકામો નહિ જાય. સ્વભાવની રુચિપૂર્વક જે જીવ સત્ સમજવાનો અભ્યાસ કરે છે તે જીવને ક્ષણે ક્ષણે મિથ્યાત્વભાવ મંદ પડતો જાય છે. એક ક્ષણ પણ સમજણનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જતો નથી, પણ ક્ષણે ક્ષણે તેનું કાર્ય થયા જ કરે છે. સ્વભાવની હોંશથી જે સમજવા માગે છે તે જીવને અનંતકાળે નહિ થયેલી એવી નિર્જરા શરૂ થાય છે. શ્રી પદ્મનંદી આચાર્યદેવે તો કહ્યું છે કે, આ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માની વાત પણ જે જીવે પ્રસન્નચિત્તથી સાંભળી છે તે જીવ મુક્તિને લાયક છે.

માટે હે ભવ્ય ! આટલું તો જરૂર કરજે.

૪૦–૧. મિથ્યાત્વ એ જ પાપ

પરદ્રવ્ય પ્રત્યે રાગ હોવા છતાં જે જીવ 'હું સમ્યગ્દષ્ટિ છું, મને બંધ થતો નથી' એમ માને છે તેને સમ્યક્ત્વ કેવું ? તે વ્રત-સમિતિ પાળે તો પણ સ્વ-પરનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી તે પાપી જ છે. પોતાને બંધ નથી થતો એમ માનીને સ્વચ્છંદે પ્રવર્તે તે વળી સમ્યગ્દષ્ટિ કેવો ?

અહીં કોઈ પૂછે કે "વ્રત–સમિતિ તો શુભ કાર્ય છે, તો પછી વ્રત–સમિતિ પાળતાં છતાં તે જીવને પાપી કેમ કહ્યો ?" તેનું સમાધાન: સિદ્ધાંતમાં પાપ મિથ્યાત્વને જ કહ્યું છે. જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વ રહે ત્યાં સુધી શુભ–અશુભ સર્વ ક્રિયાને અધ્યાત્મમાં પરમાર્થે પાપ જ કહેવાય છે. વળી વ્યવહારનયની પ્રધાનતામાં વ્યવહારી જીવોને અશુભ છોડાવી શુભમાં લગાડવા શુભ ક્રિયાને કથંચિત્ પુણ્ય પણ કહેવાય છે. આમ કહેવાથી સ્યાદ્વાદમતમાં કાંઈ વિરોધ નથી.

(શ્રી સમયસાર—કલશ ૧૩૭નો ભાવાર્થ)

૪૦–૨. એ મહાપાપ કેમ ટળે ?

સાચા દેવ–ગુરુ–ધર્મને માટે તન–મન–ધન સર્વસ્વ અર્પણ કરે, માથું કપાઈ જાય તો ય કુદેવ–કુગુરુ–કુધર્મને ન માને, શરીર બાળી નાખે તો ય મનમાં ક્રોધ ન કરે અને પરિગ્રહમાં વસ્ત્રનો તાણો ય ન રાખે, છતાં આત્માની ઓળખાણ વગર જીવની દૃષ્ટિ પર ઉપર અને શુભરાગ ઉપર રહી જાય છે તેથી તેને મિથ્યાત્વનું મહાપાપ ટળતું નથી. સ્વભાવને અને રાગને તેમનાં ચોક્કસ લક્ષણો વડે જુદા ઓળખવા તે જ સમ્યગ્દર્શનનું સાચું કારણ છે. નિમિત્તને અનુસરતો ભાવ અને ઉપાદાનને અનુસરતો ભાવ તે બંને જુદા છે. શરૂઆતમાં કહ્યાં તે બધા ભાવો નિમિત્તને અનુસરતા છે. નિમિત્ત ફર્યું તેથી સમ્યગ્દર્શન થતું નથી પણ નિમિત્ત તરફના લક્ષને ફેરવીને ઉપાદાનમાં લક્ષ કરે તો સમ્યગ્દર્શન થાય છે ને મિથ્યાત્વનું મહાપાપ ટળે છે. નિમિત્તના લક્ષે બંધન છે, ઉપાદાનના લક્ષે મુક્તિ છે. (માગશર સુદ ૯, સં. ૨૦૦૨ સમયસાર)

૪૧. સમ્યગ્દર્શન વગર બધું કર્યું ...પણ તેથી શું ?

આત્મ અનુભવ પ્રગટ કરવાનો ઉપાય બતાવતું સમયસાર ગાથા ૧૪૨ ઉપરનું એક સુંદર વ્યાખ્યાન

આત્મકલ્યાણનો ઉપાય શું છે તે બતાવાય છે. વિકલ્પમાત્રનું અવલંબન છોડીને શુદ્ધાત્મ-સ્વભાવના અનુભવ દ્વારા જ્યાં સુધી જીવ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ ન કરે ત્યાં સુધી તેનું કલ્યાણ થાય

નહિ. શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કર્યા વગર જીવ જે કાંઈ કરે તે બધું વ્યર્થ છે—તેનાથી આત્મકલ્યાણ થતું નથી.

કોઈ જીવો એમ માને કે આપણને પાંચ લાખ રૂપિયા મળી જાય તો આપણે સુખી થઈએ. પણ જ્ઞાની કહે છે કે ભાઈ, પાંચ લાખ રૂપિયા મળ્યા તેથી આત્માને શું ? શું રૂપિયામાં આત્માનું સુખ છે ? રૂપિયા તો જડ છે, તે કાંઈ આત્મામાં પ્રવેશી જતા નથી, ને તેમાં કાંઈ આત્માનું સુખ નથી. સુખ તો આત્મસ્વભાવમાં છે. તે સ્વભાવને અનુભવ્યો નથી તો રૂપિયા મળે તેથી શું ? આત્માના સ્વભાવનું ભાન નથી તેથી રૂપિયામાં જ સુખ માનીને રૂપિયાના લક્ષે ઊલટો આકુળતાનું જ વેદન કરીને દુઃખી થશે.

પ્રશ્ન:—આત્માનો અનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી વ્રત-તપ કરે તો કલ્યાણ થાય ને ?

ઉત્તર:—આત્માના ભાન વગર વ્રત-તપાદિના શુભરાગ કરે તેથી શું ? એ તો રાગ છે, તેનાથી આત્માને બંધન છે. અને તેમાં ધર્મ માનવાથી મિથ્યાત્વની પુષ્ટિ થાય છે. આત્માના અનુભવ વગર કોઈ રીતે સુખ નથી, ધર્મ નથી, કલ્યાણ નથી.

પ્રશ્ન:—બધી સગવડતાવાળા મોટા બંગલા કરાવીને તેમાં રહે તો સુખી થાય ને ?

ઉત્તર:—મોટા બંગલામાં રહે તેથી શું ? શું બંગલામાંથી આત્માનું સુખ આવે છે ? બંગલો તો જડ પથરાનો છે, આત્મા કાંઈ તેમાં પ્રવેશી જતો નથી. આત્મા તો પોતાની પર્યાયમાં વિકારને ભોગવે છે. પોતાના સ્વભાવને ભૂલીને બંગલામાં સુખ માન્યું તે જ મહા પરાધીનતા ને દુઃખ છે; પછી તે જીવને બહારમાં મોટા બંગલાનો સંયોગ હોય તો તેથી આત્માને શું ? કોઈ જીવ સમ્યગ્દર્શન વગર ત્યાગી થાય ને વ્રત અંગીકાર કરે, પણ તેથી શું ? સમ્યગ્દર્શન વગર તેને ધર્મ નથી.

કોઈ જીવ શાસ્ત્રના જ્ઞાન વડે આત્માનું જાણપણું કરે અર્થાત્ 'હું શુદ્ધ છું, સ્વરૂપમાં રાગ-દ્વેષ નથી, આત્મા પરદ્રવ્યથી જુદો છે ને પરનું કાંઈ કરી શકતો નથી' એ પ્રમાણે શાસ્ત્ર વાંચીને અને શ્રવણ કરીને જાણે, પણ વિકલ્પ રહિત થઈ ને તેવો અનુભવ પ્રગટ ન કરે તો આચાર્યભગવાન કહે છે કે તેથી શું ? એ તો પરને લક્ષે જાણપણું થયું, એવું જાણપણું તો અનંતસંસારી અજ્ઞાની જીવ પણ કરે છે. સ્વસન્મુખ પુરુષાર્થ વડે વિકલ્પનું અવલંબન તોડીને પોતે જાતે સ્વાનુભવ ન કરે ત્યાં સુધી જીવને સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ અને સમ્યગ્દર્શન વગર કલ્યાણ થાય નહિ.

સમયસારની ૧૪૧મી ગાથામાં કહ્યું છે કે—'જીવમાં કર્મ બંધાયેલું છે તથા સ્પર્શાયેલું છે એવું વ્યવહારનયનું કથન છે અને જીવમાં કર્મ અણબંધાયેલું, અણસ્પર્શાયેલું છે એવું શુદ્ધનયનું કથન છે.' 'ટીકાઃ—××× જીવમાં કર્મ બદ્ધસ્પૃષ્ટ છે એવો વ્યવહારનયનો પક્ષ છે. ××× જીવમાં કર્મ અબદ્ધસ્પૃષ્ટ છે એવો નિશ્ચયનયનો પક્ષ છે.'

હવે આચાર્યદેવ કહે છે કે:—

'પણ તેથી શું ? જે આત્મા તે બંને નયપક્ષોને ઓળંગી ગયો છે તે જ સમયસાર છે,-એમ હવે (**૧૪૨મી**) ગાથામાં કહે છે — '

(નોંધઃ—આ ગાથા તથા તેની ટીકા શ્રી સમયસારમાંથી વાંચી લેવી.)

પરદ્રવ્યોના સંયોગ-વિયોગથી આત્માને લાભ થાય એ માન્યતાનો તો પહેલાં જ નકાર કર્યો, અને પુણ્યથી ધર્મ થાય એવી સ્થૂળ માન્યતાનો પણ નકાર કર્યો. એ રીતે પર તરફના વિચારને અને સ્થૂળ ખોટી માન્યતાને પણ છોડીને હવે જે સ્વતરફ ઢળવા માગે છે એવો જીવ એક આત્મામાં 'નિશ્ચયથી શુદ્ધ ને વ્યવહારથી અશુદ્ધ' એવાં બે પડખાં પાડીને તેના વિચારમાં અટક્યો છે પણ વિકલ્પથી પાર થઈને શુદ્ધ આત્માનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરતો નથી તેને તે વિકલ્પ છોડાવીને અનુભવ કરાવવા માટે આચાર્યદેવે આ (**૧૪૨મી**) ગાથા જણાવી છે. બીજા પદાર્થોનો વિચાર છોડીને એક આત્મામાં બે પડખાંના વિચારમાં રોકાણો, પણ આચાર્યદેવ કહે છે કે તેથી શું ? જ્યાં સુધી તે વિકલ્પના અવલંબનમાં રોકાશે ત્યાં સુધી ધર્મ નથી, માટે જેવો સ્વભાવ છે તેવો જ અનુભવ કર. અનુભવ કરનારી પર્યાય પોતે દ્રવ્યમાં લીન-એકાકાર થઈ જાય છે અને તે વખતે વિકલ્પ તૂટી જાય છે. આવી દશા તે જ 'સમયસાર' છે, તે જ સમ્યગ્દર્શન છે ને તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

પરવસ્તુમાં સુખ છે કે પરનું કાર્ય હું કરી શકું ને મારું કાર્ય પરથી થાય એ તો સ્થૂળ મિથ્યા માન્યતા છે, અને આત્માને અમુક વસ્તુ ખપે ને અમુક ન ખપે એવો વિકલ્પ તે પણ સ્થૂળ પરિણામ છે, તેમાં ધર્મ નથી; પરંતુ 'હું શુદ્ધ આત્મા છું ને રાગ મારું સ્વરૂપ નથી' એવા રાગમિશ્રિત વિચાર કરવા તે પણ ધર્મ નથી. એ રાગનું અવલંબન પણ છોડીને આત્મસ્વભાવનો અનુભવ કરવો તે ધર્મ છે. એક વખત વિકલ્પ તોડીને શુદ્ધસ્વભાવનો અનુભવ કર્યા પછી જે વિકલ્પ ઊઠે તે વિકલ્પોમાં સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને એકત્વબુદ્ધિ હોતી નથી, તેથી તે વિકલ્પો માત્ર અસ્થિરતારૂપ દોષ છે પરંતુ તે સમ્યગ્દર્શન કે સમ્યગ્જ્ઞાનને મિથ્યા કરતા નથી; કેમકે વિકલ્પ વખતે પણ સમ્યગ્દષ્ટિને તેનો નિષેધ વર્તે છે.

કેટલાક અજ્ઞાનીઓ એમ શંકા કરે છે કે જો જીવને સમ્યગ્દર્શન થયું હોય ને આત્માનું ભાન થયું હોય, તો ખાવા-પીવા વગેરેનો રાગ કેમ થાય ? પણ જ્ઞાની કહે છે કે સમ્યગ્દષ્ટિને રાગ થાય તેથી શું ? એ રાગ વખતે તેનો નિષેધ કરનાર સમ્યક્શ્રદ્ધા જ્ઞાન વર્તે છે કે નહિ ? જે રાગ થાય છે તે શ્રદ્ધા-જ્ઞાનને મિથ્યા કરતો નથી. જ્ઞાનીને ચારિત્રની કચાશથી રાગ થાય છે ત્યાં અજ્ઞાની તેં રાગને જ જુએ છે પરંતુ રાગનો નિષેધ કરનાર શ્રદ્ધા-જ્ઞાનને તે ઓળખતો નથી.

મિથ્યાદષ્ટિ જીવ સ્વભાવનો અનુભવ કરવા માટે એમ વિચારે છે કે 'સ્વભાવથી હું અબંધ નિર્દોષ તત્ત્વ છું ને પર્યાયદૃષ્ટિથી બંધાયેલો છું'—એ રીતે મનના અવલંબને શાસ્ત્રના લક્ષે રાગરૂપ વૃત્તિનું ઉત્થાન કરે છે, પરંતુ સ્વભાવના અવલંબને તે રાગરૂપ વૃત્તિને તોડીને અનુભવ કરતો નથી ત્યાં સુધી તેને સમ્યગ્દર્શન થતું નથી.

કોઈ જીવ જૈનદર્શનનાં ઘણાં શાસ્ત્રો ભણીને-વાંચીને મોટો પંડિત થયો, કે કોઈ જીવ

ઘણા વખતથી ત્યાગી થયો અને એમાં ધર્મ માની લીધો, પણ જ્ઞાનીઓ કહે છે કે તેથી શું? –એમાં કયાં ધર્મ છે? સમ્યગ્દર્શન વગર કોઈ રીતે ધર્મ થતો નથી. પરના અવલંબનમાં અટકીને ધર્મ માનવો એ તો મિથ્યાદૃષ્ટિનાં કામ છે. રાગમાત્રનું અવલંબન છોડીને સ્વભાવના આશ્રયે નિર્ણય અને અનુભવ કરવો તે જ સમ્યગ્દૃષ્ટિનો ધર્મ છે. અને ત્યાર પછી જ ચારિત્રદશા હોય છે. રાગનું અવલંબન તોડીને આત્મસ્વભાવનો નિર્ણય અને અનુભવ ન કરે અને દાન, દયા, શીલ, તપ વગેરે બધુંય કરે તો તેથી શું? એ તો બધો રાગ છે, તેમાં ધર્મ નથી.

આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, રાગસ્વરૂપ નથી. જ્ઞાનસ્વરૂપમાં વૃત્તિનું ઉત્થાન જ નથી. 'હું ત્રિકાળ અબંધ છું' એવો વિકલ્પ પણ જ્ઞાનસ્વરૂપમાં નથી. જો કે નિશ્ચયથી આત્મા ત્રિકાળ અબંધસ્વરૂપ જ છે એ વાત તો એમ જ છે, પરંતુ જે અબંધસ્વભાવ છે તે 'હું અબંધ છું' એવા વિકલ્પની અપેક્ષા રાખતો નથી, એટલે 'અબંધ છું' એવા વિકલ્પનું અવલંબન અબંધસ્વભાવની શ્રદ્ધાને નથી. વિકલ્પ તે તો રાગ છે, વિકાર છે. તે આત્મા નથી; તે વિકલ્પના અવલંબને આત્માનો અનુભવ થતો નથી.

'હું અબંધસ્વરૂપ છું' એવા વિચારનું અવલંબન તે નિશ્ચયનયનો પક્ષ (રાગ) છે અને 'હું બંધાયેલો છું' એવા વિચારનું અવલંબન તે વ્યવહારનયનો પક્ષ (રાગ) છે. આ નયપક્ષબુદ્ધિ તે મિથ્યાત્વ છે. આ વિકલ્પરૂપ નિશ્ચયનયનો પક્ષ જીવે પૂર્વે અનંતવાર કર્યો છે, પરંતુ સ્વભાવના આશ્રયરૂપ નિશ્ચયનય જીવને કદી પ્રગટ્યો નથી. સમયસારની ૧૧ મી ગાથાના ભાવાર્થમાં કહ્યું છે કે 'જીવને શુદ્ધનયનનો પક્ષ કદી આવ્યો નથી.' ત્યાં 'શુદ્ધનયનો પક્ષ' કહ્યો છે તે મિથ્યાત્વરૂપ કે રાગરૂપ નથી, કેમકે ત્રિકાળ શુદ્ધસ્વભાવનો આશ્રય કરવો તેને જ ત્યાં 'શુદ્ધનયનો પક્ષ' કહ્યો છે અને તે જ સમ્યગ્દર્શન છે. ત્યાં જેને શુદ્ધનયનો પક્ષ કહ્યો છે તેને અહીં 'નયાતિક્રાંત' કહેલ છે, અને તે મુક્તિનું કારણ છે. તથા અગિયારમી ગાથામાં 'પ્રાણીઓને ભેદરૂપ વ્યવહારનો પક્ષ તો અનાદિથી જ છે' એમ કહ્યું છે. ત્યાં જેને ભેદરૂપ વ્યવહારનો પક્ષ કહ્યો છે તેમાં, આ ગાથામાં કહેલા બંને પક્ષનો સમાવેશ થઈ જાય છે. નિશ્ચયનયના વિકલ્પનો પક્ષ કરવો તે પણ ભેદરૂપ વ્યવહારનો જ પક્ષ છે, માટે તે પણ મિથ્યાત્વ છે. જેવો શુદ્ધસ્વભાવ છે તેવા સ્વભાવનો આશ્રય કરવો તે સમ્યગ્દર્શન છે, પણ 'શુદ્ધસ્વભાવ છું' એવા વિકલ્પની સાથે એકત્વબુદ્ધિ કરવી તે મિથ્યાત્વ છે. આત્મા રાગસ્વરૂપ છે એમ માનવું તે તો વ્યવહારનયનો પક્ષ છે—સ્થૂળ મિથ્યાત્વ છે; અને 'આત્મા શુદ્ધસ્વરૂપ છે' એવા વિકલ્પમાં અટકવું તે વિકલ્પાત્મક નિશ્ચયનયનો પક્ષ છે—રાગનો પક્ષ છે. શ્રી આચાર્યદેવ કહે છે કે 'હું શુદ્ધ છું' એવા વિકલ્પના અવલંબને આત્માનો વિચાર કર્યો તેથી શું? આત્માનો સ્વભાવ તો વચન અને વિકલ્પાતીત છે. આત્મા શુદ્ધ ને પરિપૂર્ણ સ્વભાવી છે તે સ્વભાવ પોતાથી જ છે, પણ શાસ્ત્રના આધારે કે વિકલ્પના આધારે તે સ્વભાવ નથી; અને તેથી તે સ્વભાવનો અનુભવ (નિર્ણય) કરવા માટે કોઈ શાસ્ત્રના લખાણના કે વિકલ્પના આશ્રયની જરૂર નથી પણ સ્વભાવના જ આશ્રયની જરૂર છે. સ્વભાવનો અનુભવ કરવા જતાં 'હું શુદ્ધ છું' ઇત્યાદિ વિકલ્પ આવી જાય છે પરંતુ તે વિકલ્પમાં અટકે ત્યાં સુધી અનુભવ થતો નથી. જો તે વિકલ્પ તોડીને નયાતિક્રાંત થઈને સ્વભાવનો આશ્રય કરે તો સમ્યક્‌નિર્ણય અને અનુભવ થાય, તથા તે જ ધર્મ છે.

જેમ તિજોરીમાં પડેલા લાખ રૂપિયા હિસાબ-નામાની અપેક્ષાથી કે ગણતરીના વિચારને લીધે ટકેલા નથી, પણ જેટલા રૂપિયા છે તે સ્વયં જ છે; તેમ આત્મસ્વભાવનો અનુભવ શાસ્ત્રના આધારે નથી તેમ જ તેના વિકલ્પ વડે પણ થતો નથી, અનુભવ તો સ્વભાવના જ આશ્રયે છે. ખરેખર સ્વભાવ અને સ્વભાવની અનુભૂતિ અભેદ થવાથી એક જ છે, જુદાં નથી. અને જેમ કોઈ પાસે રૂપિયાની મૂડી હોય નહિ પણ માત્ર નામું લખ્યા કરે ને વિચાર કર્યા કરે તેથી કાંઈ તેની પાસે મૂડી થઈ જાય નહિ. તેમ આત્મસ્વભાવના આશ્રય વગર માત્ર શાસ્ત્ર વાંચવાથી કે આત્મા સંબંધી વિકલ્પ કરવાથી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે નહિ.

'શાસ્ત્રોમાં આત્માનો સ્વભાવ સિદ્ધ જેવો શુદ્ધ કહ્યો છે' એમ શાસ્ત્રોથી માને તેને યથાર્થ નિર્ણય નથી. શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે માટે આત્મા શુદ્ધ છે એમ નહિ, આત્માનો સ્વભાવ શુદ્ધ છે તેને શાસ્ત્રોની અપેક્ષા નથી. માટે સ્વભાવના જ આશ્રયે સ્વભાવનો અનુભવ કરવો તે જ સમ્યગ્દર્શન છે.

આત્મસ્વભાવને અનુભવ્યા વગર કર્મગ્રંથો ભણે તેથી શું? અને અધ્યાત્મગ્રંથો વાંચી જાય તો તેથી પણ શું? એ કોઈ કાર્યથી આત્માનો ધર્મ થતો નથી. આત્મા કર્તા છે, તે કેવું કર્મ કરે (અર્થાત્ કેવું કાર્ય કરે) તો તેને ધર્મ થાય તે આ કર્તા-કર્મ અધિકારમાં બતાવ્યું છે. આત્મા જડ કર્મ બાંધે અને કર્મો આત્માને નડે એ વાત તો અહીં છે જ નહિ. પરંતુ 'હું શુદ્ધ છું' એવો જે મનનો વિકલ્પ તે પણ ધર્માત્માનું કાર્ય નથી. પણ સ્વભાવનો અનુભવ સ્વભાવના જ આશ્રયથી થાય છે, માટે શુદ્ધસ્વભાવનો આશ્રય તે જ ધર્માત્માનું કાર્ય છે.

'આત્મા શુદ્ધ છે, રાગ મારું સ્વરૂપ નથી' એવા રાગરૂપ વિચારનું અવલંબન પણ સમ્યગ્દર્શનમાં નથી, તો પછી દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ભક્તિ વગેરેથી સમ્યગ્દર્શન થાય એ વાત ક્યાં રહી? અને પુણ્ય કરતાં કરતાં આત્માની ઓળખાણ થઈ જાય, કે સારા નિમિત્તના અવલંબનથી આત્માને ધર્મમાં મદદ મળે એવી સ્થૂળ મિથ્યા માન્યતા તો સમ્યગ્દર્શનથી ઘણી ઘણી દૂર છે. દયા, દાન, ભક્તિ, વ્રત, ઉપવાસ, સાચાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા, જાત્રા, શાસ્ત્રનું જાણપણું—એ બધા ખરેખર રાગના રસ્તા છે, તે કોઈના આશ્રયે આત્મસ્વભાવનો નિર્ણય થતો નથી, કેમકે આત્મસ્વભાવનો નિર્ણય તો અરાગી શ્રદ્ધા-જ્ઞાનરૂપ છે. વીતરાગી ચારિત્રદશા પ્રગટ્યા પહેલાં વીતરાગી શ્રદ્ધા ને વીતરાગી જ્ઞાન વડે સ્વભાવનો અનુભવ કરવો તે જ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન છે. અને એવો અનુભવ કરનાર જીવ જ 'સમયસાર' છે. એવો અનુભવ પ્રગટ ન કર્યો અને ઉપર જણાવેલ દયા, દાન, ભક્તિ, વ્રત, જાત્રા વગેરે બધું કર્યું તો તેથી શું?—એવું તો અભવ્ય જીવ પણ કરે છે.

પ્રશ્ન :—'સમ્યગ્દર્શન વગર વ્રત, તપ, દાન, ભક્તિ વગેરે કર્યાં તેથી શું?' એમ 'તેથી શું-તેથી શું?' કહીને તે બધાને ઉડાડો છો અર્થાત્ તે દયાદિમાં ધર્મ મનાવતા નથી; તો અમે પૂછીએ છીએ કે આત્માની ઓળખાણ કરીને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કર્યું તેથી શું? શું માત્ર સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કર્યું તેમાં જ બધું આવી ગયું?

ઉત્તર :—ભાઈ! સમ્યગ્દર્શન થયું તેમાં જ આખો આત્મા આવી જાય છે. સમ્યગ્દર્શન

થતાં પરિપૂર્ણ આત્મસ્વભાવનો અનુભવ થાય છે; અનંતકાળે નહિ થયેલી એવી અપૂર્વ આત્મ-શાંતિનું વેદન વર્તમાનમાં થાય છે. જેવો આનંદ સિદ્ધ ભગવાનનો છે તેવી જ જાતના આનંદનો અંશ પોતાને વર્તમાનમાં અનુભવાય છે. સમ્યગ્દર્શન થતાં અલ્પકાળમાં તે જીવ સિદ્ધ થવાનો જ. વર્તમાનમાં જ પોતાના પરિપૂર્ણ સ્વભાવને પામીને સમ્યગ્દષ્ટિ કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે, અને પર્યાયમાં ક્ષણે ક્ષણે વીતરાગી આનંદની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. સ્વપ્ને પણ તેઓ પર પદાર્થને પોતાનું માનતા નથી, ને પરમાં કે વિકારમાં તેમને સુખબુદ્ધિ હોતી નથી. આવું અપાર માહાત્મ્ય સમ્યગ્દર્શનનું છે. એ સમ્યગ્દર્શન જ આત્માના ધર્મનું મૂળ છે. માટે જ્ઞાનીઓ કહે છે કે એ સમ્યગ્દર્શન વગર જીવે બધું કર્યું તેથી શું? સમ્યગ્દર્શન વગર બધું થોથાં છે, રણમાં પોક સમાન છે, એકડા વગરનાં મીંડાં સમાન છે. એ સમ્યગ્દર્શન કોઈ પણ પરના આશ્રયે કે વિકલ્પના અવલંબને થતું નથી, પણ પોતાના શુદ્ધાત્મસ્વભાવના જ આશ્રયે થાય છે. સ્વભાવનો આશ્રય કરતાં જ વિકલ્પનો આશ્રય છૂટી જાય છે. પણ વિકલ્પના લક્ષે વિકલ્પનો આશ્રય ટાળવા માગે તો ટળી શકે નહિ.

ધર્મી જીવનો ધર્મ સ્વભાવના આશ્રયે ટકેલો છે, તેના સમ્યગ્દર્શનાદિ ધર્મને કોઈ પરનો આશ્રય નથી. આમ હોવાથી ધર્મી જીવને પૈસા-મકાન વગેરેનો સંયોગ ન હોય તો તેથી શું? અને ઘણાં શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન ન હોય તો તેથી શું? ધર્મી જીવને તે ન હોય તેથી કાંઈ તેના ધર્મને વાંધો આવતો નથી, કેમકે ધર્મીનો ધર્મ કોઈ પરના આશ્રયે, રાગના આશ્રયે કે શાસ્ત્રના જાણપણાના આશ્રયે ટકેલો નથી પણ પોતાના ત્રિકાળી સ્વભાવના જ આધારે ધર્મીનો ધર્મ પ્રગટ્યો છે, તેના જ આધારે ટક્યો છે, ને તેના જ આધારે વૃદ્ધિગત થઈને પૂર્ણતા થાય છે.

એક માત્ર સમ્યગ્દર્શન સિવાય જીવ અનંતકાળમાં બધું કરી ચૂક્યો છે, પણ સમ્યગ્દર્શન કદી એક સેકંડ માત્ર પણ પ્રગટ કર્યું નથી. જો એક સેકંડ માત્ર પણ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે તો તેની મુક્તિ થયા વગર રહે નહિ.

૪૨. દ્રવ્યદૃષ્ટિ તે જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ

ગુણ-પર્યાયોનો પિંડ તે દ્રવ્ય છે. આત્મદ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવથી ટકેલું છે પણ રાગને લીધે તે ટકેલું નથી. આત્માના સ્વરૂપમાં રાગ નથી તેમ જ રાગ વડે આત્માના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

ત્રિકાળી દ્રવ્યસ્વરૂપને સ્વીકાર્યા વગર સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ. કેમકે પર્યાય તો એક સમય પૂરતી જ છે, બીજા સમયે તો તેની નાસ્તિ થઈ જાય છે, તેથી પર્યાયના લક્ષે એકાગ્રતા કે સમ્યગ્દર્શન થઈ શકતું નથી. કેવળજ્ઞાન પણ એક સમય પૂરતી પર્યાય છે, પરંતુ એવી અનંત અનંત પર્યાયોને અભેદપણે સંઘરીને દ્રવ્ય પડ્યું છે, અર્થાત્ અનંતી કેવળજ્ઞાન પર્યાયો પ્રગટવાની શક્તિ દ્રવ્યમાં છે. માટે કેવળજ્ઞાનના માહાત્મ્ય કરતાં દ્રવ્યસ્વભાવનું માહાત્મ્ય અનંતુ છે. આ સમજવાનું પ્રયોજન એ છે કે પર્યાયમાં એકત્વબુદ્ધિ છોડીને દ્રવ્યસ્વભાવમાં એકત્વબુદ્ધિ

કરવી; એકત્વબુદ્ધિ એટલે 'આ જ હું' એવી માન્યતા. પર્યાયના લક્ષે 'આ જ હું' એમ પર્યાય જેટલો જ પોતાને ન માનતા, ત્રિકાળી દ્રવ્યના લક્ષે 'આ જ હું' એમ દ્રવ્ય-સ્વભાવની પ્રતીત કરવી તે સમ્યગ્દર્શન છે. કેવળજ્ઞાનાદિ કોઈ પણ પર્યાય એક સમય પૂરતી અસ્તિરૂપે છે, બીજા સમયે તો તેની નાસ્તિ થઈ જાય છે, માટે પર્યાય જેટલો આત્માને માનવાથી સમ્યગ્દર્શન થતું નથી. અને જે દ્રવ્યસ્વભાવ છે તે તો ત્રિકાળ એકરૂપ સત્ અસ્તિરૂપે છે. કેવળજ્ઞાન પ્રગટ હો કે ન હો તેની પણ જેને અપેક્ષા નથી એવા તે સ્વભાવને માનવાથી જ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે.

એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થા આવતી નથી, પણ દ્રવ્યમાંથી જ આવે છે અર્થાત્ એક પર્યાય પોતે બીજી પર્યાયરૂપે પરિણમતી નથી પણ ક્રમબદ્ધ એક પછી એક પર્યાયરૂપે દ્રવ્યનું જ પરિણમન થાય છે. તેથી પર્યાયદૃષ્ટિ છોડીને દ્રવ્યદૃષ્ટિ કરવાથી જ શુદ્ધતા પ્રગટે છે.

પર્યાય ખંડ-ખંડરૂપ છે, તે સદાય એકસરખી રહેતી નથી, અને દ્રવ્ય અખંડરૂપ છે, તે સદાય એકસરખું રહે છે. માટે દ્રવ્યદૃષ્ટિથી શુદ્ધતા પ્રગટે છે.

પર્યાય ક્ષણિક છે, દ્રવ્ય ત્રિકાળ છે. ત્રિકાળીના જ લક્ષે એકાગ્રતા થઈ શકે છે અને ધર્મ પ્રગટે છે, પણ ક્ષણિકના લક્ષે એકાગ્રતા થતી નથી, તેમ જ ધર્મ પ્રગટતો નથી.

પર્યાય ક્રમવર્તીસ્વભાવવાળી હોવાથી એક સમયે એક જ હોય છે અને દ્રવ્ય તો અક્રમવર્તી-સ્વભાવવાળું અનંત પર્યાયોનો અભેદ પિંડ છે, તે દરેક સમયે પૂરેપૂરું છે. છદ્મસ્થને વર્તમાન પર્યાય અપૂર્ણ છે અને દ્રવ્ય પૂરું છે; તેથી પરિપૂર્ણતાના લક્ષે જ સમ્યગ્દર્શન અને વીતરાગતા પ્રગટે છે પણ અપૂર્ણતાના લક્ષે સમ્યગ્દર્શન કે વીતરાગતા પ્રગટતાં નથી, પરંતુ ઊલટો રાગ ઉત્પન્ન થાય છે. સમ્યગ્દર્શન પછી પણ જીવને પરિપૂર્ણતાના લક્ષે જ ક્રમેક્રમે ચારિત્ર, વીતરાગતા ને સર્વજ્ઞતા પ્રગટે છે.

મુમુક્ષુઓએ ઉપર પ્રમાણે દ્રવ્ય અને પર્યાયનું યથાર્થ જ્ઞાન કરીને, ત્રિકાળી દ્રવ્યસ્વભાવ તરફ રુચિ (ઉપાદેયબુદ્ધિ) કરીને ત્યાં જ એકતા કરવી યોગ્ય છે અને પર્યાયની એકત્વબુદ્ધિ છોડવી યોગ્ય છે, આ જ ધર્મનો ઉપાય છે.

જેને પર્યાયદૃષ્ટિ હોય તે જીવ રાગને પોતાનું કર્તવ્ય માને જ અને રાગથી ધર્મ માને જ. કેમકે પર્યાયદૃષ્ટિમાં તો રાગની જ ઉત્પત્તિ છે. અને રાગનો સંબંધ પરદ્રવ્યો સાથે જ હોવાથી પર્યાયદૃષ્ટિવાળો જીવ પરદ્રવ્યોના લક્ષે પરદ્રવ્યોનો પણ કર્તા પોતાને માને છે. આનું જ નામ મિથ્યાત્વ છે, આ જ અધર્મ છે. આ રીતે પર્યાયબુદ્ધિ તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

પણ જેને દ્રવ્યસ્વભાવની દૃષ્ટિ થઈ છે તે જીવ કદી રાગને પોતાનું કર્તવ્ય માને જ નહિ અને તેમાં ધર્મ માને જ નહિ, કેમકે સ્વભાવમાં રાગનો અભાવ જ છે. પર્યાયના રાગનું કર્તાપણું પણ જે ન માને તે પરદ્રવ્યનું તો કર્તાપણું માને જ કેમ? એટલે તેને પરથી અને રાગથી ભિન્ન સ્વભાવની દૃષ્ટિમાં જ્ઞાન અને વીતરાગતાની જ ઉત્પત્તિ થયા કરે.—આનું જ નામ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે, અને આ જ ધર્મ છે. આ રીતે દ્રવ્યદૃષ્ટિ તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

માટે બધાય આત્માર્થી જીવોએ સત્સમાગમે અધ્યાત્મતત્ત્વના અભ્યાસ વડે દ્રવ્યદૃષ્ટિ કરવી એ જ પ્રયોજનભૂત છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિ કહો કે શુદ્ધનયનું અવલંબન કહો, નિશ્ચયનયનો આશ્રય કહો—એ પરમાર્થે એક જ છે. [નિયમસાર પ્રવચન વખતે ચર્ચા]

૪૩. ધર્મની પહેલી ભૂમિકા ભાગ–૧

જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત;
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્‌ગુરુ ભગવંત.

[૧] મિથ્યાત્વનો અર્થ

આત્માની સાચી ઓળખાણ વડે મિથ્યાત્વને ટાળ્યા વગર કદી કોઈ જીવને ધર્મની શરૂઆત થઈ શકે નહિ.

પ્રથમ આપણે મિથ્યાત્વ એટલે શું અને મિથ્યાત્વ કોને કહેવાય, તેનું વાસ્તવિક લક્ષણ (ચિહ્ન) શું છે તે વિચારીએ.

મિથ્યાત્વ એટલે કે ખોટાપણું, ફોગટપણું, જૂઠાપણું, ઊંધાપણું, વિપરીતપણું આદિ અનેક મિથ્યાત્વના અર્થો થાય છે. અહીં જીવમાં પોતામાં મિથ્યાપણું–ઊંધાપણું શું છે તે જોવાનું છે. કારણ કે જીવને અનાદિ કાળથી દુઃખ થયા કરે છે અને તેને અનાદિથી મટાડવાનો પ્રયત્ન પણ તે કરે છે, પણ તે મટતું કે ઓછું થતું નથી. વળી તે દુઃખ સમયે સમયે અનંતુ છે અને અનેક પ્રકારનું છે. પૂર્વના પુણ્યના યોગે કોઈ એક સામગ્રીનો સંયોગ થતાં કોઈ એક પ્રકારનું દુઃખ ઓછું થયું હોય એમ તેને લાગે છે પણ વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો ખરેખર તેને દુઃખ ઓછું થયું નથી કારણ કે જ્યાં એક પ્રકારનું દુઃખ ગયું ન હોય ત્યાં તો બીજા દુઃખની લાળ થયા જ કરે છે.

હવે મૂળભૂત ભૂલ વગર અનંત દુઃખ હોય નહિ. દુઃખ છે તેથી ભૂલ પણ છે જ અને તે ભૂલ જ આ મહાદુઃખનું કારણ છે. વળી જો તે ભૂલ નાની હોય તો દુઃખ થોડું અને અલ્પકાળનું હોય, પણ મોટી ભૂલ છે તેથી દુઃખ મોટું અને અનાદિનું છે. હવે દુઃખ તો અનાદિ કાળનું છે ને અનંતુ છે માટે એમ નક્કી થયું કે મિથ્યાત્વ એટલે કે જીવ સંબંધીની ઊંધી સમજણરૂપ ભૂલ મોટામાં મોટી અને અનંતી છે કેમકે જો ભયંકર ભૂલ ન હોય તો ભયંકર દુઃખ ન હોય. મહાન ભૂલનું ફળ તે મહાન દુઃખ છે; માટે મહાન દુઃખ ટાળવાનો સાચો ઉપાય મહાન ભૂલ ટાળવી એ છે. એટલે આત્માની સાચી સમજણ એ જ દુઃખ ટાળવાનો ઉપાય છે.

[૨] દુઃખ છે તે નક્કી કરીએ

કોઈ કહે કે જીવને દુઃખી કેમ કહેવાય? પૈસા, ખાવાપીવાની સગવડ વગેરે જોઈએ તે મળતું હોય છતાં તેને દુઃખી કેમ કહેવાય?

તેને ઉત્તર :—ભાઈ! તને પરવસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે કે નહિ? મને પર સામગ્રી, પૈસા વગેરે હોય તો ઠીક! એ બધા હોય તો મને સુખ થાય એવી તને અંતરથી ઇચ્છા થાય છે કે નહિ? બસ! ઇચ્છા થાય છે તે જ દુઃખ છે, કારણ કે જો તને દુઃખ ન હોય તો પરવસ્તુ મેળવીને સુખ લેવાની ઇચ્છા થાય નહિ.

અહીં અજ્ઞાનપૂર્વક ઇચ્છાની વાત છે, કારણ કે અજ્ઞાન—ભૂલ ટળ્યા પછી અસ્થિરતાને લઈને થતી જે ઇચ્છા તેનું દુઃખ અલ્પ છે. મૂળ દુઃખ અજ્ઞાનપૂર્વકની ઇચ્છાનું જ છે. ઇચ્છા કહો, દુઃખ કહો, અધર્મ કહો, અકળામણ કહો કે મૂંઝવણ કહો, બધાંનો અર્થ એક જ છે. તે મિથ્યાપણાનું ફળ છે. પોતાના સ્વરૂપની અભાનદશામાં ઇચ્છા વગર જીવનો એક સમય પણ જતો નથી. નિરંતર પોતાને ભૂલીને ઇચ્છા થયા જ કરે છે અને એ જ દુઃખ છે.

જીવની મોટી ભયંકર ભૂલ છે તેથી મોટું દુઃખ છે એટલે કે જીવને એક પછી એક ઇચ્છા સાંધ મારતી—અટકયા વગર—થયા જ કરે છે, તે મહાન દુઃખ છે. તેનું કારણ મિથ્યાત્વ —ઊંધી માન્યતા—મહાન ભૂલ છે. મિથ્યાત્વ શું છે? તે હવે કહેવાય છે.

[૩] મિથ્યાત્વ શું છે?

જો મિથ્યાત્વ તે દ્રવ્ય કે ગુણ હોય તો ટાળી ન શકાય, પણ જો મિથ્યાત્વ તે પર્યાય હોય તો પર્યાય બદલાવી શકાય—મિથ્યાત્વ ટાળી શકાય.

હવે મિથ્યાત્વ તે ઊંધાઈ છે. ઊંધાઈ કહેતાં જ એમ આવ્યું કે તે ફેરવીને સવળાઈ કરી શકાય છે. મિથ્યાત્વ તે જીવના કોઈ એક ગુણની વર્તમાન ઊંધી અવસ્થા છે અને અવસ્થા છે તે સમયે સમયે પલટે છે. તેથી મિથ્યાત્વ એક સમયની અવસ્થા હોવાથી તે ટાળી શકાય છે.

જીવના કયા ગુણની ઊંધી અવસ્થા તે મિથ્યાત્વ છે?

હું કોણ છું, મારું સાચું સ્વરૂપ શું છે, આ ક્ષણિક સુખ-દુઃખની લાગણીઓ થાય છે તે શું છે? પુણ્ય-પાપનો વિકાર શું છે? પરવસ્તુ દેહાદિ મારા છે કે નહિ—એમ સ્વ-પરની યથાર્થ માન્યતા કરનારો જે ગુણ તે ગુણની ઊંધી દશા એ મિથ્યાત્વ છે એટલે કે આત્મામાં માન્યતા (શ્રદ્ધા) નામનો ત્રિકાલ ગુણ છે તેની ઊંધી અવસ્થા તે મિથ્યાત્વ છે.

જીવ પોતે જેવી માન્યતા ધરાવે તેવું તે આચરણ કરે. એટલે કે જ્યાં જીવની માન્યતામાં ભૂલ હોય ત્યાં તેનું વર્તન પણ ઊંધું જ હોય, જીવની માન્યતા ઊંધી હોય અને આચરણ સાચું હોય એમ કોઈ કાળે બને જ નહિ. જ્યાં જ્યાં ઊંધી માન્યતા હોય ત્યાં જ્ઞાન પણ ઊંધું જ હોય.

સ્વરૂપની માન્યતા કરનાર શ્રદ્ધા નામનો જીવનો જે ગુણ છે તેને પોતે પોતાથી ઊંધો કર્યો છે, તેને મિથ્યા માન્યતા કહેવાય છે; તે અવસ્થા છે તેથી ટળી શકે છે.

તે ભયંકર ભૂલ કોણ ટાળે? જીવની પોતાની તે અવસ્થા હોવાથી જીવ પોતે તે ટાળી શકે છે. પોતાના સ્વરૂપની સૌથી મોટી ભયંકરમાં ભયંકર ભૂલ ક્યારથી ચાલી આવે છે?

હે ભાઈ! વર્તમાનમાં તને ભૂલ છે? જો વર્તમાનમાં તને ભૂલ છે તો પૂર્વે પણ ભૂલ હતી. જો પૂર્વે તદ્દન ભૂલ વગરનો થઈ ગયો હો તો વર્તમાન ભૂલ આવે નહિ. પૂર્વે પાકી—ન ખસે એવી—સાચી સમજણ કરી હોય અને ખસી ગઈ હોય તો? એવા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.

જેમ હું દશાશ્રીમાળી વાણિયો છું એવું જ્ઞાન પોતે કદી ભૂલી જતો નથી. 'હું દશાશ્રીમાળી વાણિયો' એ નામ તો જન્મ્યા પછી પોતે માન્યું છે, ૨૫–૫૦ વરસથી શરીરનું નામ મળ્યું છે; કાંઈ આત્મા પોતે વાણિયો નથી છતાં તે ઘૂંટાઈને કેટલું દ્દઢ થઈ ગયું છે! જ્યારે બોલાવો ત્યારે કહે કે 'હું વાણિયો, હું કોળી–વાઘરી નહિ'. આ થોડા વરસથી મળેલું શરીરનું નામ પણ ભુલાતું નથી; તેમ પરવસ્તુ—શરીર–વાણી–મન, બહારના સંયોગો તથા પર તરફના વલણથી થતા રાગ-દ્વેષના વિકારી ભાવોથી ભિન્ન પોતાના શુદ્ધ આત્માનું પૂર્વે પાકું ભાન—સાચી સમજણ કરી હોય તો તે કેમ ભુલાય? જો પૂર્વે પાકી સાચી સમજણ કરી હોય તો વર્તમાનમાં ઊંધાઈ ન હોય. વર્તમાનમાં ઊંધાઈ દેખાય છે માટે પૂર્વે પણ જીવે ઊંધાઈ જ કરી છે.

તું આત્મા અનંત ગુણનો પિંડ અનાદિ–અનંત છે. તે અનંત ગુણોમાં એક માન્યતા—શ્રદ્ધા નામનો ગુણ પણ અનાદિ–અનંત છે. તે માન્યતા નામના ગુણની અવસ્થા તારી ઊંધાઈથી અનાદિથી તે ઊંધી કરી છે અને તેને તું લંબાવ્યે જાય છે. ભૂલ—ઊંધાઈ વર્તમાન અવસ્થામાં છે તેથી તે ટળી શકે છે.

[૪] અગૃહીત મિથ્યાત્વ

અનાદિથી તું આત્મા વસ્તુ છે એટલે 'જ્યારથી જન્મું ત્યારથી માંડીને મરું ત્યાં સુધીનો જ હું છું' એવી માન્યતા છે તે ઊંધી છે, કેમકે જે વસ્તુને કદી કોઈએ ઉત્પન્ન કરી નથી તે વસ્તુનો કદી નાશ જ ન થાય. હું જન્મું ત્યારથી લઈને મરું ત્યાર સુધીનો જ છું એવી જીવની મહા ઊંધી માન્યતા છે, કેમકે મારા મરણ પછી પૈસા રહેશે તેનું વીલ કરું એમ જીવ માને છે પરંતુ મરણ પછી ક્યાંક જવાનો છું માટે હું મારા કલ્યાણને માટે કાંઈક કરું એમ તે વિચારતો નથી. આ જીવની અનાદિથી ચાલી આવતી કોઈના શીખવ્યા વગરની મહા ઊંધી માન્યતા છે, તેને અગૃહીત મિથ્યાત્વ કહે છે. આ ઊંધી માન્યતા પોતે પોતાથી કરી છે, કોઈએ શિખડાવી નથી. જેમ છોકરાને રડતાં શિખડાવવું ન પડે તેમ જન્મીને મરું ત્યાં સુધીનો હું છું –આવી માન્યતા જીવને કોઈના શીખવ્યા વગર થઈ છે. શરીર હું છું, પૈસામાં મારું સુખ છે વગેરે પ્રકારે પરવસ્તુમાં પોતાપણાની માન્યતા તે અગૃહીત ઊંધી માન્યતા જીવને અનાદિથી ચાલી આવે છે.

શરીર તે જ હું છું એટલે શરીરની હાલવા–ચાલવાની ક્રિયા હું કરી શકું છું એમ અજ્ઞાની જીવ માને છે અને શરીરને પોતાનું માનતો હોવાથી તે બહારની જે વસ્તુથી શરીરને સગવડ થતી માને તેના ઉપર પ્રીતિ, રાગ આવ્યા વગર રહેતો નથી. તેથી તેને અવ્યક્તપણે પુણ્યથી મને સુખ થાય એવી માન્યતા છે. બહારથી સગવડનું કારણ પુણ્ય છે અને હું પુણ્ય

કરું તો મને એનું ફળ મળશે એવું કોઈના શીખવ્યા વગરનું અનાદિનું મિથ્યાજ્ઞાન છે. પુણ્યથી મને લાભ થાય અને પરનું હું કરી શકું એમ એ અનાદિથી માને છે.

જોકે કોઈ પરથી જીવને સગવડ થતી નથી તોપણ, જે પદાર્થ વડે શરીરને સગવડ થતી તે જીવ માને તેના ઉપર પ્રીતિ થાય જ—અને પુણ્ય વડે શરીરની સગવડ મળે એમ તે માનતો હોવાથી પુણ્યથી લાભ થાય એમ અનાદિથી તે માને છે. એટલે (૧) પુણ્યથી મને લાભ થાય અને (૨) શરીર તે હું તથા શરીરનાં કાર્ય હું કરી શકું—આવી ઊંધી માન્યતા અનાદિથી કોઈના શીખવ્યા વગર જીવને ચાલી આવે છે. તે જ મહા ભયંકરમાં ભયંકર દુઃખના કારણરૂપ ભૂલ છે. પાપ કરનાર જીવ પણ પુણ્યથી લાભ માને છે કેમકે તે પોતે પોતાને પાપી કહેવડાવવા માગતો નથી એટલે કે પોતે પાપ કરતો હોવા છતાં તેને પુણ્ય ભલું લાગે છે. આ રીતે અજ્ઞાન-મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ અનાદિથી પુણ્યને સારું માને છે.

અનાદિકાળથી જીવે પુણ્ય અર્થાત્ મંદ કષાયમાં લાભ માન્યો છે, શરીર તથા શરીરનાં કામ મારા અને શરીરથી તથા પુણ્યથી મને લાભ થાય એમ તે માન્યા જ કરે છે. જેને પોતાનું માને તેને છોડવા જેવું તે કેમ માને? ન જ માને. આ મહાન ભયંકર ભૂલ જગતના નિગોદથી માંડીને સર્વ અજ્ઞાની જીવોને હોય છે, તે અગૃહીત મિથ્યાત્વ છે.

[૫] ગૃહીત મિથ્યાત્વ

નિગોદથી નીકળેલા જીવને કોઈવાર મંદ કષાયથી મન પ્રાપ્ત થયું, સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય થયો. વિચારશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ અને મારું દુઃખ કેમ મટે એવા વિચાર ઉપર ચડ્યો. ત્યારે પ્રથમ 'જીવ શું હશે?' એમ વિચાર કર્યો; તે નક્કી કરવા માટે બીજા પાસે સાંભળ્યું અગર વાંચ્યું, ત્યાં ઊલટું નવું લફરું ચોડ્યું. તે નવું લફરું શું? બીજા પાસે સાંભળીને તે એમ માનવા લાગ્યો કે જગતમાં બધા થઈને એક જ જીવ છે, બાકી બધું ભ્રમ છે. કાં તો ગુરુથી આપણને લાભ થાય, કાં તો ભગવાનની કૃપાથી આપણે તરી જશું, કાં તો કોઈના આશીર્વાદથી કલ્યાણ થઈ જશે, કાં તો વસ્તુને ક્ષણિક માની વસ્તુઓનો ત્યાગ કરીએ તો લાભ થાય અથવા તો 'શું એક જૈનધર્મે જ કાંઈ સાચાપણાનો ઇજારો રાખ્યો છે? જગતના બધા ધર્મો સાચા છે' એમ અનેક પ્રકારે (આત્માની સાચી સમજણ કરવાને બદલે) બહારનાં નવાં લફરાં ગ્રહણ કર્યાં. પરંતુ ભાઈ! જેમ 'એક ને એક બે' એ ત્રણે કાળે અને સર્વ ક્ષેત્રે એક જ સત્ય છે તેમ જે વસ્તુ-સ્વભાવ—વસ્તુધર્મ છે તે જ વીતરાગી વિજ્ઞાન કહે છે માટે તે ત્રણે કાળે સત્ય જ છે. બીજું કાંઈ પણ કથન સત્ય નથી.

ઉપર મુજબ અનેક પ્રકારની ઊંધી માન્યતા જન્મ્યા પછી નવી ગ્રહણ કરી તેને ગૃહીત મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. તેને લોકમૂઢતા, દેવમૂઢતા અને ગુરુમૂઢતા પણ કહેવાય છે.

લોકમૂઢતા એને કહેવાય છે કે બાપદાદાએ અગર તો કુટુંબના મોટા માણસે કર્યું અથવા જગતના મોટા આગળ પડતાં માણસોએ કર્યું માટે મારે તેમ કરવું; પણ સત્ય શું છે તે પોતે વિચારશક્તિથી નક્કી ન કર્યું. એ રીતે પોતાને વિચારવાની શક્તિ મળી હોવા છતાં તેનો

સદુપયોગ ન કરતાં તેનો દુરુપયોગ કર્યો તેથી એના ફળમાં તેની વિચારશક્તિનું મરણ થયા વગર રહે જ નહિ. મંદ કષાયના ફળરૂપે વિચારશક્તિ પ્રાપ્ત કરી હોવા છતાં, તેનો સદુપયોગ કરવાને બદલે અનાદિના અગૃહીત મિથ્યાત્વ સાથે નવું લફરું લગાડી તેને પોષણ આપ્યું તેના ફળમાં જ્યાં વિચારશક્તિનો અભાવ છે એવી હલકી દશા જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાની વિચારશક્તિને ગીરો મૂકીને બાપ જો કુદેવને માને તો પોતે પણ તેને માને—એમ ધર્મના નામે અનેક પ્રકારે ઊંધી માન્યતાઓ મનવાળા જીવો પોષે છે. અર્થાત્ પોતાની મનની શક્તિનો ઘાત કરે છે—પોતે પોતાના માટે નિગોદની તૈયારી કરે છે. જેમ નિગોદના જીવને વિચારશક્તિ નથી તેમ ગૃહીત મિથ્યાત્વી જીવ પોતાની વિચારશક્તિનો દુરુપયોગ કરી પોતાની વિચારશક્તિનો ઘાત કરી, જ્યાં વિચારશક્તિ નથી એવા નિગોદની તૈયારી કરે છે.

દેવમૂઢતા :—સાચો ધર્મ સમજાવનાર કોણ હોઈ શકે તેની વિચારશક્તિ હોવા છતાં તેનો નિર્ણય કર્યો નહિ. (દેવ એટલે પુણ્યના ફળવાળા સ્વર્ગના દેવ નહિ પણ જ્ઞાનની દિવ્યશક્તિ ધરાવે તે સર્વજ્ઞદેવ.) જેને પૂરું સાચું જ્ઞાન થયું છે તેવા દિવ્યશક્તિવાળા દેવ પાસેથી સાચું જ્ઞાન મળી શકે. પરંતુ જીવ તેને ઓળખતો નથી અને દેવના સંબંધમાં એટલે કે સંપૂર્ણ સાચું જ્ઞાન કોને પ્રાપ્ત થયું છે તેના સંબંધમાં તે મૂર્ખતા ધારણ કરે છે એટલે કે દેવ સંબંધમાં પણ પોતાની વિચારશક્તિનું મહાન દેવાળું કાઢે છે અને તે દેવમૂઢતા છે.

ગુરુમૂઢતા :–માંદો માણસ ડોકટરની તપાસ કરે કે કયા ડોકટરની દવા લઈશું તો રોગ મટશે? કુંભારને ત્યાં તાવડી લેવા જાય ત્યાં ત્રણ ટકોરા મારી તાવડીની પરીક્ષા કરે, એમ સંસારના અનેક પ્રસંગોમાં પરીક્ષા કરે છે. પણ અહીં આત્મામાં અજ્ઞાનનો નાશ કરવા માટે અને દુઃખ ટાળવા માટે કોણ નિમિત્ત (ગુરુ) થઈ શકે તેનો પરીક્ષા દ્વારા નિર્ણય કરવામાં વિચારશક્તિને લગાવતો નથી અને બાપે કહ્યું તે પ્રમાણે અથવા કુળની પરંપરા પ્રમાણે આંધળી દોડે માને છે, તે જીવની ગુરુમૂઢતા છે.

આ પ્રમાણે જીવ કાં તો વિચારશક્તિનો ઉપયોગ કરતો નથી અને ઉપયોગ કરવા જાય છે તો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે (૧) લોકમૂઢતા, (૨) દેવમૂઢતા અને (૩) ગુરુમૂઢતામાં લૂંટાઈ જાય છે. કુગુરુ તો કહે છે કે દાન દેશો તો ધર્મ થશે. પણ ભલા! એવું તો ગામના ભંગીઆ પણ કહે છે કે 'મા-બાપ! એક બીડી આપશો તો ધર્મ થશે.' એમાં કુગુરુએ અપૂર્વ શું કીધું? વળી શીલનો ઉપદેશ બાપ પણ આપે છે. તો પછી બાપ પણ ધર્મગુરુ ઠરે. નિશાળમાં પણ સત્ય, અહિંસા ને બ્રહ્મચર્ય સેવવાનું કહેવાય છે. તો પછી નિશાળના માસ્તર પણ ધર્મગુરુ ઠરે અને નિશાળનાં પુસ્તકો ધર્મશાસ્ત્ર ઠરે. પણ તેમ બનતું નથી. ધર્મનું સ્વરૂપ અપૂર્વ છે. 'ઉપવાસ'થી ધર્મ માને પરંતુ ત્યાં ઉપવાસનો અર્થ 'રોટલા ન ખાવા' એમ માને છે પણ તે જૂઠું છે. ઉપવાસ શબ્દોનો ભાવ ઉપવાસ કરવાનું માનનાર કે કહેનાર સમજતાં ન હોય ત્યાં ધર્મ કેમ થાય? અનાજનો સંયોગ શરીરને ન થયો એમાં ઉપવાસ માની લીધો, પણ જીવ તો કદી રોટલા ખાતો નથી, બહુ તો જીવ અજ્ઞાનદશામાં અજ્ઞાન અને દુઃખ ખાય છે [ભોગવે છે.] જ્ઞાનદશામાં સાચું જ્ઞાન અને તેનું અવિનાભાવી સુખ ભોગવે છે.

ત્રણ પ્રકારની મૂઢતામાં ગુરુમૂઢતા વિશેષ છે. તેમાં ધર્મને નામે પોતે અધર્મ કરતો હોય છતાં તેમાં ધર્મ માને છે. દા. ત. દુકાને બેઠેલો માણસ હું અત્યારે સામાયિક-ધર્મ કરું છું એમ ન માને પણ ધર્મસ્થાને આવીને પોતે માનેલા ગુરુ કે વડીલે કહેલા અમુક શબ્દો બોલી જાય—કે જેનો અર્થ પણ પોતે જાણતો ન હોય—તેમાં સામાયિક-ધર્મ કર્યો એમ તે જીવ માને છે. વળી શુભ ભાવ હોય તો પુણ્ય થાય અને તે શુભમાં ધર્મ માન્યો એટલે ત્યાં અધર્મને ધર્મ માન્યો છે તે ગૃહીત મિથ્યાત્વ છે.

ગૃહીત મિથ્યાત્વ એટલે પોતે વિચારશક્તિવાળો થયા પછી નવાં લફરાં ગ્રહણ કર્યાં છે. અહીં ભૂલ—મિથ્યાત્વ સંબંધી આપણે બે વાત કરી. (૧) અનાદિથી ચાલ્યું આવતું પુણ્યથી ધર્મ થાય અને શરીરનું કાર્ય હું કરી શકું એ માનવારૂપ ઊંધી માન્યતા તે અગૃહીત મિથ્યાત્વ છે. (૨) લોકમૂઢતા, દેવમૂઢતા અને ગુરુમૂઢતાના સેવનથી કુદેવ-કુગુરુ દ્વારા જીવ ઊંધી માન્યતાને પોષણ આપનારાં લફરાં ગ્રહણ કરે છે તે ગૃહીત મિથ્યાત્વ છે. સાચા દેવ-ગુરુ-ધર્મની તેમ જ પોતાના આત્મસ્વરૂપની સાચી સમજણ દ્વારા એ બંને મિથ્યાત્વને ટાળ્યા વગર જીવ કદી પણ સમ્યક્ત્વ પામી શકે નહિ અને સમ્યગ્દર્શન વગર કદી ધર્માત્માપણું થાય નહિ. માટે ધર્માત્માને પ્રથમ ભૂમિકામાં જ સત્સમાગમે ગૃહીત અને અગૃહીત મિથ્યાત્વનો ત્યાગ જરૂર હોય જ.

૪૩. ધર્મની પહેલી ભૂમિકા ભાગ-૨.

[૬] મિથ્યાત્વ

મિથ્યાત્વનો અર્થ ખોટી અગર વિપરીત માન્યતા એમ કર્યો હતો. પરમાં શું મિથ્યાપણું છે તે જોવાનું નથી પણ પોતાના આત્મામાં ખોટાપણું શું છે તે સમજીને તે ખોટાપણું ટાળવા માટેની વાત છે. કેમકે જીવને પોતાનું ખોટાપણું ટાળીને પોતામાં ધર્મ કરવો છે.

મિથ્યાત્વ તે દ્રવ્ય છે, ગુણ છે કે પર્યાય છે? તેના જવાબમાં મિથ્યાત્વ તે શ્રદ્ધાગુણની એક સમય પૂરતી ઊંધી પર્યાય છે એમ નક્કી કર્યું છે.

મિથ્યાત્વ તે અનંત સંસારનું કારણ છે. આ મિથ્યાત્વ એટલે કે સૌથી મોટામાં મોટી ભૂલ જીવ પોતે જ અનાદિથી કરતો આવે છે.

[૭] મહાપાપ

આ મિથ્યાત્વને લીધે વસ્તુનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ જીવ માનતો નથી પણ ઊંધું જ માને છે. તેથી મિથ્યાત્વ એ જ ખરેખર અસત્ય છે. આ મહાન અસત્યનું સેવન કર્યા કરવું તેમાં ક્ષણે ક્ષણે સ્વહિંસાનું મહાપાપ છે.

પ્રશ્ન:—ઊંધી માન્યતા કરી તેમાં કયા જીવને મારવાની હિંસાનું પાપ લાગ્યું?

ઉત્તર:—પોતાના સ્વાધીન ચૈતન્ય આત્માને જેમ છે તેમ ન કબૂલ્યો પણ જડ શરીરનું

કરનારો માન્યો (એટલે કે જડરૂપે માન્યો) તે માન્યતામાં આત્માના અનંત ગુણોનો અનાદર છે ને તે જ સ્વજીવની અનંતી હિંસા છે. સ્વહિંસા તે જ સૌથી મોટું પાપ છે. તેને ભાવહિંસા અથવા ભાવમરણ પણ કહેવાય છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ કહ્યું છે કે 'ક્ષણ ક્ષણ ભયંકર ભાવમરણે કાં અહો ! રાચી રહો ?' ત્યાં મિથ્યાત્વને જ ભાવમરણ કહ્યું છે.

[૮] અગૃહીત મિથ્યાત્વ

(૧) આ શરીર જડ છે, તે પોતાનું નથી, તે જાણવા-દેખવાનું કાંઈ કામ કરતું નથી છતાં તેને પોતાનું માનવું અને તે સરખું હોય તો મને સુખ થાય એમ માનવું તે મિથ્યાત્વ છે.

(૨) શરીરને પોતાનું માનવાથી વર્તમાન જે દેહરૂપે શરીરનો જન્મ થયો ત્યારથી લઈને મરણ સુધીની જ પોતાના આત્માની હયાતી માનવી અર્થાત્ શરીરનો સંયોગ થતાં આત્માની ઉત્પત્તિ અને શરીરનો વિયોગ થતાં આત્માનો નાશ માનવો તે મિથ્યાત્વ છે.

(૩) શરીરને પોતાનું માનવાથી બહારની જે ચીજ શરીરને સગવડતારૂપ છે એમ લાગે તે ચીજથી પોતાને લાભ માને, અને બહારની સગવડરૂપ માનેલી વસ્તુનો સંયોગ પુણ્યના નિમિત્તથી થાય છે, તેથી પુણ્યથી લાભ થાય છે એમ માને, તે મિથ્યાત્વ છે. જેણે પુણ્યથી લાભ માન્યો તેની દૃષ્ટિ દેહ ઉપર છે પણ આત્મા ઉપર નથી.

[૯] ગૃહીત મિથ્યાત્વ

ઉપર કહ્યા તે ત્રણે પ્રકાર અગૃહીત મિથ્યાત્વના છે. આ અગૃહીત મિથ્યાત્વ જીવને મૂળ નિગોદસ્થાનથી જ (એકેન્દ્રિયપણાથી અનાદિનું) ચાલ્યું આવે છે. એકેન્દ્રિયથી અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય સુધી તો જીવને હિતાહિતનો વિચાર કરવાની શક્તિ જ હોતી નથી. સંજ્ઞીપણામાં મંદ કષાયથી જ્ઞાનના ઉઘાડ વડે કંઈક હિતાહિતનો વિચાર કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાં પણ આત્માના હિત-અહિતનો સાચો વિવેક કરવાને બદલે અનાદિની ઊંધી માન્યતાનો ભાવ ચાલુ જ રાખીને બીજી અનેક પ્રકારની નવી ઊંધી માન્યતા ગ્રહણ કરે છે. પોતાની વિચારશક્તિના દુરુપયોગથી તીવ્ર ઊંધી માન્યતાવાળા જીવોના સંગમાં આવી અનેક પ્રકારની ઊંધી નવી માન્યતાઓ પકડે છે. આ રીતે વિચારશક્તિ ખીલ્યા પછી જે નવી ઊંધી માન્યતા ગ્રહણ કરવામાં આવે તેને ગૃહીત મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. તેના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે. દેવસંબંધી મૂઢતા, ગુરુસંબંધી મૂઢતા અને ધર્મસંબંધી મૂઢતા અને લોકમૂઢતા.

દેવમૂઢતા—અજ્ઞાની-રાગી-દ્વેષીને દેવ તરીકે માને, લોકનો મોટો માણસ અમુક કુદેવને માનતો હોય તેથી પોતે પણ તે કુદેવને માને અને તેનાથી કલ્યાણ માનીને તેની પૂજા-વંદનાદિ કરે, તથા બીજા લૌકિક બહાને અનેક પ્રકારના કુદેવને માને તે દેવમૂઢતા છે. અથવા સાચા સર્વજ્ઞદેવને માનતો હોય પણ તેમના સ્વરૂપનો પોતે નિર્ણય ન કરે તો તે પણ દેવમૂઢતા છે.

ગુરુમૂઢતા—જે કુટુંબમાં પોતે જન્મ્યો તે કુટુંબમાં મનાતા કુળગુરુને સમજ્યા વગર

માનવા, અજ્ઞાનીને ગુરુ તરીકે માનવા, અથવા ગુરુના સ્વરૂપને સઅંથ માનવું તે ગુરુસંબંધી મહાન ભૂલ (ગુરુમૂઢતા) છે.

ધર્મમૂઢતા (લોકમૂઢતા)—હિંસાભાવમાં ધર્મ માનવો તે ધર્મમૂઢતા છે. ખરી રીતે જેમ પાપમાં આત્માની હિંસા છે તેમ પુણ્યમાં પણ આત્માની હિંસા થાય છે, તેથી પુણ્યમાં ધર્મ માનવો તે ધર્મમૂઢતા છે. વળી ધર્મ માનીને નદી વગેરેમાં સ્નાન કરવું, પશુહિંસામાં ધર્મ માનવો, એ બધી ધર્મ સંબંધી ભૂલ છે, તેને લોકમૂઢતા કહેવાય છે.

[૧૦] ગૃહીત મિથ્યાત્વ તો છોડયું પણ....

આ ત્રણ પ્રકારની મોટી ભૂલ જીવને મહા નુકસાનનું કારણ છે. પોતે જે કુળમાં જન્મ્યો તે કુળમાં મનાતા દેવ-ગુરુ-ધર્મ કદાચ સાચા હોય અને પોતે પણ તેને જ માનતો હોય તો પણ જ્યાં સુધી પોતે જાતે પરીક્ષા કરીને સાચા દેવ-ગુરુ-ધર્મનું સ્વરૂપ નક્કી ન કરે ત્યાં સુધી ગૃહીત મિથ્યાત્વ છૂટતું નથી. ગૃહીત મિથ્યાત્વ છોડયા વગર જીવને ધર્મ સમજવાની લાયકાત પણ થતી નથી.

પ્રશ્ન :—આ બે પ્રકારના મિથ્યાત્વમાંથી પહેલાં કયું મિથ્યાત્વ ટળે ?

ઉત્તર :—પ્રથમ ગૃહીત મિથ્યાત્વ ટળે છે. ગૃહીત મિથ્યાત્વ ટળ્યા વગર કોઈ જીવને અગૃહીત મિથ્યાત્વ ટળે જ નહિ. કોઈ તીવ્ર પુરુષાર્થવાળા જીવને આ બંને મિથ્યાત્વ એકસાથે પણ ટળી જાય છે.

જે અગૃહીત મિથ્યાત્વ ટાળે તેને ગૃહીત મિથ્યાત્વ તો ટળી જ જાય, પરંતુ ગૃહીત મિથ્યાત્વ ટાળવા છતાં ઘણાં જીવોને અગૃહીત મિથ્યાત્વ ટળતું નથી. ખોટા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર અને લૌકિક મૂઢતાની માન્યતાનો ત્યાગ કરીને અને સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને ઓળખીને વ્યવહારુ સ્થૂળ ભૂલનો (ગૃહીત મિથ્યાત્વનો) ત્યાગ તો જીવે ઘણીવાર કર્યો છે, અસત્ નિમિત્તોનું લક્ષ છોડીને સત્ નિમિત્તોના લક્ષે વ્યવહારશુદ્ધિ કરી પરંતુ અનાદિથી ચાલી આવેલી પોતાના આત્મા સંબંધીની મહાન ભૂલ જીવે કદી ટાળી નથી. અનાદિનું અગૃહીત મિથ્યાત્વ આત્માની સાચી સમજણ વગર ટળી શકે નહિ.

ગૃહીત મિથ્યાત્વ છોડી, દ્રવ્યલિંગી સાધુ થઈને જીવે પાંચ મહાવ્રત નિર્દોષપણે અનંતવાર પાળ્યાં, પણ તે મહાવ્રતની ક્રિયાથી અને રાગથી ધર્મ માની લીધો તેથી આત્મા સંબંધી મહાન ભૂલ ટળી નહિ અને સંસારમાં જ રખડયો.

સાચાં નિમિત્તોના સ્વીકાર વડે વ્યવહારનું જૂઠાપણું (ગૃહીત મિથ્યાત્વ) ટાળ્યું, પણ પોતાના નિરાલંબી ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનો સ્વીકાર કર્યા વગર નિશ્ચયનું જૂઠાપણું (અગૃહીત મિથ્યાત્વ) ટળ્યું નહિ. પોતાના સ્વરૂપની ખબર નહિ હોવાથી અજ્ઞાનપણે નિમિત્તના લક્ષ વડે શુભરાગથી અને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રથી લાભ માને છે.—આ પરાશ્રિતપણાનો અનાદિનો ભ્રમ મૂળમાંથી ટાળ્યા વગર સૂક્ષ્મ ભૂલરૂપ અગૃહીત મિથ્યાત્વ ટળ્યું નહિ. આત્માના ભાન વગર થોડા વખત માટે ગૃહીત મિથ્યાત્વ ટાળીને શુભરાગ વડે સ્વર્ગમાં નવમી ગ્રૈવેયક સુધી જીવ ગયો, પણ મૂળ ઊંધી માન્યતાનો સદ્ભાવ હોવાથી રાગથી લાભ માનીને અને દેવપદમાં સુખ માનીને ત્યાંથી રખડતો

રખડતો તીવ્ર અજ્ઞાનપણાને લીધે એકેન્દ્રિય-નિગોદની તુચ્છદશામાં અનંતકાળ સુધી અનંત દુઃખ પામ્યો. પોતાનું સ્વરૂપ સમજવાની દરકાર નહિ કરવાથી અને સમ્યગ્જ્ઞાનનો તીવ્ર વિરોધ કરવાથી નિગોદદશા થાય છે કે જ્યાં તે જીવના અસ્તિત્વને બીજા (સ્થૂળ જ્ઞાનવાળા) જીવો પણ ન સ્વીકારે. નિગોદદશામાં કોઈવાર કષાયની કંઈક મંદતા કરીને ત્યાંથી જીવ મનુષ્ય થયો અને કદાચિત્ ધર્મની જિજ્ઞાસા વડે સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને ઓળખી વ્યવહાર મિથ્યાત્વ ટાળ્યું, પણ આત્મસ્વરૂપને ઓળખ્યા વગર અનંતાનંત કાળથી જીવ ચારે ગતિમાં દુઃખી થયા કરે છે. સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને ઓળખીને જો પોતાના આત્માના સ્વરૂપનો સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચાર કરે અને સત્સ્વરૂપનો નિર્ણય પોતે કરે તો જ જીવની મહાભયંકર ભૂલ ટળે, સુખ થાય અને જન્મ-મરણનો અંત આવે.

[૧૧] મહામિથ્યાત્વ ક્યારે ટળે?

પોતાના સ્વરૂપની સાચી સમજણ વડે અનાદિની મહાભૂલ ટાળવાનો જેને ઉપાય કરવો હોય તેણે તે માટે આત્મજ્ઞાની સત્પુરુષ પાસેથી શુદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ સીધું સાંભળવું જોઈએ અને તેનો જાતે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. એ ધ્યાન રાખવું કે માત્ર સાંભળ્યા કરવાથી અગૃહીત મિથ્યાત્વ ટળતું નથી, પણ પોતાના સ્વભાવ સાથે મેળવણી કરીને જાતે નિર્ણય કરવો જોઈએ. જીવ પોતે અનંતવાર તીર્થંકરભગવાનના સમોસરણમાં જઈને તેમનો ઉપદેશ સાંભળી આવ્યો છે પણ સ્વાશ્રય સ્વભાવની શ્રદ્ધા કર્યા વગર તેને ધર્મ થયો નથી. 'આત્મા તો જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, પરનું તે કાંઈ જ કરી શકતો નથી, પુણ્યથી આત્માનો ધર્મ થતો નથી' આવી નિશ્ચયની સાચી વાત સાંભળીને તેનો હકાર આવવાને બદલે જીવ નકાર કરે છે કે 'આ વાત આપણા માટે અત્યારે કામની નથી, કાંઈક પરાશ્રય જોઈએ અને પુણ્ય પણ કરવાં જોઈએ, પુણ્ય વિના એકલો આત્મા ટકી શકે?' આ પ્રમાણે પોતાની પરાશ્રયની ઊંધી માન્યતાને દૃઢ કરીને સાંભળ્યું. સત્ સાંભળવા છતાં તે તેમણે આત્મામાં ગ્રહણ કર્યું નહિ તેથી મહામિથ્યાત્વ ટળ્યું નહિ.

શરૂઆતથી જ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની સ્વાવલંબી સમજણ, તેની શ્રદ્ધા અને તેનું જ્ઞાન કરવાનો માર્ગ છે તે રુચ્યો નહિ, પણ પરાશ્રય અનાદિથી રુચ્યો છે. તેથી સત્ સાંભળતા ઘણા જીવોને એમ થાય છે કે અરે! જો આત્માનું આવું સ્વરૂપ માનશું તો સમાજવ્યવસ્થા કેમ નભશે? સમાજમાં રહ્યા છીએ માટે એકબીજાનું કાંઈક કરવું તો જોઈએ ને? આવી પરાશ્રિત માન્યતા વડે સંસારનો પક્ષ છોડ્યો નહિ અને આત્માની સમજણ કરી નહિ.

[૧૨] સત્ય સમજણની જરૂર

સ્વાધીન સત્યનો સ્વીકાર કરવાથી જીવને કદાપી નુકસાન થાય જ નહિ, અને સત્ય તત્ત્વને માનવાથી સમાજને પણ નુકસાન થાય જ નહિ. સમાજ પોતપોતાની અજ્ઞાનતાથી જ દુઃખી છે અને પોતપોતાની સમજણથી જ તે દુઃખ ટળી શકે છે, માટે સત્ય સમજણ કરવી જોઈએ. સાચી સમજણ કરવાથી નુકસાન થશે એમ જે માને છે તે સત્યનો મહાન અનાદર કરે છે. મિથ્યાત્વનું મહા પાપ ટાળવા માટે પ્રથમમાં પ્રથમ સાચા તત્ત્વની સાચી ઓળખાણનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

શ્રી સર્વજ્ઞ વીતરાગ દેવ, નિર્ગ્રંથ ગુરુ અને તેમના કહેલા અનેકાન્તમય સત્‌શાસ્ત્રોનો બરાબર નિર્ણય કરવો જોઈએ. પોતે સત્ય સમજવાની જિજ્ઞાસાવાળો થઈને જ્ઞાનીઓ પાસેથી શુદ્ધ આત્માની વાત સાંભળી, વિચાર દ્વારા હિત-અહિતનો નિર્ણય કરવો જોઈએ; આ જ મિથ્યાત્વ ટાળવાનો ઉપાય છે.

[૧૩] ભગવાનના ઉપદેશનો સાર

પ્રશ્નઃ—ભગવાનના ઉપદેશમાં મુખ્યપણે શું કથન હોય?

ઉત્તરઃ—ભગવાન પોતે પોતાના પુરુષાર્થ વડે સ્વરૂપની સાચી શ્રદ્ધા અને સ્થિરતા કરી પૂર્ણદશા પામ્યા છે તેથી તેમના ઉપદેશમાં પણ પુરુષાર્થ વડે આત્માની સાચી શ્રદ્ધા અને સ્થિરતા કરવાનો ઉપદેશ મુખ્યપણે આવે છે. પોતાના આત્મસ્વભાવને ઓળખીને તેનો આશ્રય કરવો તે ભગવાનના સર્વ કથનનો સાર છે.

ભગવાનના ઉપદેશમાં નવ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવે છે. જો 'આત્મા શુદ્ધ છે' એમ આત્મા-આત્મા જ કોઈ કહ્યા કરે તો અજ્ઞાની જીવો કાંઈ સમજી શકે નહિ, તેથી આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ શું, તેની વિકારી ને અવિકારી દશા શું, આત્માને સુખનું કારણ શું, દુઃખનું કારણ શું, સંસારમાર્ગ શું, મોક્ષમાર્ગ શું, નવ તત્ત્વ શું, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર શું – એ વગેરે સમજાવવામાં આવે છે, પણ તેમાં આત્માનું સ્વરૂપ સમજવાના ઉપદેશની મુખ્યતા હોય છે.

[૧૪] નવ તત્ત્વો

આત્માનો મૂળ સ્વભાવ તો શુદ્ધ જ છે, પરંતુ અવસ્થામાં વિકારી અને અવિકારી એવા ભેદ છે. પુણ્ય-પાપ તે વિકાર છે અને તેનું ફળ આસ્રવ તથા બંધ છે. આ ચારે તત્ત્વો (પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ અને બંધ) જીવને દુઃખનું કારણ છે, તેથી તે છોડવા જેવા છે અને આત્મસ્વરૂપની સાચી સમજણ કરીને પુણ્ય-પાપ ટાળીને સ્થિરતા કરવી તે સંવર-નિર્જરા-મોક્ષ છે. આ ત્રણે તત્ત્વો આત્માને સુખનું કારણ છે, તેથી તે પ્રગટ કરવા યોગ્ય છે. જીવ પોતે જ્ઞાનમય છે પણ પોતે જ્ઞાનરહિત એવી અજીવ વસ્તુના લક્ષે ભૂલ કરે છે, તેથી જીવ-અજીવતત્ત્વનું જુદાપણું સમજાવાય છે. આ રીતે નવ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ.

[૧૫] દ્રવ્ય અને પર્યાય

આત્મા પોતાની શક્તિથી ત્રિકાળ શુદ્ધ છે, પણ તેની વર્તમાન પર્યાય બદલ્યા કરે છે, એટલે કે શક્તિસ્વભાવે કાયમ ટકીને અવસ્થામાં ફેરફાર (પરિણમન) થયા કરે છે. અવસ્થામાં પોતે પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલીને મિથ્યાત્વરૂપ મહાભૂલ ઉત્પન્ન કરે છે, તે ભૂલ અવસ્થામાં છે અને અવસ્થા બદલી જતી હોવાથી તે ભૂલ સાચી સમજણ દ્વારા પોતે ટાળી શકે છે. અવસ્થામાં ભૂલ કરનાર જીવ પોતે જ છે તેથી પોતે જ તે ભૂલ ટાળી શકે છે.

[૧૬] સાચી સમજણ કરવી

જીવ પોતાના સ્વરૂપને ભૂલ્યો હોવાથી અજીવને પોતાનું માને છે અને તેથી તેની અવસ્થામાં

પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, બંધ થાય છે. સાચી સમજણ વડે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરતાં અજીવથી અને વિકારથી ભિન્ન પોતાનું સ્વરૂપ તેના લક્ષમાં આવે છે અને તેથી પુણ્ય-પાપ-આસ્રવ-બંધ ક્રમે ક્રમે ટળીને સંવર, નિર્જરા, મોક્ષદશા પ્રગટ થાય છે. માટે સૌથી પ્રથમ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ બંને પ્રકારના મિથ્યાત્વને આત્માની સાચી સમજણ વડે ટાળવાં જોઈએ. આત્માના સ્વરૂપની યથાર્થ શ્રદ્ધા કરીને સમ્યગ્દર્શન વડે પોતાના સ્વરૂપની મહાન ભ્રમણાનો અભાવ કરવો, તે જ અપૂર્વ ધર્મની શરૂઆત છે.

[૧૭] ક્રિયા અને ગ્રહણ-ત્યાગ

સાચી સમજણ વડે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન કરતાં જ સંવર-નિર્જરારૂપ ધર્મ શરૂ થઈ જાય છે, અનંત સંસારના મૂળરૂપ મિથ્યાત્વનો ધ્વંસ થાય છે. અનંત પરવસ્તુઓથી પોતાને લાભ-નુકસાન થાય એવી માન્યતા ટળતાં અનંત રાગ-દ્વેષની અસત્ ક્રિયાનો ત્યાગ થયો અને જ્ઞાનની સત્ ક્રિયાનું ગ્રહણ થયું. આ જ સૌથી પ્રથમ ધર્મની સત્ ક્રિયા છે. આ સમજ્યા વગર ધર્મની ક્રિયા જરા પણ હોઈ શકે નહિ. દેહ તે જડ છે. તે દેહની ક્રિયા સાથે આત્માના ધર્મનો કાંઈ સંબંધ નથી.

આત્માનો ત્રિકાળી સ્વભાવ કેવો છે, તેની વિકારી તથા અવિકારી અવસ્થા કેવા કેવા પ્રકારની થાય છે, અને વિકારી અવસ્થા વખતે કેવા નિમિત્તનો સંયોગ હોય તથા અવિકારી અવસ્થા વખતે કેવાં નિમિત્તો છૂટી ગયાં હોય તે જાણવું જોઈએ; આ માટે સ્વ-પરના ભેદજ્ઞાનપૂર્વક નવ તત્ત્વનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ.

[૧૮] સમ્યગ્દર્શન—સમ્યગ્જ્ઞાન

પ્રશ્ન:—આત્માને સમ્યગ્જ્ઞાન કઈ ઉંમરે અને કઈ દશામાં પ્રગટી શકે ?

ઉત્તર:—ગૃહસ્થદશામાં આઠ વર્ષની ઉંમરે પણ સમ્યગ્જ્ઞાન થઈ શકે છે. ગૃહસ્થદશામાં આત્મભાન કરી શકાય છે. પહેલાં તો બરાબર નિઃશંક સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું જોઈએ. સમ્યગ્દર્શન થતાં જ સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે અને સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન થયા પછી સ્વભાવના પુરુષાર્થ વડે વિકાર ટાળીને અવિકારી દશા જીવ પ્રગટ કર્યા વગર રહે નહિ. ઓછા પુરુષાર્થના કારણે કદાચ વિકાર ટળતાં વાર લાગે તોપણ તેના દર્શન-જ્ઞાનમાં મિથ્યાપણું થતું નથી.

[૧૯] શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતા

આત્માનું સાચું જ્ઞાન થતાં જીવને એમ નક્કી થાય છે કે—મારો સ્વભાવ શુદ્ધ નિર્દોષ છે છતાં મારી અવસ્થામાં જે વિકાર અને અશુદ્ધતા છે તે મારો દોષ છે, પણ તે વિકાર મારું ખરું સ્વરૂપ નથી માટે તે ટાળવાયોગ્ય છે. જ્યાં સુધી મારું લક્ષ કોઈ બીજી વસ્તુમાં કે વિકારમાં રહેશે ત્યાં સુધી પૂર્ણ અવિકારી દશા થશે નહિ પણ જ્યારે તે સંયોગ અને વિકાર ઉપરથી મારું લક્ષ ખસેડીને હું મારા શુદ્ધ અવિકારી ધ્રુવસ્વરૂપમાં લક્ષને ટકાવીને સ્થિર થઈશ ત્યારે વિકાર ટળીને અવિકાર દશા થશે. મારું જ્ઞાનસ્વરૂપ નિત્ય છે અને રાગાદિ અનિત્ય છે,

એકરૂપ જ્ઞાનસ્વરૂપના આશ્રયમાં રહેતાં રાગાદિ ટળી જાય છે. અવસ્થા તો ક્ષણિક છે અને તે ક્ષણે ક્ષણે ફરી જાય છે તેથી તેના આશ્રયે જ્ઞાન સ્થિર રહેતું નથી પણ તેમાં વૃત્તિ ઊઠે છે. માટે અવસ્થાનું લક્ષ છોડવું જોઈએ, અને ત્રિકાળી શુદ્ધસ્વરૂપ ઉપર લક્ષ સ્થાપવું જોઈએ. બીજી રીતે કહીએ તો નિશ્ચય સ્વભાવ ઉપર લક્ષ કરીને વ્યવહારનું લક્ષ છોડવાથી શુદ્ધતા પ્રગટે છે.

[૨૦] સમ્યગ્દર્શનનું ફળ

ચારિત્રની શુદ્ધતા એકસાથે સંપૂર્ણ પ્રગટી જતી નથી, પણ ક્રમે ક્રમે પ્રગટે છે. જ્યાં સુધી અપૂર્ણ શુદ્ધદશા રહે છે ત્યાં સુધી સાધકદશા કહેવાય છે. શુદ્ધતા કેટલી પ્રગટે? કે પહેલાં સમ્યગ્દર્શન–સમ્યગ્જ્ઞાન કરીને જે આત્મસ્વભાવ પ્રતીતમાં આવ્યો છે તે સ્વભાવના મહિમા વડે જેટલા જોરથી તે સ્વદ્રવ્યમાં એકાગ્રતા કરે તેટલી શુદ્ધતા પ્રગટે છે. આથી શુદ્ધતાનું પહેલું પગથિયું શુદ્ધાત્માની પ્રતીત અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન છે. સમ્યગ્દર્શન પછી પુરુષાર્થ વડે ક્રમે ક્રમે સ્થિરતા વધારીને અંતે પૂર્ણ સ્થિરતા વડે પૂર્ણ શુદ્ધતા પ્રગટ કરીને મુક્ત થઈ જાય છે અને સિદ્ધદશામાં અક્ષય અનંત આત્મસુખનો અનુભવ કર્યા કરે છે. મિથ્યાત્વ ટાળીને સમ્યગ્દર્શન કર્યું તેનું જ આ ફળ છે.

[૨૧] ઉત્પાદ–વ્યય–ધ્રુવ

પ્રશ્ન :—દ્રવ્ય ત્રિકાળ ટકનાર છે, તેનો કદી નાશ થતો નથી અને તે કદી બીજા દ્રવ્યમાં ભળી જતું નથી તેની શું ખાતરી? દૂધ વગેરે વસ્તુઓનો નાશ થતો તો દેખાય છે; અથવા દૂધ વસ્તુ પલટીને દહીંરૂપ થઈ જાય છે, તો પછી એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યમાં નથી ભળતું એમ કેમ કહી શકાય?

ઉત્તર :—વસ્તુસ્વરૂપનો એવો સિદ્ધાંત છે કે જે વસ્તુ હોય તેનો કદી નાશ ન થાય. જે વસ્તુ ન હોય તેની કદી ઉત્પત્તિ ન થાય, અને જે વસ્તુ હોય તેમાં રૂપાંતર થયા જ કરે, અર્થાત્ ટકીને બદલવું (Permanency with a change) તે વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. શાસ્ત્રભાષામાં આ નિયમને '**उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्**' એ રીતે બતાવવામાં આવેલ છે. ઉત્પાદ–વ્યય એટલે કે અવસ્થાનું રૂપાંતર અને ધ્રુવ એટલે વસ્તુનું ટકવું—તે દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે.

દૂધ પલટીને દહીં થતું દેખાય છે, ત્યાં દૂધ કે દહીં તે મૂળ વસ્તુ નથી પણ તે બંને તો 'પુદ્ગલ' નામની વસ્તુની અવસ્થાઓ છે. પુદ્ગલ વસ્તુ કાયમ ટકનાર છે ને દૂધ–દહીં ઇત્યાદિરૂપે તેનું રૂપાંતર થાય છે. દૂધ પલટીને દહીં થવા છતાં તે બંને હાલતોમાં પુદ્ગલ નામની મૂળ વસ્તુ તો કાયમ ટકી રહી છે. દરેક વસ્તુ પોતાના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વને ધારણ કરે છે, કદી કોઈ વસ્તુ પોતાના અસ્તિત્વને છોડીને બીજામાં ભળી જતી નથી.

[૨૨] અસ્તિ–નાસ્તિ

દ્રવ્ય અને પર્યાય એ બેના સ્વરૂપમાં એવો ફેર છે કે દ્રવ્ય ત્રિકાળ છે તે બદલી જતું નથી, પણ પર્યાય ક્ષણિક છે તે ક્ષણે ક્ષણે બદલ્યાં કરે છે. પર્યાય બદલવા છતાં દ્રવ્યનો નાશ

થતો નથી. દ્રવ્ય પોતાના સ્વરૂપે ત્રિકાળ ટકતું હોવાથી બીજામાં તે કદી ભળી જતું નથી. આને અનેકાંત સ્વરૂપ કહેવાય છે એટલે કે વસ્તુ પોતાના સ્વરૂપથી છે અને તે બીજાના સ્વરૂપે નથી. જેમ લોઢું તે લોઢા સ્વરૂપે છે અને લોઢું તે લાકડા સ્વરૂપે નથી તેમ જીવ તે જીવ સ્વરૂપે છે પણ જીવ તે જડ સ્વરૂપે નથી. આવો સ્વભાવ હોવાથી કોઈ વસ્તુ અન્ય વસ્તુમાં ભળી જતી નથી પણ દરેક પોતે પોતાના સ્વરૂપે જુદી જ રહે છે.

[૨૩] નિત્ય-અનિત્ય

જીવ પોતાના વસ્તુ સ્વરૂપે ટકીને અવસ્થાથી બદલ્યા કરે છે, પરંતુ જીવ જીવરૂપે જ બદલે છે. જીવની અવસ્થા બદલતી હોવાથી સંસારદશાનો નાશ કરીને સિદ્ધદશા થઈ શકે છે, અજ્ઞાનદશાનો નાશ કરીને જ્ઞાનદશા થઈ શકે છે; અને જીવ નિત્ય હોવાથી સંસારદશાનો નાશ થવા છતાં તે મોક્ષદશાપણે ટકી રહે છે. આ રીતે વસ્તુથી અને પર્યાયથી નિત્ય-અનિત્ય સ્વરૂપ છે તે સમજવું જોઈએ.

પરમાણુમાં પણ તેની અવસ્થા બદલે છે, પણ કોઈ વસ્તુનો નાશ થતો નથી. દૂધ વગેરેનો નાશ થતો દેખાય છે ત્યાં વસ્તુનો નાશ થતો નથી. દૂધ કાંઈ મૂળ વસ્તુ નથી પણ તે તો ઘણા પરમાણુઓની સ્કંધરૂપ અવસ્થા છે અને તે અવસ્થા બદલીને બીજી દહીં વગેરે અવસ્થા થાય છે પરંતુ તેમાં પરમાણુ વસ્તુ તો ટકી જ રહે છે. વળી દૂધ બદલીને દહીં થવાથી વસ્તુ અન્યરૂપે થઈ જતી નથી. પરમાણુ વસ્તુ છે તે તો બધી દશામાં પરમાણુરૂપે જ રહે છે. વસ્તુ કદી પણ પોતાના સ્વરૂપને છોડતી નથી. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ કહ્યું છે કે—

> ક્યારે કોઈ વસ્તુનો, કેવળ હોય ન નાશ;
> ચેતન પામે નાશ તો, કેમાં ભળે તપાસ. આત્મસિદ્ધિ ૭૦.

જડ કે ચેતન કોઈ વસ્તુનો સર્વથા નાશ કદી પણ થતો નથી. જો જ્ઞાનસ્વરૂપ ચેતનવસ્તુ નાશ પામે તો તે શેમાં ભળે? ચેતનનો નાશ થઈને શું તે જડમાં પેસી જાય? એમ કદી ન બને. તેથી ચેતન તે સદાકાળ ચેતનપણે પરિણમે છે, જડ તે સદાકાળ જડપણે પરિણમે છે, પણ વસ્તુ કદી નાશ પામતી નથી.

પર્યાય બદલતા વસ્તુનો નાશ માની લેવો તે અજ્ઞાન છે, અને વસ્તુની પર્યાય બીજો બદલાવે એમ માનવું તે પણ અજ્ઞાન છે. વસ્તુ કદી પર્યાય વગર હોતી નથી અને પર્યાય કદી વસ્તુ વગર હોતી નથી. જે અનેક પ્રકારની અવસ્થાઓ થાય છે તે નિત્ય ટકતી વસ્તુ વગર ન હોય. જો નિત્ય ટકતો પદાર્થ ન હોય તો અવસ્થા ક્યાંથી આવે? દૂધ, દહીં, માખણ, ઘી વગેરે સર્વ અવસ્થાઓ છે તેમાં નિત્ય ટકતી મૂળ વસ્તુ પરમાણુ છે. દૂધ વગેરે પર્યાય હોવાથી તે બદલી જાય છે પણ તે કોઈ પણ અવસ્થામાં પરમાણુ પોતાનું પરમાણુપણું છોડતું નથી, કેમકે તે વસ્તુ છે—દ્રવ્ય છે.

[૨૪] સામાન્ય-વિશેષ

દ્રવ્ય એટલે ત્રિકાળી વસ્તુ અને પર્યાય એટલે વસ્તુની વર્તમાન હાલત. દ્રવ્ય તે અંશી

(આખી વસ્તુ) છે અને પર્યાય તેનો એક અંશ છે. 'અંશી'ને સામાન્ય કહેવાય છે, અને 'અંશ'ને વિશેષ કહેવાય છે, આ સામાન્ય-વિશેષ મળીને વસ્તુનું હોવાપણું છે. સામાન્ય-વિશેષ વગર કોઈ સત્ પદાર્થ હોતો નથી. સામાન્ય તે ધ્રુવ છે અને વિશેષ તે ઉત્પાદ-વ્યય છે. 'उत्पादव्ययध्रुवयुक्तं सत्.'

જે વસ્તુ એક સમય છે તે વસ્તુ ત્રિકાળ છે, કેમકે વસ્તુનો નાશ નથી પણ રૂપાંતર છે. વસ્તુ પોતાની શક્તિથી (—સત્તાથી, અસ્તિત્વથી) ટકે છે, તેને કોઈ પરવસ્તુની મદદ નથી. આ નિયમને સહેલી ભાષામાં કહેવામાં આવે તો 'એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ કરી શકતું નથી.'

[૨૫] સાચી સમજણની જરૂર

પ્રશ્ન :—આ બધું શા માટે સમજવું?

ઉત્તર :—અનાદિથી ચાલ્યું આવતું અનંત દુઃખનું કારણ, મહાપાપરૂપ, મિથ્યાત્વ ટાળવા માટે આ બધું સમજવું જરૂરી છે. આ સમજતાં આત્મસ્વરૂપની સાચી ઓળખાણ થઈને સમ્યગ્દર્શન થાય છે અને સાચું સુખ પ્રગટે છે, માટે આ બરાબર સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો.

૪૩. ધર્મની પહેલી ભૂમિકા ભાગ-૩

મિથ્યાત્વ એટલે આત્માના સ્વરૂપની ખોટી માન્યતા. મિથ્યાત્વ એ જ સૌથી મોટું પાપ છે અને તે જ હિંસા છે. આત્માની સાચી સમજણ વડે તે ટાળી શકાય છે. સાચી સમજણ કરતાં જ ધર્મની સત્‌ક્રિયા શરૂ થાય છે અને અધર્મરૂપ અસત્ ક્રિયાનો નાશ થાય છે. સાચી સમજણ વડે બાલ-યુવાન-વૃદ્ધ સૌ કોઈ જીવો સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરી શકે છે, માટે વસ્તુસ્વરૂપની સાચી સમજણ કરવી જોઈએ. વસ્તુસ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં નવ તત્ત્વો, દ્રવ્ય-પર્યાય, નિશ્ચય-વ્યવહાર, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય, અસ્તિ-નાસ્તિ, નિત્ય-અનિત્ય, સામાન્ય-વિશેષ વગેરેનું સ્વરૂપ ટૂંકમાં બતાવ્યું. હવે છ દ્રવ્યોની વિશેષપણે સિદ્ધિ કરીને વસ્તુસ્વરૂપ સંબંધી ખાસ જાણવા જેવી કેટલીક બાબતો જણાવવામાં આવે છે, અને છેવટ તેનું પ્રયોજન બતાવીને આ વિષય પૂરો કરવામાં આવે છે.

[૨૬] વસ્તુના હોવાપણાનો નિર્ણય

પ્રશ્ન :—આત્મા અને પરમાણુ વસ્તુ છે એમ કહ્યું, પરંતુ જો પરમાણુ તે વસ્તુ હોય તો તે આંખે કેમ દેખાતાં નથી? અને આત્મા પણ આંખથી કેમ જણાતો નથી? જે વસ્તુ હોય તે આંખે જણાવી તો જોઈએ ને?

ઉત્તર:—આંખથી દેખાય તેટલું જ માનવું—એ સિદ્ધાંત વાજબી નથી. આંખથી દેખાય તો જ તે વસ્તુ હોઈ શકે એ માન્યતા બરાબર નથી. વસ્તુ આંખથી ન જણાય પણ જ્ઞાનમાં જાણી શકાય. એક છૂટો રજકણ (પરમાણુ) આંખ દ્વારા જાણી શકાતો નથી પણ જ્ઞાન દ્વારા તે

નક્કી કરી શકાય છે. અનેક પરમાણુઓ ભેગા થઈને કાગળ, સોનું, લાકડું, વગેરે દૃશ્યમાન સ્થૂળ પદાર્થોરૂપે થયા છે તે ઉપરથી પરમાણુ હોવાપણુંનું નક્કી થઈ શકે છે. જે જે સ્થૂળ પદાર્થો દેખાય છે તે બધાય પરમાણુની જાતના (અચેતન વર્ણાદિ સહિત) જણાય છે, તેનો છેલ્લો અંશ તે પરમ–અણુ છે; આથી નક્કી થયું કે આંખથી ન દેખાવા છતાં પરમાણુનું નિત્ય હોવાપણું જ્ઞાનમાં જણાય છે.

વળી, જો એમ કહેશો કે અમે તો નજરે જોઈએ તેટલું જ માનીએ, બીજું ન માનીએ; તો તેના સમાધાન માટે પૂછીએ છીએ કે—પોતાના સાત પેઢી પહેલાંના બાપને કોઈએ નજરે જોયો છે? નજરે જોયો નથી, છતાં સાત પેઢી ઉપરનો બાપ હતો એમ માને છે કે નહિ? વર્તમાન પોતે છે અને પોતાને બાપ છે તેથી સાત પેઢી પહેલાંનો બાપ પણ હતો એમ નજરે જોયા વિના નિઃશંકપણે નક્કી કરે છે; પરંતુ 'મારા સાત પેઢી પહેલાંના બાપને નજરે જોયા નથી માટે તે હશે કે નહિ' એમ શંકા થતી નથી. વસ્તુનું હોવાપણું આંખ વડે નક્કી થતું નથી પણ જ્ઞાન વડે જ નક્કી થાય છે, અને એ રીતે જાણનારું જ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન જેવું જ પ્રમાણભૂત છે.

જે કોઈ વસ્તુ વર્તમાન અવસ્થા ધારણ કરતી હોય તે વસ્તુ ત્રિકાળ ટકનાર હોય જ. જો ત્રિકાળીપણું ન હોય તો વર્તમાન પણ ન હોય. જે વર્તમાન અવસ્થા જણાય છે તે વસ્તુનું ત્રિકાળ હોવાપણું જાહેર કરે છે. વર્તમાનમાં પરમાણુની અવસ્થા આ ટોપીરૂપ છે તે એમ જાહેર કરે છે કે પૂર્વે અમે કપાસ, દોરા વગેરે અવસ્થારૂપે હતા અને ભવિષ્યમાં ધૂળ, અનાજ વગેરે અવસ્થારૂપે રહેવાનાં આ રીતે વર્તમાન અવસ્થા વસ્તુના ત્રિકાળ હોવાપણાની જાહેરાત કરે છે. હવે વિચારો કે દૂધ પલટીને દહીં, દહીં પલટીને માખણ–ઘી, ઘી પલટીને વિષ્ટા એમ જે રૂપાંતર થયા કરે છે તેમાં મૂળ ટકનારી કઈ વસ્તુ છે કે જેના આધારે તે રૂપાંતર થયા કરે છે? વિચાર કરતાં માલૂમ પડશે કે નિત્ય ટકનારી મૂળ વસ્તુ પરમાણુ છે અને પરમાણુઓ વસ્તુપણે નિત્ય ટકીને તેની અવસ્થામાં રૂપાંતર થયા કરે છે. આ રીતે સિદ્ધ થયું કે નજરે દેખી શકાતો ન હોવા છતાં પણ પરમાણુ વસ્તુ છે.

જેમ પરમાણુનું હોવાપણું જ્ઞાન વડે નક્કી કરી શકાય છે તેવી રીતે આત્માનું હોવાપણું જ્ઞાન વડે નક્કી કરી શકાય છે. આત્મા ન હોય તો બધું કોણ જાણે? અરે, 'આત્મા નથી' એવી શંકા પણ આત્મા સિવાય બીજું કોણ કરે? આત્મા છે અને 'છે' માટે તે ત્રિકાળ ટકનાર છે.

જન્મથી મરણ સુધીનો જ આત્મા નથી પરંતુ આત્મા ત્રિકાળ છે. જન્મ અને મરણ એ તો શરીરના સંયોગ અને વિયોગની અપેક્ષાએ છે, શરીરની અપેક્ષા કાઢી નાખો તો જન્મ–મરણ રહિત આત્મા સળંગપણે ત્રિકાળ છે. ખરેખર આત્માનો જન્મ થતો નથી તેમ જ આત્માનું મરણ થતું નથી. આત્મા તો શાશ્વત–અવિનાશી વસ્તુ છે.

આત્મા વસ્તુ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તે પોતાથી છે, પણ શરીર વગેરે અન્ય પદાર્થોથી તે ટકેલો નથી એટલે કે આત્મા પરાધીન નથી. કર્મોને આધીન આત્મા નથી, આત્મા સ્વાધીન છે.

[૨૭] જીવ અને અજીવ

'આત્મા કેવો છે' એમ પ્રશ્ન થતાં જ એટલું તો તેમાં આવી જ ગયું કે આત્માથી વિરુદ્ધ જાતિવાળા એવા બીજા પદાર્થો પણ છે અને તેનાથી આ આત્માનું હોવાપણું જુદું છે. એટલે આત્મા છે, આત્મા સિવાય પરવસ્તુ છે અને તે પરવસ્તુથી આત્માનું સ્વરૂપ જુદું છે, તેથી આત્મા પરવસ્તુનું કાંઈ કરી શકતો નથી એમ પણ આવી ગયું. આટલું યથાર્થ સમજે ત્યારે જીવ અને અજીવનું હોવાપણું નક્કી કર્યું કહેવાય.

જીવ પોતે જાણનાર સ્વરૂપે છે એમ નક્કી કર્યું તેમાં એ પણ આવી ગયું કે જીવ સિવાયના બીજા પદાર્થો જાણનાર સ્વરૂપે નથી. જીવ જાણનાર છે—ચેતનસ્વરૂપ છે એમ કહેવાનું કેમ બન્યું? કારણ કે જાણપણાથી ખાલી—અચેતન એવા અજીવ પદાર્થો પણ છે. તે અજીવ પદાર્થોથી જીવનું જુદાપણું ઓળખી શકાય તે માટે જાણપણાચિહ્ન વડે (ચેતનપણા વડે) જીવને ઓળખાવ્યો છે. જીવ સિવાયના બીજા કોઈ પણ પદાર્થોમાં જાણપણું નથી.

આ ઉપરથી જીવ અને અજીવ એવા બે જાતના પદાર્થોનું હોવાપણું નક્કી થયું. તેમાંથી જીવદ્રવ્ય સંબંધી અત્યાર સુધીમાં ઘણું કહેવાઈ ગયું છે. અજીવ પદાર્થો પાંચ પ્રકારના છે, તેમનાં નામ—પુદ્‌ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ છે. આ રીતે કુલ છ દ્રવ્યો થયાં જીવ, પુદ્‌ગલ, ધર્મ, અધર્મ આકાશ અને કાળ. તેમાં એક જીવ જ જ્ઞાનવાળો છે, બાકીના પાંચે જ્ઞાન વગરના છે. પાંચે પદાર્થો જીવથી વિરુદ્ધ લક્ષણવાળા હોવાથી તેને 'અજીવ' અથવા તો જડ કહેવાય છે.

[૨૮] હવે આ છ દ્રવ્યોની વિશેષપણે સાબિતી કરવામાં આવે છે

૧-૨. જીવ દ્રવ્ય અને પુદ્‌ગલ દ્રવ્ય

જે સ્થૂળ પદાર્થો નજરે દેખાય છે એવા શરીર, પુસ્તક, પથ્થર, લાકડું વગેરેમાં જ્ઞાન નથી એટલે કે તે અજીવ છે, પદાર્થોને તો અજ્ઞાની પણ જુએ છે. તે પદાર્થોમાં વધ-ઘટ થયા કરે છે અર્થાત્ તે ભેગા થાય છે અને છૂટા પડે છે. આવા નજરે દેખાતા પદાર્થોને પુદ્‌ગલ કહેવાય છે. રંગ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ ગુણો પુદ્‌ગલ દ્રવ્યના છે, તેથી પુદ્‌ગલ દ્રવ્ય કાળું-ધોળું, સુગંધી-દુર્ગંધી, ખાટું-મીઠું, હલકું-ભારે વગેરે પ્રકારે જણાય છે, એ બધી પુદ્‌ગલની જ શક્તિ છે. જીવ તો કાળો-ધોળો, સુગંધી-દુર્ગંધી વગેરે રૂપે નથી, જીવ તો જ્ઞાનવાળો છે. શબ્દ અથડાય છે કે બોલાય છે તે પણ પુદ્‌ગલની જ હાલત છે. તે પુદ્‌ગલોથી જીવ જુદો છે. લોકોમાં બેભાન માણસને કહેવાય છે કે તારું ચેતન ક્યાં ઊડી ગયું? એટલે કે આ શરીર તો અજીવ છે. તે તો જાણતું નથી પણ જાણનારું જ્ઞાન ક્યાં ગયું? અર્થાત્ જીવ ક્યાં ગયો? આમાં જીવ અને પુદ્‌ગલ એ બે દ્રવ્યોની સાબિતી થઈ.

૩. આકાશદ્રવ્ય

'આકાશ' નામનું દ્રવ્ય છે તેને લોકો અવ્યક્તપણે તો સ્વીકારે છે. 'અમુક મકાન વગેરે જગ્યાનો આકાશથી પાતાળ સુધી અમારો હક્ક છે' એમ દસ્તાવેજોમાં લખાવે છે એટલે કે

આકાશથી પાતાળ સુધી કાંઈક એક વસ્તુ છે એમ નક્કી થયું. જો આકાશથી પાતાળ સુધી કાંઈ જ વસ્તુ ન હોય તો 'આકાશથી પાતાળ સુધીનો હક્ક' એમ કેમ લખાવે? વસ્તુ છે માટે તેનો હક્ક માને છે. આકાશથી પાતાળ સુધી એટલે કે સર્વવ્યાપી રહેલી તે વસ્તુને 'આકાશ દ્રવ્ય' કહેવાય છે. આ દ્રવ્ય જ્ઞાનરહિત છે અને અરૂપી છે, તેનામાં રંગ, રસ વગેરે નથી.

૪. કાળદ્રવ્ય

જીવ, પુદ્ગલ અને આકાશ દ્રવ્યને સિદ્ધ કર્યાં; હવે 'કાળ' નામની એક વસ્તુ છે તેને સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. લોકો દસ્તાવેજ કરાવે તેમાં એમ લખાવે છે કે '**यावत् चंद्र दिवाकरौ** –જ્યાં સુધી સૂર્ય અને ચંદ્ર રહે ત્યાં સુધી અમારો હક્ક છે.' આમાં કાળદ્રવ્યનો સ્વીકાર કર્યો છે. અત્યારે જ હક્ક છે એમ નહિ પણ હજી કાળ લંબાતો જાય છે તે બધા કાળમાં અમારો હક્ક છે, એમ કાળનો સ્વીકાર કરે છે. તેમ જ 'અમારી લીલી વાડી સદાય રહે' એમાં પણ ભવિષ્યકાળનો સ્વીકાર કર્યો છે. અહીં તો ફક્ત કાળને સિદ્ધ કરવા માટે લીલી વાડીની વાત છે, લીલી વાડી રહેવાની ભાવના તો મિથ્યાદૃષ્ટિની જ છે. વળી 'અમે તો સાત પેઢીથી સુખી' એમ કહે છે ત્યાં પણ ભૂતકાળ સ્વીકારે છે. ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ કે ભવિષ્યકાળ એ બધા પ્રકાર કાળદ્રવ્યની વ્યવહારપર્યાયના છે. આ કાળદ્રવ્ય પણ અરૂપી છે અને તેનામાં જ્ઞાન નથી.

આ રીતે જીવ, પુદ્ગલ, આકાશ અને કાળદ્રવ્યની સિદ્ધિ થઈ, હવે બાકી ધર્મ અને અધર્મ એ બે દ્રવ્યો રહ્યાં.

૫. ધર્મદ્રવ્ય

આ ધર્મદ્રવ્યને પણ જીવ અવ્યક્તપણે કબૂલે તો છે. છએ દ્રવ્યોની અસ્તિ કબૂલ્યા વગર કોઈ પણ વ્યવહાર ચાલી શકે નહીં. આવવું, જવું, રહેવું, વગેરે બધામાં છએ દ્રવ્યોની અસ્તિ સિદ્ધ થઈ જાય છે. ચાર દ્રવ્યો તો સિદ્ધ થયાં છે, હવે બાકીનાં બે દ્રવ્યોને સિદ્ધ કરવાં છે. 'રાજકોટથી સોનગઢ આવ્યા' આમ કહ્યું તેમાં ધર્મદ્રવ્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે. 'રાજકોટથી સોનગઢ આવ્યા' એટલે શું? કે જીવ અને શરીરના પરમાણુઓની ગતિ થઈ, એક ક્ષેત્રથી બીજું ક્ષેત્ર બદલ્યું. હવે આ ક્ષેત્ર બદલવાના કાર્યમાં નિમિત્ત દ્રવ્ય કોને કહેશો? કેમકે એવો નિયમ છે કે દરેક કાર્યમાં ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ હોય જ છે. જીવ અને પુદ્ગલોને રાજકોટથી સોનગઢ આવવામાં કયું દ્રવ્ય નિમિત્ત છે તે વિચારીએ. પ્રથમ તો જીવ અને પુદ્ગલ એ ઉપાદાન છે, ઉપાદાન પોતે નિમિત્ત ન કહેવાય. નિમિત્ત તો ઉપાદાનથી જુદું જ હોય, માટે જીવ કે પુદ્ગલ તે ક્ષેત્રાંતરનું નિમિત્ત નથી. કાળદ્રવ્ય તે તો પરિણમનમાં નિમિત્ત છે એટલે કે પર્યાય બદલવામાં તે નિમિત્ત છે, પણ ક્ષેત્રાંતરનું નિમિત્ત કાળદ્રવ્ય નથી. આકાશદ્રવ્ય તે બધાં દ્રવ્યોને રહેવા માટે જગ્યા આપે છે. રાજકોટમાં હતા ત્યારે પણ જીવ અને પુદ્ગલને આકાશ નિમિત્ત હતું અને સોનગઢમાં પણ તે જ નિમિત્ત છે, માટે ક્ષેત્રાંતરનું નિમિત્ત આકાશને પણ કહી શકાતું નથી તો પછી ક્ષેત્રાંતરરૂપ જે કાર્ય થયું તેનું નિમિત્ત આ ચાર દ્રવ્યો સિવાય કોઈ અન્ય દ્રવ્ય છે એમ નક્કી થાય છે. ગતિ કરવામાં કોઈ એક દ્રવ્ય નિમિત્ત તરીકે

છે પણ તે દ્રવ્ય કયું છે તેનો જીવે કદી વિચાર કર્યો નથી તેથી તેની તેને ખબર નથી. ક્ષેત્રાંતર થવામાં નિમિત્તરૂપ જે દ્રવ્ય છે તે દ્રવ્યને ‘ધર્મદ્રવ્ય’ કહેવાય છે. આ દ્રવ્ય પણ અરૂપી છે, અને જ્ઞાનરહિત છે.

૬. અધર્મ દ્રવ્ય

જેમ ગતિ કરવામાં ધર્મદ્રવ્ય નિમિત્ત છે તેમ સ્થિતિ થવામાં તેનાથી વિરુદ્ધ અધર્મદ્રવ્ય નિમિત્તરૂપ છે. ‘રાજકોટથી સોનગઢ આવીને સ્થિર રહ્યા.’ સ્થિર રહેવામાં નિમિત્ત કોણ? સ્થિર રહેવામાં આકાશનું નિમિત્ત નથી, કેમકે આકાશનું નિમિત્ત તો રહેવા માટે છે. ગતિ વખતે પણ રહેવામાં આકાશ નિમિત્ત હતું તેથી સ્થિતિનું નિમિત્ત કોઈ અન્ય દ્રવ્ય જોઈએ, તે દ્રવ્ય અધર્મદ્રવ્ય છે. આ પણ અરૂપી છે અને જ્ઞાનરહિત છે.

આ રીતે જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ છ દ્રવ્યોની સિદ્ધિ કરી. આ છ સિવાય સાતમું કોઈ દ્રવ્ય છે જ નહિ અને આ છમાંથી એક પણ દ્રવ્ય ઓછું નથી. બરાબર છએ છ દ્રવ્યો છે અને તેમ માનવાથી જ યથાર્થ વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે. જો આ છ સિવાય સાતમું કોઈ દ્રવ્ય હોય તો તેનું કાર્ય બતાવી આપો? એવું કોઈ કાર્ય નથી કે જે આ છ દ્રવ્યોથી બહાર હોય; માટે સાતમું દ્રવ્ય છે જ નહિ. વળી, જો આ છ દ્રવ્યોમાંથી એક પણ ઓછું હોય તો તે દ્રવ્યનું કાર્ય કોણ કરે તે બતાવી આપો? છમાંથી એક પણ દ્રવ્ય એવું નથી કે જેના વગર વિશ્વનિયમ ચાલી શકે.

[૨૯] છ દ્રવ્યો વિષે કેટલીક માહિતી

૧. જીવ—આ જગતમાં અનંત જીવો છે. જાણપણાના ચિહ્ન (વિશેષ ગુણ) વડે જીવ ઓળખાય છે કેમકે જીવ સિવાયના કોઈ પદાર્થોમાં જાણપણું નથી. અનંત જીવો છે તે બધાય એકબીજાથી તદ્દન જુદા છે.

૨. પુદ્ગલ—આ જગતમાં અનંતાનંત પુદ્ગલો છે. સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રંગ એ ચિહ્ન વડે પુદ્ગલો ઓળખાય છે, કેમકે પુદ્ગલો સિવાય અન્ય કોઈ પદાર્થોમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ, કે રંગ નથી. ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે જે પદાર્થો જણાય છે તે બધાય પુદ્ગલ દ્રવ્યનાં બનેલાં સ્કંધો છે.

૩. ધર્મ—અહીં ‘ધર્મ’ કહેતાં આત્માનો ધર્મ ન સમજવો, પણ ‘ધર્મ’ નામનું દ્રવ્ય છે તે સમજવું. આ દ્રવ્ય એક-અખંડ છે. તે આખા લોકમાં રહેલું છે. જીવ અને પુદ્ગલોને ગતિ કરતી વખતે આ દ્રવ્ય નિમિત્તરૂપ ઓળખાય છે.

૪. અધર્મ—અહીં ‘અધર્મ’ કહેતાં આત્માના દોષ ન સમજવા, પરંતુ ‘અધર્મ’ નામનું દ્રવ્ય સમજવું. આ એક-અખંડ દ્રવ્ય છે, તે આખા લોકમાં રહેલું છે. જીવ અને પુદ્ગલો ગતિ કરીને જ્યારે સ્થિર થાય છે ત્યારે આ દ્રવ્ય નિમિત્તરૂપ ઓળખાય છે.

૫. આકાશ—આ એક અખંડ સર્વવ્યાપક દ્રવ્ય છે. બધા પદાર્થોને જગ્યા આપવાને નિમિત્તરૂપ આ દ્રવ્ય ઓળખાય છે. આ દ્રવ્યના જેટલા ભાગમાં અન્ય પાંચે દ્રવ્યો રહેલાં છે

તેટલા ભાગને 'લોકાકાશ' કહેવાય છે, અને જેટલો ભાગ અન્ય પાંચ દ્રવ્યોથી ખાલી છે તેને 'અલોકાકાશ' કહેવાય છે. 'ખાલી જગ્યા' કહેવાય છે તેનો અર્થ 'એકલું આકાશ' એવો થાય છે.

૬. કાળ—અસંખ્ય કાળદ્રવ્યો છે. આ લોકના અસંખ્ય પ્રદેશો છે તે દરેક પ્રદેશ ઉપર એક એક કાળદ્રવ્ય રહેલું છે. અસંખ્ય કાળાણુઓ છે તે બધાય એકબીજાથી છૂટા છે. વસ્તુમાં રૂપાંતર (ફેરફાર) થવામાં નિમિત્તરૂપ આ દ્રવ્ય ઓળખાય છે.

આ છ દ્રવ્યોને સર્વજ્ઞ સિવાય કોઈ પણ પ્રત્યક્ષ જાણી શકે નહિ. સર્વજ્ઞદેવે જ આ છ દ્રવ્યો જાણ્યાં છે અને તેઓએ જ તેનું સાચું સ્વરૂપ કહ્યું છે, તેથી સર્વજ્ઞના સત્ય માર્ગ સિવાય અન્ય કોઈ જગ્યાએ છ દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ હોઈ શકે જ નહિ. કેમ કે બીજા અપૂર્ણ જીવો તે દ્રવ્યોને જાણી શકે નહિ; માટે છ દ્રવ્યના સ્વરૂપની સાચી સમજણ કરવી જોઈએ.

[૩૦] ટોપી ઉપરથી છ દ્રવ્યોની સિદ્ધિ

જુઓ, આ લૂગડાંની ટોપી છે. તે અનંત પરમાણુઓ ભેગા થઈને બનેલી છે અને તે ફાટી જતાં પરમાણુઓ છૂટા થાય છે. આ રીતે ભેગા થવું અને છૂટા થવું એવો પુદ્‌ગલનો સ્વભાવ છે. વળી આ ટોપી સફેદ છે. બીજી કોઈ કાળી, રાતી વગેરે રંગની ટોપી પણ હોય છે. રંગ એ પુદ્‌ગલ દ્રવ્યનું ચિહ્ન છે, તેથી નજરે દેખાય છે તે પુદ્‌ગલ દ્રવ્ય છે. (૧). 'આ ટોપી છે પણ ચોપડી નથી' એમ જાણનાર જ્ઞાન છે અને જ્ઞાન તે જીવનું ચિહ્ન છે, તેથી જીવ પણ સિદ્ધ થયો. (૨) હવે વિચારીએ કે ટોપી ક્યાં રહેલી છે? જો કે નિશ્ચયથી તો ટોપી ટોપીમાં જ છે, પરંતુ ટોપી ટોપીમાં જ છે એમ કહેવાથી ટોપીનો બરાબર ખ્યાલ ન આવી શકે, તેથી નિમિત્ત તરીકે 'અમુક જગ્યામાં ટોપી રહેલી છે' એમ ઓળખાવાય છે, 'જગ્યા' કહેવાય છે તે આકાશદ્રવ્યનો અમુક ભાગ છે. આ રીતે આકાશદ્રવ્ય સિદ્ધ થયું. (૩).

ધ્યાન રાખજો, હવે આ ટોપી બેવડી વળે છે. ટોપી જ્યારે સીધી હતી ત્યારે આકાશમાં હતી અને બેવડી છે ત્યારે પણ આકાશમાં જ છે, તેથી આકાશના નિમિત્ત વડે ટોપીનું બેવડાપણું ઓળખી શકાતું નથી. તો પછી ટોપીની બેવડી થવાની ક્રિયા થઈ તેને કયા નિમિત્ત વડે ઓળખશું? ટોપી બેવડી થઈ એટલે કે પહેલાં તેનું ક્ષેત્ર લાંબું હતું, હવે તે ટૂંકા ક્ષેત્રમાં રહેલી છે. આ રીતે ટોપી ક્ષેત્રાંતર થઈ છે અને તે ક્ષેત્રાંતર થવામાં જે વસ્તુ નિમિત્ત છે તે ધર્મદ્રવ્ય છે. (૪). હવે ટોપી વળાંકરૂપે સ્થિર પડી છે, તો સ્થિર પડી છે એમાં તેને કોણ નિમિત્ત છે? આકાશદ્રવ્ય તો માત્ર જગ્યા આપવામાં નિમિત્ત છે, ટોપી ચાલે કે સ્થિર રહે તેમાં આકાશનું નિમિત્ત નથી. જ્યારે ટોપીએ સીધી દશામાંથી વાંકી દશારૂપે થવા માટે ગમન કર્યું ત્યારે ધર્મદ્રવ્યનું નિમિત્ત હતું, તો હવે સ્થિર રહેવાની ક્રિયામાં તેના કરતાં વિરુદ્ધ નિમિત્ત જોઈએ. ગતિમાં ધર્મદ્રવ્ય નિમિત્ત હતું, હવે સ્થિર રહેવામાં અધર્મદ્રવ્ય નિમિત્તરૂપ છે. (૫). ટોપી પહેલાં સીધી હતી, અત્યારે વાંકી છે અને હવે પછી અમુક વખત તે રહેશે– આમ જાણ્યું ત્યાં 'કાળ' સિદ્ધ થઈ ગયો. ભૂત, વર્તમાન, ભવિષ્ય અથવા તો જૂનું-નવું, દિવસ, કલાક વગેરે જે ભેદો પ્રવર્તે છે તે ભેદો કોઈ એક મૂળ વસ્તુ વગર હોઈ શકે નહિ. ઉપર્યુક્ત બધા ભેદો કાળદ્રવ્યના છે, જો કાળ દ્રવ્ય ન હોય તો 'નવું-જૂનું, પહેલાં-પછી'

એવી કોઈ પ્રવૃત્તિ હોઈ શકે નહિ, માટે કાળદ્રવ્ય સિદ્ધ થયું. (૬). આ રીતે ટોપી ઉપરથી છ દ્રવ્યો સિદ્ધ થયાં.

આ છ દ્રવ્યોમાંથી એક પણ દ્રવ્ય ન હોય તો જગત વ્યવહાર ચાલી શકે નહિ. જો પુદ્‌ગલ ન હોય તો ટોપી જ ન હોય, જો જીવ ન હોય તો ટોપીનું હોવાપણું કોણ નક્કી કરે? જો આકાશ ન હોય તો ટોપી ક્યાં છે તે ઓળખાવી શકાય નહિ, જો ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્ય ન હોય તો ટોપીમાં થતો ફેરફાર (ક્ષેત્રાંતર અને સ્થિરતા) ઓળખાવી શકાય નહિ, અને જો કાળદ્રવ્ય ન હોય તો 'પહેલાં જે ટોપી સીધી હતી તે જ અત્યારે વાંકી છે' એમ પૂર્વે ટોપીનું હોવાપણું નક્કી ન થઈ શકે, માટે ટોપીને સિદ્ધ કરવા માટે છએ દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરવો પડે છે. જગતની કોઈ પણ એક વસ્તુને કબૂલતાં વ્યક્તપણે કે અવ્યક્તપણે છએ દ્રવ્યનો સ્વીકાર થઈ જાય છે.

[૩૧] મનુષ્યશરીર ઉપરથી છ દ્રવ્યોની સિદ્ધિ

આ શરીર તો નજરે દેખાય છે. તે પુદ્‌ગલનું બનેલું છે અને શરીરમાં જીવ રહેલો છે. જીવ અને પુદ્‌ગલ એક આકાશની જગ્યામાં રહ્યા હોવા છતાં બંને જુદા છે, જીવનો સ્વભાવ જાણવાનો છે અને પુદ્‌ગલનું બનેલું આ શરીર કાંઈ જાણતું નથી. શરીરનો કોઈ ભાગ કપાઈ જવા છતાં જીવનું જ્ઞાન કપાઈ જતું નથી, જીવ તો આખો જ રહે છે કેમ કે શરીર અને જીવ સદાય જુદાં જ છે, બંનેનું સ્વરૂપ જુદું છે અને બંનેનાં કામ પણ જુદાં જ છે. આ જીવ અને પુદ્‌ગલ તો સ્પષ્ટ છે. (૧-૨). જીવ અને શરીર ક્યાં રહેલાં છે? અમુક ઠેકાણે પાંચ ફૂટ જગ્યામાં, બે ફૂટ જગ્યામાં વગેરેમાં રહેલાં છે. આ રીતે 'જગ્યા' કહેતાં આકાશદ્રવ્ય સિદ્ધ થયું. (૩).

એ ધ્યાન રાખવું કે જીવ અને શરીર આકાશમાં રહ્યાં છે એમ કહેવાય છે ત્યાં ખરેખર જીવ, શરીર અને આકાશ—ત્રણે સ્વતંત્ર જુદાં જુદાં જ છે, કોઈ એકબીજાના સ્વરૂપમાં ઘૂસી ગયાં નથી. જીવ તો જાણનાર સ્વરૂપે જ રહ્યો છે, રંગ, ગંધ વગેરે શરીરમાં જ છે પણ આકાશ કે જીવ વગેરે કોઈમાં તે નથી, અને આકાશમાં રંગ, ગંધ, વગેરે નથી તેમ જ જ્ઞાન પણ નથી. તે અરૂપી-અચેતન છે, જીવમાં જ્ઞાન છે પણ રંગ, ગંધ વગેરે નથી એટલે તે અરૂપી -ચેતન છે ને પુદ્‌ગલમાં રંગ, ગંધ વગેરે છે પણ જ્ઞાન નથી એટલે તે રૂપી-અચેતન છે. આ રીતે ત્રણે દ્રવ્યો એકબીજાથી જુદા-સ્વતંત્ર છે. સ્વતંત્ર વસ્તુઓને કોઈ બીજી વસ્તુ કાંઈ કરી શકે નહિ. જો એક વસ્તુમાં બીજી વસ્તુ કાંઈ કરતી હોય તો વસ્તુને સ્વતંત્ર કેમ કહેવાય?

જીવ, પુદ્‌ગલ અને આકાશ નક્કી કર્યાં. હવે કાળ નક્કી કરીએ. 'તમારી ઉંમર કેટલી?' એમ પૂછવામાં આવે છે ત્યાં શરીરની ઉંમર ૪૦-૫૦ વર્ષો વગેરેની કહેવાય છે અને જીવ અનાદિ-અનંત હોવાપણે છે. 'આ મારા કરતાં પાંચ વર્ષ નાના, આ પાંચ વર્ષ મોટા' એમ કહેવાય છે ત્યાં શરીરના કદથી નાના-મોટાપણાની વાત નથી પણ કાળ અપેક્ષાએ નાના-મોટાપણાની વાત છે. જો કાળદ્રવ્યની અપેક્ષા ન લ્યો તો 'આ નાનો, આ મોટો, આ બાળક, આ યુવાન, આ વૃદ્ધ'

એમ કહી શકાય નહિ. જૂની-નવી દશા બદલાયા કરે છે તે ઉપરથી કાળદ્રવ્યનું હોવાપણું નક્કી થાય છે. (૪).

ક્યારેક જીવ અને શરીર સ્થિર હોય છે અને ક્યારેક ગમન કરતાં હોય છે. સ્થિર હોવા વખતે તેમ જ ગમન કરતી વખતે—બંને વખતે તે આકાશમાં જ છે, એટલે આકાશ ઉપરથી તેમનું ગમન કે સ્થિર રહેવાપણું નક્કી થઈ શકતું નથી. ગમનરૂપ દશા અને સ્થિર રહેવારૂપ દશા એ બંનેને જુદા જુદા ઓળખવા માટે તે બન્ને દશામાં જુદા જુદા નિમિત્તરૂપ એવાં બે દ્રવ્યોને ઓળખવાં પડશે. ધર્મદ્રવ્યના નિમિત્ત વડે જીવ-પુદ્‌ગલનું ગમન ઓળખી શકાય છે અને અધર્મદ્રવ્યના નિમિત્ત વડે જીવ-પુદ્‌ગલની સ્થિરતા ઓળખી શકાય છે. જો આ ધર્મ અને અધર્મદ્રવ્યો ન હોય તો ગમન અને સ્થિરતાના ભેદને ઓળખી શકાય નહીં. (૫-૬).

જોકે ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યો જીવ-પુદ્‌ગલને કાંઈ ગતિ કે સ્થિતિ કરવામાં મદદરૂપ નથી, પરંતુ એક દ્રવ્યના ભાવને અન્ય દ્રવ્યની અપેક્ષા વગર ઓળખાવી શકાતાં નથી. જીવના ભાવને ઓળખવા માટે અજીવની અપેક્ષા આવે છે. જાણે તે જીવ—એમ કહેતાં જ 'જાણપણા વગરનાં અન્ય દ્રવ્યો છે તે જીવ નથી' એમ અજીવની અપેક્ષા આવી જાય છે, જીવ અમુક જગ્યાએ છે એમ બતાવતાં આકાશની અપેક્ષા આવે છે. આ પ્રમાણે છએ દ્રવ્યોમાં અરસપરસ સમજી લેવું. એક આત્મદ્રવ્યનો નિર્ણય કરતાં છએ દ્રવ્યો જણાય છે; એ જ્ઞાનની વિશાળતા છે, અને જ્ઞાનનો સ્વભાવ સર્વ દ્રવ્યોને જાણી લેવાનો છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એક દ્રવ્યને સિદ્ધ કરતાં છએ દ્રવ્યો સિદ્ધ થઈ જાય છે. તેમાં દ્રવ્યની પરાધીનતા નથી પરંતુ જ્ઞાનનો મહિમા છે. જે પદાર્થ હોય તે જ્ઞાનમાં જરૂર જણાય, પૂર્ણ જ્ઞાનમાં જેટલું જણાય તે સિવાય અન્ય કાંઈ આ જગતમાં નથી. પૂર્ણ જ્ઞાનમાં છ દ્રવ્યો જણાયાં છે, છ દ્રવ્યથી અધિક બીજું કાંઈ નથી.

[૩૨] કર્મો ઉપરથી છ દ્રવ્યોની સિદ્ધિ

કર્મો તે પુદ્‌ગલની અવસ્થા છે; જીવના વિકારી ભાવના નિમિત્તથી તે રહેલાં છે; કેટલાંક કર્મો બંધરૂપે સ્થિર થયાં છે તેને અધર્માસ્તિકાયનું નિમિત્ત છે; ક્ષણે ક્ષણે કર્મો ઉદયમાં આવીને ખરી જાય છે, ખરી જવામાં ક્ષેત્રાંતર થાય છે તેમાં તેને ધર્માસ્તિકાયનું નિમિત્ત છે; કર્મની સ્થિતિ કહેવાય છે કે ૭૦ કોડાકોડીનું કર્મ અથવા અંતરમુહૂર્તનું કર્મ, એમાં કાળ દ્રવ્યની અપેક્ષા આવે છે; ઘણા કર્મ પરમાણુઓ એક ક્ષેત્રે રહેવામાં આકાશદ્રવ્યની અપેક્ષા છે. આ રીતે છ દ્રવ્યો સિદ્ધ થયા.

[૩૩] દ્રવ્યોની સ્વતંત્રતા

આ ઉપરથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે જીવદ્રવ્ય અને પુદ્‌ગલદ્રવ્ય (-કર્મ) બંને તદ્દન જુદી જુદી વસ્તુઓ છે, અને બન્ને પોતપોતામાં સ્વતંત્ર છે, કોઈ એકબીજામાં કાંઈ જ કરતાં નથી. જો જીવ અને કર્મો ભેગાં થઈ જાય તો આ જગતમાં છ દ્રવ્યો જ રહી શકે નહિ, જીવ અને કર્મ સદાય જુદાં જ છે. દ્રવ્યોનો સ્વભાવ અનાદિ-અનંત ટકીને સમયે સમયે બદલવાનો છે. બધાંય દ્રવ્યો પોતાની તાકાતથી સ્વતંત્રપણે અનાદિ-અનંત ટકીને પોતે જ પોતાની હાલત

બદલાવે છે. જીવની હાલત જીવ બદલાવે છે, પુદ્ગલની હાલત પુદ્ગલ બદલાવે છે. પુદ્ગલનું કાંઈ જીવ કરે નહિ અને જીવનું કાંઈ પુદ્ગલ કરે નહિ.

[૩૪] ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ

દ્રવ્યનો કોઈ કર્તા નથી. જો કોઈ કર્તા હોય તો તેણે દ્રવ્યોને કઈ રીતે બનાવ્યા? શેમાંથી બનાવ્યા? તે કર્તા પોતે શેનો બન્યો? જગતમાં છ દ્રવ્યો પોતાના સ્વભાવથી જ છે, તેના કોઈ કર્તા નથી. કોઈ પણ નવા પદાર્થની ઉત્પત્તિ થતી જ નથી. કોઈ પણ પ્રયોગે કરીને નવા જીવની કે નવા પરમાણુની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહિ, પણ જે પદાર્થ હોય તે જ રૂપાંતર થાય. અર્થાત્ જે દ્રવ્ય હોય તે નાશ પામે નહિ, જે દ્રવ્ય ન હોય તે ઉત્પન્ન થાય નહિ અને જે દ્રવ્ય હોય તે પોતાની હાલત ક્ષણે ક્ષણે બદલ્યા જ કરે, આવો નિયમ છે. આ સિદ્ધાંતને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ અર્થાત્ નિત્ય ટકીને બદલવું (Permanency with a change) કહેવાય છે.

દ્રવ્યનો કોઈ બનાવનાર નથી માટે નવું સાતમું કોઈ દ્રવ્ય થઈ શકતું નથી, અને કોઈ દ્રવ્યનો કોઈ નાશ કરનાર નથી માટે છ દ્રવ્યોમાંથી કદી ઓછાં થતાં નથી. શાશ્વતપણે છ જ દ્રવ્યો છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાન વડે સર્વજ્ઞ ભગવાને છ દ્રવ્યો જાણ્યાં અને તે જ ઉપદેશમાં દિવ્ય વાણી દ્વારા કહ્યાં. સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવ પ્રણીત પરમ સત્ય માર્ગ સિવાય આ છ દ્રવ્યનું સાચું સ્વરૂપ બીજે ક્યાંય છે જ નહિ.

[૩૫] દ્રવ્યની શક્તિ (ગુણ)

દ્રવ્યની ખાસ શક્તિ (ચિહ્ન, વિશેષ ગુણ) સંબંધી પૂર્વે સંક્ષિપ્તમાં કહેવાઈ ગયું છે. એક દ્રવ્યની જે ખાસ શક્તિ હોય તે અન્ય દ્રવ્યોમાં હોતી નથી, તેથી ખાસ શક્તિ વડે દ્રવ્યના સ્વરૂપને ઓળખી શકાય છે. જેમકે જ્ઞાન તે જીવ દ્રવ્યની ખાસ શક્તિ છે, જીવ સિવાયના અન્ય કોઈ દ્રવ્યમાં જ્ઞાન નથી, તેથી જ્ઞાનશક્તિ વડે જીવ ઓળખી શકાય છે.

અહીં હવે દ્રવ્યોની સામાન્ય શક્તિ સંબંધી થોડું કહેવામાં આવે છે. જે શક્તિ બધાં દ્રવ્યોમાં હોય તેને સામાન્ય શક્તિ (સામાન્ય ગુણ) કહેવાય છે. અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, દ્રવ્યત્વ, પ્રમેયત્વ, અગુરુલઘુત્વ અને પ્રદેશત્વ—આ છ સામાન્ય ગુણો મુખ્ય છે, તે બધાં જ દ્રવ્યોમાં છે.

૧. અસ્તિત્વગુણને લીધે દ્રવ્યના હોવાપણાનો કદી નાશ થતો નથી. દ્રવ્યો અમુક કાળ માટે છે અને પછી નાશ પામે છે—એમ નથી, દ્રવ્યો નિત્ય ટકી રહેનારાં છે. જો અસ્તિત્વગુણ ન હોય તો વસ્તુ જ હોઈ શકે નહિ, અને જો વસ્તુ જ ન હોય તો સમજાવવાનું કોને?

૨. વસ્તુત્વગુણને લીધે દ્રવ્ય પોતાનું પ્રયોજનભૂત કાર્ય કરે છે. જેમ ઘડો પાણીને ધારણ કરે છે તેમ દ્રવ્ય પોતે જ પોતાના ગુણ-પર્યાયોનું પ્રયોજનભૂત કાર્ય કરે છે. એક દ્રવ્ય બીજા કોઈનું કાર્ય કરતું નથી.

૩. દ્રવ્યત્વગુણને લીધે દ્રવ્ય નિરંતર એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં દ્રવ્યા કરે છે—પરિણમ્યા કરે છે. દ્રવ્ય ત્રિકાળ અસ્તિરૂપ હોવા છતાં તે સદા એકસરખું (કૂટસ્થ) નથી પરંતુ નિરંતર બદલતું—નિત્ય પરિણામી છે. જો દ્રવ્યમાં પરિણમન ન હોય તો જીવને

સંસારદશાનો નાશ થઈને મોક્ષદશાની ઉત્પત્તિ કેમ થાય? શરીરની બાલ્ય દશામાંથી યુવક દશા કેમ થાય? છએ દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યત્વશક્તિ હોવાથી બધાય સ્વતંત્રપણે પોતપોતાની પર્યાયમાં પરિણમી રહ્યાં છે, કોઈ દ્રવ્ય પોતાની પર્યાય પરિણમાવવા માટે બીજા દ્રવ્યની મદદ કે અસર રાખતું નથી.

૪. પ્રમેયત્વગુણને લીધે દ્રવ્યો જ્ઞાનમાં જણાય છે. છએ દ્રવ્યોમાં આ પ્રમેયશક્તિ હોવાથી જ્ઞાન છએ દ્રવ્યના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરી શકે છે. જો વસ્તુમાં પ્રમેયત્વગુણ ન હોય તો 'આ વસ્તુ છે' એમ તે પોતાને કેવી રીતે જણાવી શકે? જગતનો કોઈ પદાર્થ જ્ઞાન દ્વારા અગમ્ય નથી. આત્મામાં પ્રમેયત્વગુણ હોવાથી આત્મા પોતે પોતાને જાણી શકે છે.

૫. અગુરુલઘુત્વગુણને લીધે દરેક વસ્તુ નિજ નિજ સ્વરૂપે જ ટકી રહે છે. જીવ બદલીને કદી પરમાણુરૂપે થઈ જતો નથી, પરમાણુ બદલીને કદી જીવરૂપે થઈ જતા નથી. જડ સદાય જડરૂપે અને ચેતન સદાય ચેતનરૂપે જ રહે છે. જ્ઞાનનો ઉઘાડ વિકાર દશામાં ગમે તેટલો ઓછો થાય તો પણ જીવદ્રવ્ય તદ્દન જ્ઞાન વગરનું થઈ જાય એમ કદી ન બને. આ શક્તિને લીધે દ્રવ્યના ગુણો છૂટા પડી જતા નથી, તેમ જ કોઈ બે વસ્તુ એકરૂપ થઈને ત્રીજી નવી જાતની વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી નથી, કેમકે વસ્તુનું સ્વરૂપ કદાપિ અન્યથા થતું નથી.

૬. પ્રદેશત્વગુણને લીધે દરેક દ્રવ્યોને પોતપોતાનો આકાર હોય છે. દરેક દ્રવ્યો પોતાપોતાના સ્વ-આકારમાં જ રહે છે. સિદ્ધદશા થતાં એક જીવ બીજા જીવમાં ભળી જતા નથી પણ દરેક જીવ પોતાના પ્રદેશાકારમાં સ્વતંત્રપણે ટકી રહે છે.

આ છ સમાન્ય ગુણો મુખ્ય છે, આ સિવાય બીજા સામાન્ય ગુણો પણ છે. આ રીતે ગુણો દ્વારા દ્રવ્યનું સ્વરૂપ વધારે સ્પષ્ટતાથી જાણી શકાય છે.

[૩૬] પ્રયોજનભૂત

આ રીતે છ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ અનેક પ્રકારે વર્ણવ્યું. આ છ દ્રવ્યોમાં સમયે સમયે પરિણમન થાય છે તેને 'પર્યાય' (હાલત, અવસ્થા, condition) કહેવાય છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ ચાર દ્રવ્યોની પર્યાય તો સદાય શુદ્ધ જ છે, બાકીના જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યોમાં શુદ્ધપર્યાય હોય છે અને અશુદ્ધપર્યાય પણ હોઈ શકે છે.

જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યોમાંથી પણ પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં જ્ઞાન નથી, તેનામાં જાણપણું નથી અને તેથી તેનામાં જ્ઞાનની ઊંધાઈરૂપ ભૂલ નથી, માટે પુદ્ગલને સુખ કે દુઃખ હોતાં નથી. સાચા જ્ઞાન વડે સુખ અને ઊંધા જ્ઞાન વડે દુઃખ થાય છે, પરંતુ પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં જ્ઞાન ગુણ જ નથી તેથી તેને સુખ-દુઃખ નથી, તેનામાં સુખગુણ જ નથી. આમ હોવાથી પુદ્ગલ દ્રવ્યને તો અશુદ્ધ દશા હો કે શુદ્ધ દશા હો—બંને સમાન છે. શરીર પુદ્ગલદ્રવ્યની અવસ્થા છે માટે શરીરમાં સુખ-દુઃખ થતાં નથી એ ધ્યાન રાખવું. શરીર નીરોગ હો કે રોગી હો તે સાથે સુખ:-દુઃખનો સંબંધ નથી.

[૩૭] હવે બાકી રહ્યો જાણનારો જીવ

છએ દ્રવ્યમાં એક જ દ્રવ્ય જ્ઞાનસામર્થ્યવાન છે. જીવમાં જ્ઞાનગુણ છે અને જ્ઞાનનું ફળ સુખ છે તેથી જીવમાં સુખગુણ પણ છે. જો સાચું જ્ઞાન કરે તો સુખ હોય, પરંતુ જીવ પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવને ઓળખતો નથી અને જ્ઞાનથી જુદી અન્ય વસ્તુઓમાં સુખની કલ્પના કરે છે. આ તેના જ્ઞાનની ભૂલ છે અને તે ભૂલને લીધે જ જીવને દુઃખ છે. અજ્ઞાન તે જીવની અશુદ્ધ પર્યાય છે. જીવની અશુદ્ધ પર્યાય તે દુઃખ હોવાથી તે દશા ટાળીને સાચા જ્ઞાન વડે શુદ્ધ દશા કરવાનો ઉપાય સમજાવવામાં આવે છે, કેમકે બધા જ જીવો સુખ ઇચ્છે છે અને સુખ તો જીવની શુદ્ધ દશામાં જ છે. માટે જે છ દ્રવ્યો જાણ્યાં તેમાંના જીવ સિવાયના પાંચ દ્રવ્યોના ગુણ-પર્યાય સાથે તો જીવને પ્રયોજન નથી પણ પોતાના ગુણ-પર્યાય સાથે જ જીવને પ્રયોજન છે.

દરેક જીવ પોતાને સુખ ચાહે છે એટલે કે અશુદ્ધતા દૂર કરવા માગે છે. માત્ર શાસ્ત્રો વાંચીને પોતાને જ્ઞાની માને તે જ્ઞાની નથી, પણ પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન પોતાના આત્માને પુણ્ય-પાપની ક્ષણિક અશુદ્ધ વૃત્તિઓથી જુદા સ્વરૂપે જે યથાર્થ જાણે તે જ જ્ઞાની છે. કોઈ પર-વસ્તુ આત્માને લાભ-નુકસાન કરતી નથી, પોતાની અવસ્થામાં પોતાના જ્ઞાનની ભૂલથી જ દુઃખી છે, અને પોતાના સ્વભાવની સમજણ વડે તે ભૂલ પોતે ટાળે તો દુઃખ ટળીને સુખ થાય છે. સાચી સમજણ વડે જેણે ભૂલ ટાળી તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની સુખી ધર્માત્મા છે. તથા સાચી સમજણ પછી તે સમજણના જોરે કંઈક અંશે રાગ ટાળીને સ્વરૂપની એકાગ્રતાને ક્રમે ક્રમે સાધે તે શ્રાવક છે, વિશેષ રાગ ટાળી સર્વસંગપરિત્યાગી થઈ સ્વરૂપની રમણતામાં વારંવાર લીન થાય તે મુનિ-સાધુ છે, અને સંપૂર્ણ સ્વરૂપ સ્થિરતા કરી સંપૂર્ણ રાગ ટાળીને પૂર્ણ શુદ્ધદશા જેમણે પ્રગટ કરી તે સર્વજ્ઞદેવ કેવળી ભગવાન છે. તેમાં જે શરીર સહિત દશામાં વર્તે છે તે અરિહંતદેવ છે, અને જેઓ શરીર રહિત છે તેઓ સિદ્ધ ભગવાન છે. તેમાંથી શ્રી અરિહંત પ્રભુએ દિવ્યધ્વનિમાં જે વસ્તુસ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે તેને 'શ્રુત' કહેવાય છે.

આમાં અરિહંત અને સિદ્ધ તે દેવ છે, સાધક સંત મુનિ તે ગુરુ છે અને 'શ્રુત'નો ઉપદેશ તે શાસ્ત્ર છે. આ સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને યથાર્થપણે ઓળખે તેને ગૃહીત મિથ્યાત્વરૂપ મહાભૂલ ટળે. અને જો દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના સ્વરૂપને જાણીને પોતાના આત્માના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરે તો અનંત સંસારનું કારણ સૌથી મહાપાપરૂપ અગૃહીત મિથ્યાત્વ ટળે અને સમ્યગ્દર્શનરૂપ અપૂર્વ આત્મધર્મ પ્રગટે.

સતદેવના સ્વરૂપમાં મોક્ષતત્ત્વનો સમાવેશ થાય છે, સંત-મુનિના સ્વરૂપમાં સંવર અને નિર્જરા તત્ત્વનો સમાવેશ થાય છે, જેવું સતદેવનું સ્વરૂપ છે તેવું જ શુદ્ધ જીવતત્ત્વનું સ્વરૂપ છે અને કુદેવ-કુગુરુ-કુધર્મમાં અજીવ, આસ્રવ તથા બંધતત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે. અરિહંત-સિદ્ધ જેવું શુદ્ધ સ્વરૂપ તે જ જીવનો સ્વભાવ છે અને સ્વભાવ તે જ ધર્મ છે. આ રીતે સાચા દેવ-ગુરુ-ધર્મનું સ્વરૂપ સાચી રીતે જાણતાં તેમાં સાત તત્ત્વોના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પણ આવી જાય છે.

[૩૮] જિજ્ઞાસુઓનું કર્તવ્ય

ઉપર કહેવામાં આવેલ તત્ત્વસ્વરૂપ જો રાગમિશ્રિત જ્ઞાનથી જાણે તો તેને ગૃહીત મિથ્યાત્વનું પાપ ટળે અને રાગ ટાળીને આત્માના લક્ષે જ્ઞાન કરીને આ નિર્ણય કરે તો સમ્યગ્જ્ઞાન થાય અને અગૃહીત મિથ્યાત્વનું સર્વોત્કૃષ્ટ પાપ ટળે. આ જ અપૂર્વ સમ્યગ્દર્શનરૂપ ધર્મ છે. માટે જિજ્ઞાસુ જીવોએ પ્રથમ ભૂમિકાથી જ સાચી સમજણ વડે ગૃહીત અને અગૃહીત મિથ્યાત્વનો નાશ કરવાનો નિરંતર પ્રયત્ન કરવો અને તેનો નાશ સાચા જ્ઞાન વડે જ થાય છે, માટે સત્સમાગમે સાચા જ્ઞાનનો નિરંતર અભ્યાસ કરવો. આ જ ધર્મની પહેલી ભૂમિકાનું કર્તવ્ય છે.

૪૪. ધર્મસાધન

ધર્મ માટે મુખ્યત્વે બે વસ્તુની જરૂર છે :

[૧] ક્ષેત્રવિશુદ્ધિ, [૨ યથાર્થ બીજ.

[૧] **ક્ષેત્રવિશુદ્ધિ** :–સંસારનાં અશુભ નિમિત્તો પ્રત્યેની આસક્તિમાં મંદતા, બ્રહ્મચર્યનો રંગ, કષાયની મંદતા, દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્ર પ્રત્યેની ભક્તિ, સતની રુચિ આદિનું હોવું તે ક્ષેત્રવિશુદ્ધિ છે. તે પ્રથમ હોય જ.

પણ માત્ર ક્ષેત્રવિશુદ્ધિથી જ ધર્મ થઈ જતો નથી. ક્ષેત્રવિશુદ્ધિ તો દરેક જીવે અનેક વાર કરી. ક્ષેત્રવિશુદ્ધિ તે (ભાન સહિત હોય તો) બાહ્ય સાધન છે, વ્યવહારસાધન છે.

પ્રથમ ક્ષેત્રવિશુદ્ધિ વગર કદી ધર્મ થાય નહીં, પણ ક્ષેત્રવિશુદ્ધિ હોય અને યથાર્થ બીજ ન હોય તો ધર્મ થઈ શકતો નથી.

[૨] **યથાર્થ બીજ** :—'મારો સ્વભાવ નિરપેક્ષ, બંધ–મોક્ષના ભેદ રહિત; સ્વતંત્ર, પર નિમિત્તના આશ્રય રહિત છે. સ્વાશ્રય સ્વભાવના જોરે જ મારી શુદ્ધતા પ્રગટે છે,' એમ અખંડ નિરપેક્ષ સ્વભાવની નિશ્ચય શ્રદ્ધા કરવી તે યથાર્થ બીજ છે. તે જ અંતર સાધન અર્થાત્ નિશ્ચય સાધન છે.

જીવે અનાદિકાળમાં કદી સ્વભાવની નિશ્ચય શ્રદ્ધા કરી નથી, તે શ્રદ્ધા વિના બાહ્ય સાધન અનેકવાર કર્યાં છતાં ધર્મ થયો નથી.

તેથી ધર્મમાં મુખ્ય સાધન તે યથાર્થ શ્રદ્ધા છે, અને યથાર્થ શ્રદ્ધા હોય ત્યાં બાહ્ય સાધન સહજ હોય છે. યથાર્થ શ્રદ્ધા વગરના બાહ્ય સાધનથી કદી ધર્મ નથી.

તેથી દરેક જીવનું પ્રથમ કર્તવ્ય આત્માના સ્વરૂપની યથાર્થ શ્રદ્ધા કરવી તે જ છે. અનંતકાળે દુર્લભ મનુષ્ય દેહ, તેમાં ઉત્તમ જૈનધર્મ અને સત્સમાગમનો જોગ, આટલું મળ્યા છતાં જો સ્વભાવના જોરે સતની શ્રદ્ધા ન કરી તો ચોરાશીના જન્મ–મરણમાં ફરી આવો ઉત્તમ મનુષ્યદેહ મળવો દુર્લભ છે.

આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે, એકવાર સ્વાશ્રયની શ્રદ્ધા લાવી હા પાડ કે, 'મારા સ્વભાવને પરનો આશ્રય નથી.' જો તેં સ્વાશ્રયની શ્રદ્ધા કરી તો તારી મુક્તિ જ છે. બધા આત્મા પ્રભુ છે. જેણે પોતાની પ્રભુતા માની તે પ્રભુ થઈ ગયા.

આ રીતે દરેક જીવનું પ્રથમમાં પ્રથમ કર્તવ્ય સત્સમાગમે સ્વભાવની યથાર્થ શ્રદ્ધા [સમ્યગ્દર્શન] કરવાનું જ છે. ધર્મનું [મુક્તિનું] નિશ્ચયથી પ્રથમ સાધન તે જ છે....

૪૫. નિશ્ચય શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કેમ પ્રગટે ?

દયા પાળવાના પરિણામવાળા ઘણા જીવો હોય, છતાં તેઓ શાસ્ત્રના સાચા અર્થ સમજી શકતા નથી; માટે દયારૂપ પરિણામ તે શાસ્ત્ર સમજવાનું કારણ નથી. તેવી જ રીતે મૌન, સત્ય બોલવું અને બ્રહ્મચર્ય વગેરેનાં પરિણામ કરે છતાં શાસ્ત્રના આશય સમજી શકતા નથી. એટલે અહીં એમ બતાવ્યું કે આત્માના શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવનો જ આશ્રય સમ્યગ્જ્ઞાનનો ઉપાય છે; કોઈ મંદ કષાયરૂપ પરિણામ તે સમ્યગ્જ્ઞાનનો ઉપાય નથી.

અત્યારે શુભ પરિણામ કરું પછી સમ્યગ્જ્ઞાનનો ઉપાય થઈ જશે—એ મિથ્યા માન્યતા છે. અનંતવાર શુભ પરિણામ કરીને સ્વર્ગમાં જનાર જીવ પણ શાસ્ત્રના તાત્પર્યને સમજી શક્યા નહિ. અને વર્તમાનમાં પણ એવા અનેક જીવો દેખાય છે કે જેને શુભ પરિણામ અને મંદ કષાય તથા વ્રત-પડિમા વર્ષો સુધી હોવા છતાં શાસ્ત્રના સાચા અર્થને જાણતા નથી, એટલે કે તેમને જ્ઞાનની વ્યવહાર શુદ્ધિ પણ નથી. હજી જ્ઞાનની વ્યવહારશુદ્ધિ વગર ચારિત્રની વ્યવહારશુદ્ધિ કરવા મથે છે તે જીવો જ્ઞાનના પુરુષાર્થને સમજ્યા નથી.

તેમ જ દયાદિયા ભાવરૂપ મંદ કષાયથી જ્ઞાનથી વ્યવહારશુદ્ધિ પણ થતી નથી. અને જ્ઞાનની વ્યવહારશુદ્ધિથી આત્મજ્ઞાન થતું નથી. આત્માના આશ્રયે જ સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે, એ જ ધર્મ છે. એ ધર્મનું ભાન તો ન હોય પણ હજી વ્યવહાર જ્ઞાન પણ ચોખ્ખું ન હોય—શાસ્ત્રના સાચા અર્થ પણ ન સમજે તે જીવને સમ્યગ્જ્ઞાન થાય નહિ. દયાદિરૂપ મંદ કષાયના પરિણામથી વ્યવહારજ્ઞાનની પણ શુદ્ધિ થતી નથી.

બહારની ક્રિયા ઉપર પરિણામનો આધાર નથી. અનેક દ્રવ્યલિંગી મુનિઓ સાથે રહેતા હોય અને બાહ્ય ક્રિયા તેમને સરખી થતી હોય છતાં એક નવમી ગ્રૈવેયકે જાય અને બીજા પહેલા સ્વર્ગે જાય. કેમકે પરિણામમાં કષાયની મંદતા બાહ્ય ક્રિયાથી થતી નથી.

હવે અંતરમાં જે શુભ પરિણામ કરે તેનાથી વ્યવહારજ્ઞાનની શુદ્ધિ થતી નથી, પણ યથાર્થ જ્ઞાનના અભ્યાસથી જ થાય છે.

જ્ઞાનની વ્યવહારશુદ્ધિથી પણ આત્મસ્વભાવનું સમ્યગ્જ્ઞાન થતું નથી. પણ પોતાના પરમાત્મ સ્વભાવને રાગરહિતપણે અનુભવે ત્યારે જ સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે. સમ્યગ્જ્ઞાનમાં કોઈ પરાશ્રય નથી, સ્વભાવનો જ આશ્રય છે.

વસ્તુ સ્વભાવ જ સ્વતંત્ર છે, ને પરિપૂર્ણ છે, તેને કોઇના આશ્રયની જરૂર નથી. સ્વભાવના જ આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન થાય છે. નવમી ગ્રૈવેયકે જનાર જીવને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની યથાર્થ શ્રદ્ધા, અગિયાર અંગનું જ્ઞાન—ને પંચમહાવ્રતનું ચોખ્ખું પાલન—એવાં પરિણામ હોવા છતાં ચૈતન્ય સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરવા માટે તેને તે પરિણામ કામ આવ્યાં નહિ. સ્વભાવના લક્ષપૂર્વક મંદ કષાય હોય ત્યાં પણ મંદ કષાયની મુખ્યતા ન રહી, પણ શુદ્ધ સ્વભાવના લક્ષની મુખ્યતા રહી છે. સ્વભાવની શ્રદ્ધાને વ્યવહાર રત્નત્રયની સહાય નથી.

કષાયની મંદતારૂપ આચરણ વડે શ્રદ્ધા-જ્ઞાનનો વ્યવહાર સુધરતો નથી. શાસ્ત્રમાં જડ-ચૈતન્યની સ્વાધીનતા. અને ઉપાદાન-નિમિત્તની સ્વતંત્રતા બતાવી છે, એ સમજે નહિ તેને જ્ઞાનનો વ્યવહાર પણ સુધર્યો નથી. ચૈતન્યસ્વભાવનું જ્ઞાન તો વ્યવહાર જ્ઞાનથી પણ પાર છે. આત્મજ્ઞાન તે પરમાર્થજ્ઞાન છે, અને શાસ્ત્રના આશયનું યથાર્થ જ્ઞાન તે જ્ઞાનનો વ્યવહાર છે. જેને જ્ઞાનનો વ્યવહાર પણ ખોટો છે તેને પરમાર્થજ્ઞાન કેવું?

બાહ્ય ક્રિયા તો જ્ઞાનનું કારણ નથી, પણ અંતરમાં વ્યવહાર આચરણના મંદ કષાયરૂપ પરિણામ હોય તે પણ શાસ્ત્રના જ્ઞાનનું કારણ થતાં નથી. અને સ્વભાવનું જ્ઞાન તો તે શાસ્ત્રજ્ઞાનથી પણ પાર છે. શાસ્ત્રજ્ઞાનના રાગનું અવલંબન તોડીને પરમાત્મ સ્વભાવને અનુભવે છે તે વખતે સમ્યક્શ્રદ્ધા થાય છે. જે સમયે રાગ તોડીને પરમાત્મ સ્વભાવને જાણ્યો તે વખતે તે જીવને પરમાત્મા જ ઉપાદેય છે. આત્મા તો ત્રિકાળ પરમાત્મા જ છે, પણ જ્યારે રાગરહિત થઈને તેને જાણે ત્યારે તે ઉપાદેયરૂપ થાય છે. રાગે વડે તે જણાતો નથી.

કેટલી ભક્તિથી આત્મા સમજાય? ભક્તિથી આત્મા ન સમજાય. કેટલા ઉપવાસથી આત્મા સમજાય? ઉપવાસના શુભ પરિણામથી આત્મા ન સમજાય. કોઈ પણ શુભ પરિણામ તે સમ્યગ્જ્ઞાનનો વિધિ નથી, પણ સ્વભાવના લક્ષે યથાર્થ શાસ્ત્રના અર્થ સમજે ત્યારે તો જ્ઞાનનો વ્યવહાર સુધરે છે. આ જ્ઞાનનું આચરણ પહેલાં સુધર્યા વિના ચારિત્રનાં આચરણ સુધરે નહિ. સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્દર્શનના વિધિને જ જાણે નહિ તો સમ્યગ્જ્ઞાન કે સમ્યગ્દર્શન ક્યાંથી થાય? ઘણા જીવો આચરણનાં પરિણામ સુધારીને તેને જ્ઞાનનો ઉપાય માને છે, તેવા જીવો સમ્યગ્જ્ઞાનના ઉપાયને સમજ્યા નથી, વ્યવહારનો નિષેધ કરીને પરમાર્થસ્વભાવ સમજ્યા વગર વ્યવહારનું સાચું જ્ઞાન પણ થાય નહિ.

કષાયની મંદતા વડે મિથ્યાત્વની મંદતા થાય તેને વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન કહેવાય નહિ. પણ સાચી સમજણ તરફ પણ પ્રયત્નથી જ વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ થાય છે. પરંતુ એ વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનનું કારણ નથી. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના લક્ષે અટકે તો સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ. જ્યારે ચિન્માત્ર સ્વભાવના આશ્રયે શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરે ત્યારે જ સમ્યક્ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન પ્રગટે છે. ચૈતન્યની શ્રદ્ધા ચૈતન્ય વડે જ થાય છે—રાગ વડે કે પરથી થતી નથી.

[વીર સં. ૨૪૭૩ આસો સુદ-૩]

બહારની ક્રિયાના આશ્રયે કષાયની મંદતા થતી નથી. કષાયની મંદતાથી પર્યાયની સ્વતંત્રતાની શ્રદ્ધા થતી નથી.

દયાદિના પરિણામનો પુરુષાર્થ તો કરે, પણ વર્તમાન પર્યાય સ્વતંત્ર છે એવી વ્યવહાર-શ્રદ્ધાનો પ્રયત્ન તેનાથી જુદી જાતનો છે. પર જીવને કારણે કે પરદ્રવ્યોના કારણે મારા દયાદિનાં પરિણામ થાય અથવા કર્મને લીધે રાગાદિ થાય એવી માન્યતાપૂર્વક કષાયની મંદતા કરે પણ તે મંદ કષાયમાં વ્યવહાર શ્રદ્ધા કરવાની તાકાત નથી, તો પછી તેનાથી સમ્યગ્દર્શન તો થાય જ ક્યાંથી?

મારાં પરિણામ પરને લીધે થતાં નથી, મારાથી જ હું કષાયની મંદતા કરું છું, પરને લીધે કે કર્મને લીધે મારી પર્યાયમાં રાગાદિ થતા નથી—એવી પર્યાયની સ્વતંત્રતાની શ્રદ્ધા તે વ્યવહારશ્રદ્ધા છે. મિથ્યાત્વનો રસ મંદ પાડીને જેને પર્યાયની સ્વતંત્રતાની શ્રદ્ધા પણ કરવાની તાકાત નથી તે જીવને સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ.

હજી પર્યાયની સ્વતંત્રતા માને ત્યારે મિથ્યાત્વ મંદ થાય છે અને તેને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે; માત્ર કષાયની મંદતા વડે મિથ્યાત્વની મંદતા થાય તેને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ કહેવાતું નથી. કેમકે શ્રદ્ધાની પર્યાય જુદી છે, ને ચારિત્રની જુદી છે.

જડની ક્રિયા કે કર્મને લીધે આત્માનાં પરિણામ માને તે જીવે તો પરિણામની સ્વતંત્રતા પણ માની નથી. તે શુભ ભાવ કરે તોપણ તેને મિથ્યાત્વની મંદતા યથાર્થ નથી. અને તે દ્રવ્યલિંગીથી પણ હલકો છે. જેને અશુભ પરિણામ હોય એવા જીવની અત્યારે વાત નથી; પણ અહીં તો મંદ કષાયવાળા જીવોની વાત છે. જે જીવ પોતાના પરિણામની સ્વતંત્રતા જાણતો નથી તેને તો મંદ કષાય હોવા છતાં વ્યવહારશ્રદ્ધા પણ થતી નથી.

જે જીવ પર્યાયની સ્વતંત્રતા માને છે પણ પર્યાયબુદ્ધિમાં અટક્યો છે તે જીવ પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

અંશ સ્વતંત્ર છે એવી વ્યવહારશ્રદ્ધા કરવાની તાકાત કષાયની મંદતામાં નથી. મારા પરિણામમાં હું અટક્યો છું તેથી જ વિકાર થાય છે—એમ અંશની સ્વતંત્રતા માને તો પોતે તેનો નિષેધ કરે. પણ જો પર વિકાર કરાવે એમ માને તો પોતે તેનો નિષેધ કેમ કરે? નિમિત્ત કે સંયોગથી મારાં પરિણામ થતાં નથી એમ અંશની સ્વતંત્રતા કબૂલ કરીને ત્રિકાળ સ્વભાવમાં તે અંશનો નિષેધ કરે છે એ જ નિશ્ચય શ્રદ્ધા—સમ્યગ્દર્શન છે.

કષાયની મંદતા તે તે સમયની પર્યાયનું સ્વતંત્ર કાર્ય છે, છતાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને લીધે લાભ કે કર્મને લીધે નુકસાન માને તે જીવને વ્યવહારશ્રદ્ધા પણ નથી, તો તે અંશનો નિષેધ કરીને ત્રિકાળી સ્વભાવની શ્રદ્ધા કેમ કરશે? કષાયની મંદતા તો અભવી પણ અનંતવાર કરે છે. પર્યાય સ્વતંત્ર છે—એવી અંશની સ્વતંત્રતાની કબૂલાત કર્યા વગર મિથ્યાત્વનો રસ યથાર્થ-પણે મંદ પણ પડતો નથી.

પ્રશ્ન :—કષાયની મંદતા કે મિથ્યાત્વ રસની મંદતા—એ બંનેમાંથી કોઈ મોક્ષમાર્ગરૂપ તો નથી; તો તેમાં શું ફેર છે?

ઉત્તર :—અહીં બંનેના પુરુષાર્થનો ફેર બતાવવો છે; પરંતુ પર્યાયની સ્વતંત્રતા કબૂલવાથી

કાંઈ મોક્ષમાર્ગ થઈ જતો નથી. પર્યાયની સ્વતંત્રતા પણ અનંત વાર માની, છતાં સમ્યગ્દર્શન થયું નહિ. પણ અહીં વ્યવહારથી તે બંનેમાં જે ફેર છે તે બતાવવો છે.

કષાયની મંદતા કરવાથી કાંઈ વ્યવહારશ્રદ્ધા થતી નથી, કેમકે તેનાથી વ્યવહારશ્રદ્ધાનો પુરુષાર્થ જુદો છે. છે તો બંને પુણ્ય, અને બંને મિથ્યાત્વ; પરંતુ તેમાં મિથ્યાત્વના રસની અપેક્ષાએ ફેર છે.

જેમ કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્રની શ્રદ્ધા અને સુદેવાદિની શ્રદ્ધા—એ બંને મિથ્યાત્વ છે, છતાં કુદેવાદિની શ્રદ્ધામાં તીવ્ર મિથ્યાત્વ છે, ને સુદેવાદિની શ્રદ્ધામાં મંદ છે એવી રીતે અહીં પણ સમજવું. બે જીવો શુભ ભાવ કરે છે, તેમાંથી એક જીવ પોતાની પર્યાયને સ્વતંત્ર માનતો નથી અને બીજો જીવ શાસ્ત્રાદિના જ્ઞાનથી પર્યાયની સ્વતંત્રતા માને છે, તેમાં પહેલાં જીવને વ્યવહાર-જ્ઞાન પણ ચોકખું નથી, બીજા જીવને વ્યવહારજ્ઞાન છે. આ અપેક્ષાએ બંનેના પુરુષાર્થમાં ફેર સમજવો. પરમાર્થથી તો બંને સરખા છે.

પહેલાં પર્યાયને સ્વતંત્ર સમજ્યા વગર ત્રિકાળી સ્વભાવમાં ઢળશે કોણ? વ્યવહારશ્રદ્ધા મોક્ષમાર્ગ નથી, પણ પર્યાયની સ્વતંત્રતાનું જ્ઞાન પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવ તરફ વળવા માટે પ્રયોજનભૂત છે. વર્તમાન પર્યાયની સ્વતંત્રતા નથી માનતો તે સર્વ વિભાવ રહિત ચૈતન્યને કેમ માનશે? રાગની સ્વતંત્રતા નથી માનતો તે રાગરહિત સ્વભાવ માનશે નહિ.

અહીં તો એ બતાવ્યું કે માત્ર કષાયની મંદતામાં ઘણા જીવો લાગી જાય છે, પણ તેમને વ્યવહારશ્રદ્ધા ય હોતી નથી, તેમને મિથ્યાત્વનો રસ યથાર્થ મંદ થતો નથી. જે જીવ પર્યાયની સ્વતંત્રતા માને છે તે જીવને કષાયની મંદતા તો સહજ હોય જ છે પણ તે મોક્ષ-માર્ગ નથી. જ્યારે પોતાના સ્વભાવને સ્વથી પરિપૂર્ણ અને સર્વ વિભાવોથી શૂન્ય માને અને પર્યાયનું લક્ષ ગૌણ કરી, ધ્રુવ ચૈતન્ય સ્વભાવનો આશ્રય લે ત્યારે સ્વભાવની શ્રદ્ધાથી જ સમ્યગ્દર્શન થાય છે.

અત્યારે જોવામાં આવતા ત્યાગીઓ કે વ્રતધારીઓની વ્યવહારશ્રદ્ધા પણ સાચી નથી; પોતાનાં પરિણામ સ્વતંત્ર છે એમ જે જાણતા નથી, તેમને તો દર્શનશુદ્ધિનો વ્યવહાર પણ સાચો નથી—મિથ્યાત્વની મંદતા પણ ખરેખર નથી. વસ્તુનું સ્વરૂપ જ એવું છે, તે કોઈની અપેક્ષા રાખતું નથી. ત્યાગાદિના શુભ પરિણામ વડે વસ્તુસ્વરૂપ સાધી શકાય તેવું નથી.

ત્રિકાળી સ્વભાવ સ્વતંત્ર છે, તેનો અંશ પણ સ્વતંત્ર છે, મારા ત્રિકાળી સ્વભાવમાં રાગાદિ પરિણામ નથી—એમ સ્વભાવદૃષ્ટિ કરીને પર્યાયબુદ્ધિ છોડે ત્યારે જ સમ્યગ્દર્શન થાય છે, અને ત્યારે જ મોક્ષમાર્ગ છે. દ્રવ્યલિંગી જીવ પર્યાયને તો સ્વતંત્ર માને છે પણ પર્યાયબુદ્ધિ છોડતો નથી, ત્રિકાળી સ્વભાવનો આશ્રય કરતો નથી તેથી તેને મિથ્યાત્વ રહે છે. તે જીવ શાસ્ત્રના લખાણથી બધું માને છે, પણ સ્વમાં આવતો નથી. પરલક્ષે પર્યાયની સ્વતંત્રતા માને છે, પણ ખરેખર સ્વભાવમાં રાગાદિ પણ નથી એવી શ્રદ્ધા વગર અંશની સ્વતંત્રતા પણ પરમાર્થે માની કહેવાય નહિ.

'કર્મો વિકાર કરાવે અથવા તો નિમિત્તને આધીન થઈને વિકાર કરવો પડે' ઇત્યાદિ પ્રકારે

જેણે પર્યાયને જ પરાધીન માની છે તે જીવે તો ઉપાદાન-નિમિત્તને એકમેક માન્યાં છે. અને નિમિત્તને લીધે પોતાની પર્યાય ન માને પણ સ્વતંત્ર છે એમ માને, પરંતુ પર્યાયમાં જે વિકાર થાય તેને સ્વરૂપ માનીને અટકે તો પણ મિથ્યાત્વ છે. ચૈતન્ય સ્વભાવમાં તેનો અભાવ છે એમ શ્રદ્ધા કરે ત્યારે મિથ્યાત્વનો અભાવ થાય છે.

પરદ્રવ્યોની ક્રિયાથી પોતાનાં પરિણામ થાય છે એમ માને તેને મંદ કષાય હોવા છતાં મિથ્યાત્વનો રસ ખરેખર મંદ પડતો નથી, અને શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ સાચું હોતું નથી.

પરદ્રવ્યને લીધે મારી પર્યાય થતી નથી, મારી પર્યાય સ્વતંત્ર મારાથી થાય છે—એમ પર્યાયની સ્વતંત્રતા માને ત્યારે મિથ્યાત્વનો રસ મંદ પડે છે, અને શાસ્ત્રજ્ઞાન સાચું થાય છે, તેને વ્યવહાર શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કહેવાય છે; ત્યાં કષાયની મંદતા હોય જ છે; પરંતુ હજી પર્યાયદૃષ્ટિ છે તેથી સમ્યગ્દર્શન થતું નથી.

ત્રિકાળી ચૈતન્યસ્વભાવ છે તે અંશ જેટલો (પર્યાય જેટલો) નથી, સ્વભાવથી પૂરો અને વિભાવથી રહિત છે એવી શ્રદ્ધા તે જ સમ્યગ્દર્શન છે, તે અપૂર્વ પુરુષાર્થ છે, અને તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. મંદ કષાયનો પુરુષાર્થ તે કાંઈ અપૂર્વ નથી, તે તો જીવે અનંતવાર કરેલ છે, તેથી તે તો શીખવ્યા વગર પણ જીવ કરે છે, એ કાંઈ નવું શિખડાવવું પડે તેમ નથી. પરંતુ જીવે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનનો પ્રયત્ન કદી કર્યો નથી, તેથી તે જ અપૂર્વ છે, અને એ જ કલ્યાણનું કારણ છે.

શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનનો વ્યવહાર તો જીવોએ અનંતવાર સુધાર્યો છે, છતાં નિશ્ચય શ્રદ્ધા-જ્ઞાનના અભાવને લીધે તેનું હિત થયું નથી. મોટા ભાગના લોકો ધર્મના નામે બાહ્ય ક્રિયાકાંડમાં જ અટકી પડ્યા છે અને તેમને વ્યવહાર શ્રદ્ધા-જ્ઞાન પણ સાચાં હોતાં નથી તેથી અહીં યથાર્થ સમજાવ્યું છે કે વ્રત-પડિમા કે દયા-દાનાદિનાં શુભ પરિણામ તે કાંઈ વ્યવહાર શ્રદ્ધા-જ્ઞાનનો ઉપાય નથી. વ્યવહાર શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કેમ થાય અને સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન કેમ પ્રગટે તે અહીં સમજાવ્યું છે.

૪૬. સમ્યક્ત્વનો મહિમા

શ્રાવક શું કરે?

હે શ્રાવક! સંસારનાં દુઃખોનો ક્ષય કરવા માટે પરમ શુદ્ધ સમ્યક્ત્વને ધારણ કરીને અને તેને મેરુપર્વત સમાન નિષ્કંપ રાખીને તેને જ ધ્યાનમાં ધ્યાવ્યા કરો.

—મોક્ષપાહુડ ગાથા-૮૬

સમ્યગ્દર્શનથી કર્મનો ક્ષય

જે જીવ સમ્યક્ત્વને ધ્યાવે છે તે જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય છે, અને સમ્યક્ત્વરૂપ પરિણમનથી તે જીવ દુષ્ટ અષ્ટ કર્મોનો ક્ષય કરે છે. —મોક્ષપાહુડ ગાથા-૮૭

સમ્યક્ત્વથી જ સિદ્ધિ

અધિક શું કહેવું? ભૂતકાળમાં જે મહાત્મા સિદ્ધ થયા છે અને ભવિષ્યકાળમાં સિદ્ધ થશે તે બધું આ સમ્યક્ત્વનું જ માહાત્મ્ય છે એમ જાણો.

—મોક્ષપાહુડ ગાથા-૮૮

શુદ્ધ સમ્યગ્દૃષ્ટિને ધન્ય છે!

સિદ્ધિ કરનાર એવા સમ્યક્ત્વને જેણે સ્વપ્નમાં પણ મલિન કર્યું નથી તે પુરુષ ધન્ય છે, સુકૃતાર્થ છે, તે જ વીર છે, અને તે જ પંડિત છે.

–મોક્ષપાહુડ ગાથા-૮૯

*

સમ્યક્ત્વના પ્રતાપથી પવિત્રતા

શ્રી ગણધરદેવોએ સમ્યગ્દર્શન-સંપન્ન ચંડાળને પણ દેવ સમાન કહ્યો છે. ભસ્મમાં છુપાયેલ અગ્નિની ચિનગારીની જેમ તે આત્મા ચાંડાળ દેહમાં રહેલો હોવા છતાં સમ્યગ્દર્શનના પ્રતાપથી તે પવિત્ર થઈ ગયો છે તેથી તે દેવ છે.

—રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર ગાથા-૨૮

સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગૃહસ્થ પણ શ્રેષ્ઠ છે

જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગૃહસ્થ છે તે મોક્ષમાર્ગમાં રહેલો છે, પરંતુ મિથ્યાદૃષ્ટિ મુનિ મોક્ષમાર્ગી નથી; માટે મિથ્યાદૃષ્ટિ મુનિ કતાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગૃહસ્થ શ્રેષ્ઠ છે.

—રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર ગાથા-૩૩

જીવને કલ્યાણકારી કોણ?

ત્રણ કાળ અને ત્રણ લોકમાં પણ પ્રાણીઓને સમ્યક્ત્વ સમાન બીજું કોઈ શ્રેયરૂપ નથી તેમ જ મિથ્યાદર્શન સમાન બીજું કોઈ અહિતરૂપ નથી.

—રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર ગાથા-૩૪

*

સર્વગુણની શોભા સમ્યગ્દર્શનથી છે

જેવી રીતે નગરની શોભા દરવાજાથી છે, મુખની શોભા ચક્ષુથી છે, અને વૃક્ષની સ્થિરતા મૂળથી છે તેવી રીતે જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્યની શોભા સમ્યગ્દર્શનથી છે.

—ભગવતી આરાધના ગાથા-૭૪૨

ત્રણ લોકમાં સમ્યગ્દર્શનની શ્રેષ્ઠતા

એક તરફ સમ્યગ્દર્શનનો લાભ થતો હોય અને બીજી તરફ ત્રણ લોકના રાજ્યનો લાભ થતો હોય તો ત્યાં ત્રણ લોકના લાભ કરતાં પણ સમ્યગ્દર્શનનો લાભ શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે ત્રણ લોકનું

રાજ્ય પામીને પણ અલ્પ પરિમિત કાળમાં તે છૂટી જાય છે અને સમ્યગ્દર્શનનો લાભ થતાં તો જીવ અક્ષય મોક્ષસુખને પામે છે.

—ભગવતી આરાધના ગાથા–૭૪૯

*

શાંતભાવ, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ એ બધાં જો સમ્યગ્દર્શન વગર હોય તો પુરુષને પથ્થરની જેમ બોજા સમાન છે, પરંતુ જો તેમની સાથે સમ્યગ્દર્શન હોય તો તેઓ મહામણિ સમાન પૂજ્ય છે.

—આત્માનુશાસન ગાથા–૧૫

સમ્યક્ત્વની આરાધના

"જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ એ ત્રણે ગુણોને ઉજ્જવળ કરનાર એવી એ સમ્યક્શ્રદ્ધા પ્રધાન આરાધના છે. બાકીની ત્રણ આરાધના એક સમ્યક્ત્વના વિદ્યમાનપણામાં જ આરાધકભાવે પ્રવર્તે છે. એ પ્રકારે સમ્યક્ત્વનો કોઈ અકથ્ય અને અપૂર્વ મહિમા જાણી તે પવિત્ર કલ્યાણ-મૂર્તિરૂપ સમ્યગ્દર્શનને આ અનંત અનંત દુઃખરૂપ એવા અનાદિ સંસારની આત્યંતિક નિવૃત્તિ અર્થે હે ભવ્યો! તમે ભક્તિપૂર્વક અંગીકાર કરો, સમયે સમયે આરાધો."

—આત્માનુશાસન

*

ચાર ગતિ દુઃખથી ડરે, તો તજ સૌ પરભાવ;
શુદ્ધાતમ-ચિંતન કરી, લે શિવસુખનો લાભ. યોગસાર ગાથા–૫

હે જીવ! જો તું ચાર ગતિના ભ્રમણથી ડરતો હો તો પર ભાવોનો ત્યાગ કર અને નિર્મળ આત્માનું ધ્યાન કર, જેથી તને શિવસુખની પ્રાપ્તિ થાય.

નિજરૂપ જો નથી જાણતો, કરે પુણ્ય બસ પુણ્ય;
ભમે તો ય સંસારમાં, શિવસુખ કદી ન થાય. યોગસાર ગાથા–૧૫

હે જીવ! જો તું આત્માને નહિ જાણે અને બસ, પુણ્ય-પુણ્ય જ કર્યા કરીશ તો પણ તું સિદ્ધિસુખને પામી શકીશ નહિ, પરંતુ ફરી ફરીને સંસારમાં જ ભટકીશ.

નિજ દર્શન બસ શ્રેષ્ઠ છે, અન્ય ન કિંચિત્ માન;
હે યોગી! શિવહેતુ એ, નિશ્ચયથી તું જાણ. યોગસાર ગાથા–૧૬

હે યોગી! એક પરમ આત્મદર્શન જ મોક્ષનું કારણ છે, એ સિવાય બીજું કાંઈ પણ મોક્ષનું કારણ નથી.— એમ તું નિશ્ચયથી સમજ.

ગૃહકામ કરતાં છતાં, હેયાહેયનું જ્ઞાન;
ધ્યાવે સદા જિનેશપદ, શીઘ્ર લહે નિર્વાણ. યોગસાર ગાથા–૧૮

ગૃહ-વ્યવહારમાં રહેવા છતાં પણ જે ભવ્ય જીવ હેય-ઉપાદેયને સમજે છે અને જિન ભગવાનને નિરંતર ધ્યાવે છે તે જલદી નિર્વાણ પામે છે.

જિનવર ને શુદ્ધાત્મમાં, કિંચિત્ ભેદ ન જાણ;
મોક્ષાર્થે હે યોગીજન! નિશ્ચયથી એ માન. યોગસાર ગાથા-૨૦

મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે, હે યોગી! શુદ્ધાત્મા અને જિન ભગવાનમાં જરા પણ ભેદ ન સમજો.—આ પ્રમાણે નિશ્ચયથી માનો.

લક્ષ ચોરાશી યોનિમાં, ભમિયો કાળ અનંત,
પણ સમકિત તેં નવ લહ્યું, એ જાણો નિર્ભ્રાન્ત. યોગસાર ગાથા-૨૫

આ જીવ અનાદિ કાળથી ચોરાશી લાખ યોનિઓમાં ભટકી રહ્યો છે પણ તે કદી સમ્યક્ત્વ પામ્યો નથી—એમ હે જીવ! તું નિઃસંદેહ જાણ.

જ્યાં લગી એક ન જાણીયો, પરમ પુનિત શુદ્ધ ભાવ;
મૂઢ તણાં વ્રત-તપ સહુ, શિવહેતુ ન કહાય. યોગસાર ગાથા-૨૯

જ્યાં સુધી એક પરમ શુદ્ધ પવિત્ર ભાવનું જ્ઞાન નથી હોતું ત્યાં સુધી મૂઢ લોકોના જે વ્રત, તપ, સંયમ અને મૂળ ગુણ છે તે મોક્ષનું કારણ કહેવાતું નથી.

શેષ અચેતન સર્વ છે, જીવ સચેતન સાર;
જાણી જેને મુનિવરો, શીઘ્ર લહે ભવપાર.

જો શુદ્ધાતમ અનુભવો, તજી સકલ વ્યવહાર;
જિનપ્રભુજી એમ જ ભણે, શીઘ્ર થશો ભવપાર. યોગસાર ગાથા ૩૬-૩૭

જીવ સિવાયના જેટલા પદાર્થો છે તે બધા અચેતન છે, ચેતન તો કેવળ જીવ જ છે અને એ જ સારભૂત છે, તેને જાણીને પરમ મુનિવરો શીઘ્ર જ ભવનો પાર પામે છે.

શ્રી જિનેન્દ્રદેવ કહે છે કે હે જીવ! સર્વ વ્યવહારને છોડીને જો તું નિર્મળ આત્માને જાણીશ તો તું શીઘ્ર ભવપાર થઈ જઈશ.

ધન્ય અહો ભગવંત બુધ, જે ત્યાગે પરભાવ;
લોકાલોક-પ્રકાશકર, જાણે વિમલ સ્વભાવ.

વિરલા જાણે તત્ત્વને, વળી સાંભળે કોઈ;
વિરલા ધ્યાવે તત્ત્વને, વિરલા ધારે કોઈ. યોગસાર ગાથા ૬૪, ૬૬

અહો! તે ભગવાન જ્ઞાનીઓને ધન્ય છે કે જેઓ પરભાવનો ત્યાગ કરે છે અને લોકાલોક પ્રકાશક એવા નિર્મળ આત્માને જાણે છે.

વિરલા જ્ઞાનીજનો જ તત્ત્વને જાણે છે, વિરલા જીવો જ તત્ત્વનું શ્રવણ કરે છે, વિરલા જીવો જ તત્ત્વનું ધ્યાન કરે છે અને વિરલા જીવો જ તત્ત્વને અંતરમાં ધારણ કરે છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને દુર્ગતિ ગમન ન થાય;
કદી થાય તો દોષ નહિ, પૂર્વ કર્મ ક્ષય થાય. યોગસાર ગાથા-૮૮

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ કુગતિઓમાં જતા નથી. (પૂર્વબદ્ધ આયુને કારણે) કદાચિત્ જાય તો પણ ત્યાં તેમના સમ્યક્ત્વનો દોષ નથી, પરંતુ ઊલટા તેઓ પૂર્વ કર્મનો ક્ષય જ કરે છે.

આત્મસ્વરૂપે જે રમે, તજી સકળ વ્યવહાર;
સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ તે, શીઘ્ર કરે ભવપાર. યોગસાર ગાથા-૮૯

જે સર્વ વ્યવહારને છોડીને આત્મસ્વરૂપમાં રમણ કરે છે તે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ છે અને તે શીઘ્ર જ સંસારથી પાર થઈ જાય છે.

જે સમ્યક્ત્વપ્રધાન બુધ, તે જ ત્રિલોકપ્રધાન;
પામે કેવળજ્ઞાન ઝટ, શાશ્વત સૌખ્યનિધાન. યોગસાર ગાથા-૯૦

જેને સમ્યક્ત્વની પ્રધાનતા છે તે જ્ઞાની છે, અને તે જ ત્રણ લોકમાં પ્રધાન છે; જેને સમ્યક્ત્વની પ્રધાનતા છે તે જીવ શાશ્વત સુખના નિધાન એવા કેવળજ્ઞાનને પણ જલદી પ્રાપ્ત કરી લે છે.

જે જાણે શુદ્ધાત્મને, અશુચિ દેહથી ભિન્ન;
તે જ્ઞાતા સૌ શાસ્ત્રનો, શાશ્વત સુખમાં લીન. યોગસાર ગાથા-૯૫

અશુચિરૂપ શરીરથી ભિન્ન શુદ્ધ આત્માને જે જાણે છે તે શાશ્વત સુખમાં લીન થયા થકા સમસ્ત શાસ્ત્રોને જાણી લે છે.

જે સિદ્ધયા ને સિદ્ધશે, સિદ્ધ થતા ભગવાન;
તે આતમદર્શન થકી, એમ જાણ નિર્ભ્રાન્ત. યોગસાર ગાથા-૧૦૭

જેઓ સિદ્ધ થઈ ગયા છે, ભવિષ્યમાં સિદ્ધ થશે અને વર્તમાનમાં સિદ્ધ થાય છે તે બધાય નિશ્ચયથી આત્મદર્શન (સમ્યગ્દર્શન) વડે જ સિદ્ધ થાય છે—એમ નિઃશંકપણે જાણો.

❀

સર્વ દુઃખોનું પરમ ઔષધ

જે પ્રાણી કષાયના આતાપથી તપ્ત છે, ઇન્દ્રિય વિષયરૂપી રોગથી મૂર્છિત છે અને ઇષ્ટ વિયોગ તથા અનિષ્ટ સંયોગથી ખેદખિન્ન છે—તે બધાને માટે સમ્યક્ત્વ પરમ હિતકારી ઔષધી છે.

સારસમુચ્ચય ગાથા-૩૮

સમકિતી સર્વત્ર સુખી

સમ્યગ્દર્શન સહિત જીવનો નરકવાસ પણ શ્રેષ્ઠ છે, પરંતુ સમ્યગ્દર્શન રહિત જીવનો સ્વર્ગમાં વાસ પણ શોભતો નથી. કેમ કે આત્મભાન વગર સ્વર્ગમાં પણ તે દુઃખી છે. જ્યાં આત્મજ્ઞાન છે ત્યાં જ સાચું સુખ છે.

સારસમુચ્ચય ગાથા-૩૯

પરમ રત્ન

શંકાદિ દોષોથી રહિત એવું સમ્યગ્દર્શન તે પરમ રત્ન છે. અને તે પરમ રત્ન સંસાર-દુઃખરૂપી દરિદ્રતાનો જરૂર નાશ કરે છે.

સારસમુચ્ચય ગાથા-૪૦

નિર્વાણ અને પરિભ્રમણ

જે જીવ સમ્યગ્દર્શનથી યુક્ત છે તે જીવને ચોક્કસપણે નિર્વાણનો સંગમ થાય છે. અને મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને સદાય સંસારમાં પરિભ્રમણ થાય છે.

સારસમુચ્ચય ગાથા-૪૧

કોણ ભવદુઃખને હણે છે?

સમ્યક્ત્વ ભાવની શુદ્ધિ વડે જે જીવ વિષયોના સંગથી રહિત છે અને કષાયોનો વિજયી છે તે જ જીવ ભવભયનાં દુઃખોને હણી નાખે છે.

સારસમુચ્ચય ગાથા-૫૦

પ્રજ્ઞા, મૈત્રી, સમતા, કરુણા તથા ક્ષમા—એ બધાનું સેવન જો સમ્યક્ત્વ સહિત કરવામાં આવે તો તે સિદ્ધિસુખને દેનાર છે.

સારસમુચ્ચય ગાથા-૨૬૭

❀

ત્રણ લોકનો સાર

કેવળ એક આત્મા જ સમ્યગ્દર્શન છે, એ સિવાય અન્ય સર્વ વ્યવહાર છે; માટે હે યોગી! એક આત્મા જ ધ્યાન કરવાયોગ્ય છે, તે જ ત્રણ લોકમાં સારભૂત છે.

પરમાત્મપ્રકાશ અધ્યાય-૧, ગાથા-૯૬

સમ્યક્ત્વની દુર્લભતા

કાળ અનાદિ છે, જીવ પણ અનાદિ છે અને ભવસમુદ્ર પણ અનાદિ છે, પરંતુ અનાદિ-કાળથી ભવસમુદ્રમાં રખડતા આ જીવે બે વસ્તુ કદી પ્રાપ્ત કરી નથી—એક તો શ્રી જિનવરસ્વામી અને બીજું સમ્યક્ત્વ.

પરમાત્મપ્રકાશ અધ્યાય-૨, ગાથા-૧૪૩

❀

સમ્યગ્દર્શનની મહાનતા

આ સમ્યગ્દર્શન મહાન રત્ન છે, સર્વ લોકના એક ભૂષણરૂપ છે અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન સર્વ લોકમાં અત્યંત શોભાયમાન છે અને તે જ મોક્ષપર્યંત સુખ દેવામાં સમર્થ છે.

જ્ઞાનાર્ણવ અધ્યાય-૬, ગાથા-૫૩

સર્વ ધર્મનું મૂળિયું

જ્ઞાન અને ચારિત્રનું બીજ સમ્યગ્દર્શન જ છે, યમ અને પ્રશમભાવનું જીવન સમ્યગ્દર્શન જ છે, અને તપ તથા સ્વાધ્યાયનો આધાર પણ સમ્યગ્દર્શન જ છે એમ આચાર્યોએ કહ્યું છે.

જ્ઞાનાર્ણવ અધ્યાય-૬, ગાથા-૫૪

જ્ઞાન–ચારિત્રની શોભા સમ્યક્ત્વથી જ છે

વિશેષ જ્ઞાન કે ચારિત્ર ન હોય છતાં, જો એકલું માત્ર સમ્યગ્દર્શન જ હોય તોપણ તે પ્રશંસનીય છે; પરંતુ મિથ્યાદર્શનરૂપી ઝેરથી દૂષિત થયેલા જ્ઞાન કે ચારિત્ર પ્રશંસનીય નથી.

જ્ઞાનાર્ણવ અધ્યાય-૬, ગાથા-૫૫

ભવક્લેશ હળવો કરવાની ઔષધિ

સૂત્રજ્ઞ આચાર્યદેવોએ કહ્યું છે કે અતિ અલ્પ–નિયમ–તપ વગેરે હોય તોપણ, જો તે સમ્યગ્દર્શન સહિત હોય તો ભવસમુદ્રના ક્લેશના ભારને હળવો કરવા માટેની તે ઔષધિ છે.

જ્ઞાનાર્ણવ અધ્યાય-[illegible], ગાથા-[illegible]

સમ્યગ્દષ્ટિ મુક્ત છે

શ્રી આચાર્યદેવ કહે છે કે જેને દર્શનની વિશુદ્ધિ થઈ ગઈ છે તે પવિત્ર આત્મા મુક્ત જ છે એમ અમે માનીએ છીએ; કેમ કે દર્શનશુદ્ધિને જ મોક્ષનું મુખ્ય કારણ કહેવામાં આવ્યું છે.

જ્ઞાનાર્ણવ અધ્યાય-૬, ગાથા-૫૭

સમ્યગ્દર્શન વગર મુક્તિ નથી

જેઓ જ્ઞાન અને ચારિત્રના પાલનમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે એવા જીવો પણ, આ જગતમાં સમ્યગ્દર્શન વગર મોક્ષને પામી શકતા નથી.

જ્ઞાનાર્ણવ અધ્યાય-૬, ગાથા-૫૮

અમૃત પીઓ

શ્રી આચાર્યદેવ કહે છે કે હે જીવો ! તમે આ સમ્યગ્દર્શનરૂપી અમૃતને પીઓ. આ સમ્યગ્દર્શન અનુપમ સુખનો ભંડાર છે, સર્વ કલ્યાણનું બીજ છે, આ સંસારસમુદ્રથી તરવા માટે તે જહાજ છે, એક ભવ્ય જીવો જ તેને પામી શકે છે, પાપરૂપી વૃક્ષને કાપવા માટે તે કુહાડા સમાન છે, પવિત્ર તીર્થોમાં તે જ પ્રધાન તીર્થ છે અને મિથ્યાત્વને તે હણનાર છે.

જ્ઞાનાર્ણવ અધ્યાય-૬, ગાથા-૫૯

*

ભેદવિજ્ઞાનથી જ સિદ્ધિ

આ પોતાનો શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવ ભેદજ્ઞાન વગર કદી ક્યાંય કોઈ પણ તપસ્વી કે શાસ્ત્રજ્ઞ પામી શક્યા નથી. ભેદજ્ઞાનથી જ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે.

તત્ત્વજ્ઞાનતરંગિણી અધ્યાય-૮, ગાથા-૧૧

ભેદવિજ્ઞાનથી કર્મક્ષય

જેવી રીતે અગ્નિ ઘાસના ઢગલાને ક્ષણમાત્રમાં સળગાવી દે છે તેવી રીતે ભેદવિજ્ઞાની મહાત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપના પ્રતિઘાતક એવાં કર્મોના સમૂહને ક્ષણમાત્રમાં ક્ષય કરી નાખે છે.

તત્ત્વજ્ઞાનતરંગિણી અધ્યાય-૮, ગાથા-૧૨

મોક્ષનું કારણ—ભેદવિજ્ઞાન

સંવર તથા નિર્જરા સાક્ષાત્ પોતાના આત્માના જ્ઞાનથી થાય છે, અને આત્મજ્ઞાન ભેદજ્ઞાનથી થાય છે, માટે મોક્ષાર્થીએ તે ભેદજ્ઞાન ભાવવાયોગ્ય છે.

તત્ત્વજ્ઞાનતરંગિણી અધ્યાય-૮, ગાથા-૧૪

સમ્યગ્દર્શન

સ્વકીય શુદ્ધ ચિદ્રૂપમાં રુચિ તે નિશ્ચયથી સમ્યગ્દર્શન છે—એમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે, આ સમ્યગ્દર્શન કર્મોરૂપી લાકડાંને સળગાવવા માટે અગ્નિ સમાન છે.

તત્ત્વજ્ઞાનતરંગિણી અધ્યાય-૧૨, ગાથા-૮

બંધ-મોક્ષનું કારણ

પરદ્રવ્યનું ચિંતન તે બંધનું કારણ છે અને માત્ર વિશુદ્ધ સ્વદ્રવ્યનું ચિંતન જ મોક્ષનું કારણ છે.

તત્ત્વજ્ઞાનતરંગિણી અધ્યાય-૧૫, ગાથા-૧૬

*

સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વનો પ્રભાવ

[પશુ અને માનવ]

नरत्वेऽपि पशुयन्ते मिथ्यात्वग्रस्तचेतसः ।
पशुत्वेऽपि नरायन्ते सम्यक्त्वव्यक्तचेतनाः ॥

સાગારધર્મામૃત અધ્યાય–૧, ગાથા–૪

જેનું ચિત્ત મિથ્યાત્વથી વ્યાપ્ત છે એવો મિથ્યાદષ્ટિ જીવ, મનુષ્યપણું હોવા છતાં પણ પશુ સમાન અવિવેકી આચરણ કરતો હોવાથી પશુ છે અને સમ્યક્ત્વ દ્વારા જેની ચૈતન્યસંપત્તિ વ્યક્ત થઈ ગઈ છે એવો સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ, પશુપણું હોવા છતાં મનુષ્ય સમાન વિવેકી આચરણ કરતો હોવાથી મનુષ્ય છે.

ભાવાર્થ:—તત્ત્વોના વિપરીત શ્રદ્ધાનરૂપ મિથ્યાત્વ સહિત જીવ, ભલે બાહ્ય શરીરથી મનુષ્ય હોય તોપણ, અંતરમાં તે હિત–અહિતના વિવેકથી રહિત હોવાને લીધે ભાવથી તો પશુ છે. અને જેને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વ દ્વારા ચૈતન્યની સ્વાનુભૂતિરૂપી સંપત્તિ પ્રગટ થઈ ગઈ છે એવા જીવ, ભલે બાહ્ય શરીરથી પશુ હોય તોપણ, અંતરમાં હિત–અહિતનો વિચાર કરવામાં ચતુર હોવાથી મનુષ્ય સમાન છે.

જુઓ, સમ્યક્ત્વના સદ્‌ભાવથી પશુ પણ માનવ કહેવાય છે, અને તે સમ્યક્ત્વના અભાવથી માનવ પણ પશુ કહેવાય છે.—આવો સમ્યક્ત્વનો પ્રભાવ છે.

જોકે બધા જીવોની અપેક્ષાએ મનુષ્ય સૌથી અધિક વિચારવાન ગણાય છે, પરંતુ તેનું જ્ઞાન પણ જો મિથ્યાત્વ સહિત હોય તો તે હિત–અહિતનો વિચાર કરી શકતું નથી, એટલે મિથ્યાત્વના પ્રભાવથી તે મનુષ્ય પણ વિવેક રહિત પશુ સમાન થઈ જાય છે, તો પછી બીજાં પ્રાણીઓની તો વાત જ શું કરવી ?

—અને પશુઓ મુખ્યપણે તો હિત–અહિતના વિવેક રહિત જ હોય છે, પરંતુ કદાચિત્ કોઈ પશુનો આત્મા પણ જો સમ્યક્ત્વ સહિત હોય તો તેનું જ્ઞાન હેય–ઉપાદેય તત્ત્વોને જાણનારું થઈ જાય છે, તો પછી જે સમ્યક્ત્વ સહિત મનુષ્ય હોય તેના મહિમાની તો શું વાત કરવી ?

—એવું મહિમાવંત સમ્યગ્દર્શન આત્માનો સ્વભાવ છે.

સમ્યગ્દર્શનરૂપી પવિત્ર ભૂમિ

न दुःखीबीजं शुभदर्शनक्षित्तौ कदाचन क्षिप्रमपि प्ररोहति ।
सदाप्युनुप्तं सुखबीजमुत्तमं कुदर्शने तद्विपरीतमिष्यते ॥

સમ્યગ્દર્શનરૂપી ભૂમિમાં કદાચિત્ દુઃખનાં બીજ પડી જાય તોપણ સમ્યગ્દર્શનરૂપી પવિત્ર ભૂમિમાં તે બીજ કદી પણ શીઘ્ર અંકુરિત થતાં નથી, તેના અંકુર ઉત્પન્ન થયા પહેલાં જ તે પવિત્ર ભૂમિનો તાપ તેને બાળી નાખે છે. અને તે પાવન ભૂમિમાં સુખનાં બીજ તો

વાવ્યા વગર પણ સદાય ઉત્પન્ન થયા કરે છે, પરંતુ મિથ્યાદર્શનરૂપી ભૂમિમાં બરાબર તેનાથી વિપરીત ફળ થાય છે અર્થાત્ મિથ્યાદર્શનરૂપી ભૂમિમાં કદાચિત્ સુખનાં બીજ વાવવામાં આવે તોપણ તે અંકુરિત થતાં નથી પણ બળી જાય છે અને દુઃખનાં બીજ તો વાવ્યા વગર પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

સમ્યગ્દષ્ટિની સંસારમુક્તિ

જેણે પૂર્વે આયુષ્ય બાંધ્યું ન હોય એવા અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ પણ વૈમાનિક દેવ અથવા ઉત્તમ મનુષ્યમાં જ જન્મે છે, એ સિવાય બીજે ક્યાંય જન્મતા નથી; તેથી ઉત્તમ દેવપણું અને ઉત્તમ મનુષ્યપણું—એ બેને છોડીને બાકીના સમસ્ત સંસારના ક્લેશથી તે મુક્ત છે. માટે સંસારનાં દુઃખોથી ભયભીત એવા ભવ્ય જીવોએ સમ્યગ્દર્શનની આરાધનામાં સદાય તત્પર રહેવું જોઈએ.

સાગારધર્મામૃત અધ્યાય-૧, ગાથા-૧૩ નો ભાવાર્થ

❀

મોક્ષ અને બંધનું કારણ

સાધક જીવને જ્યાં સુધી રત્નત્રયભાવની પૂર્ણતા નથી થતી ત્યાં સુધી તેને જે કર્મનું બંધન થાય છે તેમાં રત્નત્રયનો દોષ નથી. રત્નત્રય તો મોક્ષના જ સાધક છે, તે બંધનાં કારણ થતાં નથી. પરંતુ તે વખતે રત્નત્રયભાવનો વિરોધી એવો જે રાગાંશ હોય છે તે જ બંધનું કારણ છે.

જીવને જેટલા અંશે સમ્યગ્દર્શન છે તેટલા અંશે બંધન થતું નથી, પણ તેની સાથે જેટલા અંશે રાગ છે તે રાગાંશથી તેટલા અંશે બંધન થાય છે.

પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય ગાથા-૨૧૨, ૨૧૫

*

સમ્યક્ત્વ પ્રભુ છે

સમ્યક્ત્વ ખરેખર પ્રભુ છે, તેથી તે પરમ આરાધ્ય છે, કેમકે તેના જ પ્રસાદથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેના જ નિમિત્તથી મનુષ્યનું એવું માહાત્મ્ય પ્રગટ થાય છે કે જેથી તે જીવ જગત ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી લે છે અર્થાત્ સર્વજ્ઞ થઈને સમસ્ત જગતને જાણે છે. સમ્યક્ત્વનો એવો મહિમા છે કે તેનાથી સમસ્ત સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અધિક શું કહેવું? ભૂતકાળમાં જેટલા નરપુંગવો સિદ્ધ થયા છે અને ભવિષ્યમાં થશે તે બધો આ સમ્યક્ત્વનો જ પ્રતાપ છે.

અનગારધર્મામૃત અધ્યાય-૨, ગાથા-૬૪નો ભાવાર્થ

❀

કોણ પ્રશંસનીય છે?

આ જગતમાં જે આત્મા નિર્મળ સમ્યગ્દર્શનમાં પોતાની બુદ્ધિ નિશ્ચળ રાખે છે તે, કદાચિત્ પૂર્વના પાપકર્મના ઉદયથી દુઃખિત પણ હોય અને એકલો પણ હોય તોપણ, ખરેખર પ્રશંસનીય છે. અને એથી ઊલટું, જે જીવ અત્યંત આનંદને દેનાર એવા સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રયથી બાહ્ય છે અને મિથ્યામાર્ગમાં સ્થિત છે એવા મિથ્યાદૃષ્ટિ મનુષ્યો ભલે ઘણા હોય અને વર્તમાનમાં શુભ કર્મના ઉદયથી પ્રસન્ન હોય તોપણ તેઓ પ્રશંસનીય નથી. માટે ભવ્ય જીવોએ સમ્યગ્દર્શન ધારણ કરવાનો નિરંતર પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પદ્મનંદિ પંચવિંશતિકા, દેશવ્રતોદ્યોતન અધિકાર, ગાથા–૨

❀

બંધ અને મોક્ષનું કારણ

બંધનાં કારણ સંક્ષેપથી મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર છે. તેનાથી અધિક જે કાંઈ કહેવામાં આવે તે આ ત્રણનો જ વિસ્તાર છે.

શ્રી જિનેન્દ્રદેવે કહેલો મુક્તિમાર્ગ સમ્યગ્દર્શન–સમ્યગ્જ્ઞાન–સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણ સ્વરૂપ છે, તેનાથી જ સંવર–નિર્જરારૂપ ક્રિયા થાય છે.

તત્ત્વાનુશાસન ગાથા–૮, ૨૪

❀

જગતના સર્વ જીવોને ધર્મ કરવા માટે સૌથી પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન જ ઉપાય છે. સમ્યગ્દર્શન સમાન મહાન ઉપકારી ત્રણ કાળ ત્રણ લોકમાં અન્ય કોઈ નથી. સમ્યગ્દર્શન એવી ચીજ છે કે જો જીવ એક સેકંડ માત્ર તે પ્રગટાવે તો તેના ભવનો નાશ થઈ જાય. સમ્યગ્દર્શન એ કોઈ વાડાની ચીજ નથી, પણ એ તો સ્વભાવની ચીજ છે. અનંત સંસારના અભાવનું મૂળ કારણ સમ્યગ્દર્શન છે.

આત્મધર્મ

❀

પ્રશ્ન:—સમ્યગ્દૃષ્ટિ સદાય મુક્ત કેમ છે?

ઉત્તર:—કેમ કે તેને સદાય પોતાના મુક્ત સ્વરૂપનો જ આશ્રય હોવાથી તે મુક્ત જ છે.

❀

પરમ પુરુષપદ તે મોક્ષ છે. એવા પરમ પુરુષપદની પ્રાપ્તિના ઉપાયમાં જેનો આત્મા વિચરી રહ્યો છે તે જ ખરેખર પુરુષ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ પશુનો આત્મા પરમ પુરુષપદરૂપ મોક્ષના માર્ગમાં સ્થિત હોવાથી તે પુરુષ છે. અને મિથ્યાદૃષ્ટિ માનવનો આત્મા પરમ પુરુષપદના માર્ગમાં સ્થિત નહિ હોવાથી તે પુરુષ નથી પણ પશુ છે.